

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

KAZAKİSTAN'DA SEKÜLERLEŞME:

21. YÜZYIL ÖRNEĞİ

Olzhas NARYMBETOV

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:
Doç. Dr. ARIF KORKMAZ

KONYA-2024

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Olzhas Narymbetov
	Numarası	18810201165
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Din Sosyolojisi
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Arif KORKMAZ
	Tezin Adı	Kazakistan'da Sekülerleşme: 21. Yüzyıl Örneği

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan Kazakistan'da Sekülerleşme: 21. Yüzyıl Örneği başlıklı bu çalışma .../.../.... tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1			
2			
3			

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Olzhas Narymbetov		
	Numarası	18810201165		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Din Sosyolojisi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Kazakistan'da Sekülerleşme: 21. Yüzyıl Örneği			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı

İmzası

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Olzhas Narymbetov		
	Numarası	18810201165		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri / Din Sosyolojisi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Arif KORKMAZ		
Tezin Adı	Kazakistan'da Sekülerleşme: 21. Yüzyıl Örneği			

İlk önce konumuzla ilgili “sekülerleşme” kavramı bildiğimiz dünyanın her yerinde ve her toplumda görülmüştür. Aynı zamanda bu çalışmamızın ana konusu Kazakistan toplumuna yönelik yapıldığı için “Kazakistan’da Sekülerleşme: 21. Yüzyıl Örneği” şeklinde adlandırılmıştır. Geçmişte bakıldığında Sovyet iktidarının sömürmesinden önceki dönemlerde Kazak toplumunun örf-adetleri, medeniyeti, dini ve kültürü zengin bir değerlere sahipti. Ancak bağımsızlıktan sonraki dönemlerde, yani günümüzde bu değerlerimizin tekrar canlanmasına rağmen toplumumuzun yeni modernleşme ve küreselleşme sürecine dahil olması kaçınılmaz bulunmaktadır. Bu çalışmanın temel amacı, bu konu ile ilgili çeşitli araştırmalar ve sekülerleşme ile ilgili farklı düşünürlerin fikirleri ve yorumları sayesinde bilgileri bir araya getirmek ve Kazakistan toplumundaki sekülerleşme süreçlerini analiz etmektir.

Birinci bölümde konumuzun kısaca tanıtımına, temellerine, farklı ilişkilerine ve genel yaklaşımlarına değinilecektir. Ayrıca paradigma modellerine göre bilgiler paylaşılacaktır. Bir sonraki bölümde tarihsel yönde Kazak toplumunun Sovyet güçleri tarafından dinden uzaklaşması ile ilgili bilgilere yer verilecektir. Çalışmanın son bölümlerinde ise konumuzun dinle bağlantısına dair bilgiler ve diğer dini boyutlar doğrultusunda kıyas yapılarak bilgiler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Din, Kazakistan, Küreselleşme, Sekülerleşme, Laiklik, Modernleşme, Paradigma

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Olzhas Narymbetov		
	Student Number	18810201165		
	Department	Philosophy and Religious Sciences / Sociology of Religion		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Doç. Dr. Arif KORKMAZ		
Title of the Thesis/Dissertation	Secularization in Kazakhstan: An Example of the 21st Century			

First of all, the concept of "secularization" related to our subject has been seen all over the world and in every society. At the same time, since the main subject of this study was aimed at the Kazakh society, it was named as "Secularization in Kazakhstan: An Example of the 21st Century". In retrospect, the customs, civilization, religion and culture of Kazakh society had rich values in the periods before the exploitation of the Soviet power. However, in the periods after independence, that is, today, despite the revival of these values, it is inevitable that our society will be involved in the new modernization and globalization process. The main purpose of this study is to gather information and analyze the secularization processes in Kazakhstan society, through various researches on this subject, the ideas and comments of different thinkers on secularization.

In the first part, the brief introduction of our subject, its foundations, different relations and general approaches will be mentioned. In addition, information will be shared according to paradigm models. In the next part, information will be given about the historical distancing of Kazakh society from religion by the Soviet forces. The last part of the study, providing information about the relationship between our subject and religion and other religious aspects by comparing them.

Keywords: Religion, Kazakhstan, Globalization, Secularization, Secularism, Modernization, Paradigm

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	viii
TABLolar LİSTESİ.....	x
GRAFİKLER LİSTESİ.....	xii
RESİMLER LİSTESİ	xiv
ÖN SÖZ	xv
GİRİŞ	16
Araştırma Konusu ve Problemi	17
Araştırmanın Amacı ve Önemi	18
Araştırma Konusuyla İlgili Kuramsal Çerçeve ve Konuyla İlgili Belli Başlı Araştırmalar.....	19
BİRİNCİ BÖLÜM: KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE.....	22
1.1. Sekülerleşmenin Kısaca Tanımı.....	22
1.2. Sekülerleşme: Sosyolojik Temelleri	23
1.3. Sekülerleşme ve Laiklik İlişkisi.....	26
1.4. Sekülerleşmeye Dair Genel Yaklaşımlar.....	29
1.5. Paradigma Modelleri Bağlamında Sekülerleşme	29
1.5.1. Eski Paradigma	30
1.5.2. Yeni Paradigma	31
1.5.3. Eklektik Paradigma	34
1.6. Sekülerleşme ve Din	34
İKİNCİ BÖLÜM: TARİHİ ARKAPLAN. BAĞIMSIZLIK ÖNCESİ DÖNEME	
GENEL BAKIŞ	46
2.1. Sovyet Hükümetinin Din Alanındaki Politikasının Oluşumu	53
2.2. Devlet ve Din Arasındaki Etkileşimin Bolşevik Modeli	66
2.3. Din Alanında Sovyet Mevzuatı ve Dindarlıkla Mücadele	78
2.4. İslam ve Rusya Müslümanları 1917 Yıllar Döneminde ve Devrimin Arifesinde	98
2.4.1. Tüm Rusya Müslüman Kongreleri ve Rus İmparatorluğu Topraklarında Müslümanların Çıkarlarını Güvence Altına Alma Meselesi.....	98
2.5. Kazakistan'da Sovyet İktidarının Din Karşıtı Politikası.....	102
2.5.1. Kazakistan'daki Din Kurumlarını Devletten Ayırma Politikasının Uygulanması.....	102
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: METODOLOJİ.....	116
3.1. Araştırma Yöntemi (Modeli)	116

3.2.	Evren ve Örneklem.....	117
3.3.	Veri Toplama Araçları	119
3.4.	Veri Analizi	120
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: KAZAKİSTAN'DA SEKÜLERLEŞME: 21. YÜZYIL		
	ÖRNEĞİ	121
4.1.	Bilgi	123
4.2.	İnanç Boyutu	131
4.3.	İbadet Boyutu	136
4.4.	Tecrübe. His. Duygu	140
4.5.	Etki ve Farklı Boyutlarındaki Sekülerleşme	144
4.5.1.	Din – Eğitim (Dinin Eğitime Etkisi ve Sekülerleşmesi).....	144
4.5.2.	Din – Siyaset (Dinin Siyasete Etkisi ve Sekülerleşmesi)	146
4.5.3.	Din – Ekonomi (Dinin Ekonomiye Etkisi ve Sekülerleşmesi)	158
4.5.4.	Din – Hukuk (Dinin Hukuka Etkisi ve Sekülerleşmesi)	158
4.5.5.	Din – Aile (Dinin Aileye Etkisi ve Sekülerleşmesi).....	163
4.5.6.	Din – Ahlak (Dinin Ahlaka Etkisi ve Sekülerleşmesi).....	164
4.5.7.	Din – Gelenek (Dinin Geleneğe Etkisi ve Sekülerleşmesi).....	173
4.5.8.	Din – Kıyafet (Dinin Kıyafete Etkisi ve Sekülerleşmesi)	174
4.5.9.	Din – Medya (Dinin Medyaya Etkisi ve Sekülerleşmesi)	181
4.5.10.	Din- Nikah (Dinin Nikaha Etkisi ve Sekülerleşmesi)	187
4.5.10.1	Nikahsız İlişkiler ve Çocuk Sayısının Azalması	187
4.5.10.2	Boşanmalar.....	190
4.6.	Toplumsal Cinsiyet Gerçekleri	194
4.7.	Kazak Ulusal Medeniyetinde Olmayan Bayramlar	197
4.7.1	Cadılar Bayramı	197
4.7.2	14 Şubat Sevgililer Günü.....	199
4.7.3	Yeni Yılın Kutlanması	200
4.7.4	Televizyondaki Evlilik Programlar	201
	SONUÇ	203
	KAYNAKÇA	206

KISALTMALAR

- ABD: Amerika Birleşik Devletleri
 RSDİP: Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi (Bolşevikler)
 RSFSC: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti
 HKK: Halk Komiserleri Konseyi
 TRMYK: Tüm Rusya Merkez Yönetim Komitesi
 YSB: Yüksek Sovyetler Birliği
 RK(b)P: Rus Komünist (Bolşevik) Partisi
 AHK: Aydınlanma Halk Komiserliği
 TRADK: Tüm Rusya Acil Durum Komisyonu
 İİHK: İçişleri Halk Komiserliği
 UASYK: Uluslararası Anıtlar ve Simgesel Yapılar Konseyi
 AHK: Adalet Halk Komiserliği
 RK(b)P MK: Rus Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi
 FGB: Fallen Godless Birliği
 ODSB: Ortak Devlet Siyasi Bürosu
 KSSC: Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
 SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birliği
 KÖSSC: Kazak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
 KMYK: Kazak Merkez Yönetim Komitesi
 İMAD: İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi
 MDYB: Merkezi Din Yönetimi Başkanlığı
 BDT: Bağımsız Devletler Topluluğu
 YHB: Yurttaş Hakları Beyannamesi
 MİK: Müslüman İşleri Komiserliği
 Çev: Çeviren
 M.Ö: Milattan önce
 USSR: Union of Soviet Socialist Republics
 CPSU: Communist Party of the Soviet Union
 GARF: State Archive of the Russian Federation

MISDRK: Ministry of Information and Social Development of the Republic of
Kazakhstan

ARDG: Astana Research and Development Group

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1. Sekülerizm ve laiklik farkları (Uludağ, 2008)	28
Tablo 2. 1918-1933 yılları arasında TRMYK Başkanının Kazak Cumhuriyeti'ndeki (KÖSSC) dini birlikler ve tapınaklar hakkındaki kayıt belgesi	105
Tablo 3. Nüfusun dini bileşimi (1897 ve 1937 yılları arası) nüfus sayımına göre yüzde (%) şeklinde gösterilmiştir.	112
Tablo 4. İllerin İsmi ve Katılımcıların Her Senedeki Sayısı	117
Tablo 5. Katılımcıların Yaş Kategorilerine göre yüzdeler dağılımı	118
Tablo 6. Katılımcıların Cinsiyete göre yüzdeler dağılımı.....	119
Tablo 7. Dini inancın gelişmesine yönelik cevapların yüzdeler dağılımı	124
Tablo 8. Dindarlıkla ilgili cevapların yüzdeler dağılımı	127
Tablo 9. Toplumdaki dine yönelik ciddi meselelerle ilgili yüzdeler dağılımı	130
Tablo 10. İnsanların ülke genelinde dini duruma yönelik bilgilerinin yüzdeler dağılımı	130
Tablo 11. Nüfusun dindarlık seviyesi ile ilgili yüzdeler dağılımı.....	135
Tablo 12. Kazakistan'daki dini durumun değerlendirilmesi ile ilgili yüzdeler dağılımı	136
Tablo 13. Katılımcıların namaz kılması ile ilgili yüzdeler dağılımı	137
Tablo 14. Katılımcıların oruç tutması ile ilgili yüzdeler dağılımı	137
Tablo 15. Katılımcıların Camiye veya kiliseye gitmesi ile ilgili yüzdeler dağılımı	138
Tablo 16. Katılımcıların dini duyguları ile ilgili yüzdeler dağılımı.....	141
Tablo 17. İnsanların dini duygusu ve hakları ile ilgili yüzdeler dağılımı	142
Tablo 18. Devletin dini kurumların faaliyetleri ile ilgili yüzdeler dağılımı.....	147
Tablo 19. Devletin dinler arası politikaları ile ilgili yüzdeler dağılımı.....	148
Tablo 20. Toplumdaki dinin önemi ile ilgili yüzdeler dağılımı	151
Tablo 21. Kazakistan'da din alanındaki meselelerle ilgili yüzdeler dağılımı	152
Tablo 22. Kazakistan toplumundaki dinin rolü ile ilgili yüzdeler dağılımı	157
Tablo 23. Din ve devlet meselesi ile ilgili alınan cevapların yüzdeler dağılımı	159
Tablo 24. Toplumda dini kurumların faaliyetleri ile ilgili yüzdeler dağılımı	162
Tablo 25. Gençlerin dine yönelme sebepleriyle ilgili yüzdeler dağılımı	163
Tablo 26. Dinin ana cazibesi ile ilgili verilen cevapların yüzdeler dağılımı	166
Tablo 27. Katılımcıların diğer din mensuplarına karşı tutumlarıyla ilgili yüzdeler dağılımı.	167
Tablo 28. Farklı din mensupları arasındaki dostluk ilişkilerinden rahatsızlık duyanların yüzdeler dağılımı	169
Tablo 29. Dinler arası ilişkilerde geçen seneki durumların kıyaslamasıyla ilgili yüzdeler dağılımı	170
Tablo 30. “Çok dindar olan insanlardan korkma veya şüphelenme sebebi nedir?” sorusu ile ilgili verilen cevapların dağılımı	170
Tablo 31. Dini inancın özel hayattaki etkisiyle ilgili verilen cevapların dağılımı ..	172

Tablo 32. Dini kıyafetlerle ilgili katılımcıların cevaplarına göre yüzdelerik dağılımı	175
Tablo 33. Dini bilgilerinin gelişmesine etkisi olan medya araçlarının yüzdelerik dağılımı	182
Tablo 34. Evliliğin yıllık süresindeki boşanma oranının yüzdelerik dağılımı	191
Tablo 35. Çocuk sayısı üzerindeki boşanma oranının yüzdelerik dağılımı	191
Tablo 36. ABD'nin 2022 yılındaki boşanma ile ilgili dünya ülkeleri arasında yapılan istatistik bilgileri	192

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1. “Dini edebiyatları okur musunuz?” sorusuna verilen cevapların dağılımı	124
Grafik 2. “Toplumun düşüncesine göre gençlerin dindarlık seviyesi nasıl değerlendirilmektedir?” sorusuna verilen cevapların dağılımı	125
Grafik 3. “Günümüzde gençlerin dindarlık düzeyi nüfusun büyük yaş kısmıyla kıyaslandığında hangi seviyededir?” sorusuna verilen cevapların dağılımı	126
Grafik 4. “Günümüzde gençlerin dini bilgisi nüfusun büyük yaş kısmıyla kıyaslandığında hangi seviyededir?” sorusuna verilen cevapların dağılımı	127
Grafik 5. “Gençlerin dine yönelme sebebi olarak aşağıdakilerin hangisini seçiyorsunuz?” sorusuna verilen cevapların dağılımı	128
Grafik 6. “Akrabalar veya arkadaşlarla birlikte dini konularda sohbet eder misiniz?” sorusuna verilen cevapların dağılımı	129
Grafik 7. “Kazakistan toplumunun son on yıl içerisinde dine yöneliminde sizce artış oldu mu?” sorusuna verilen cevapların dağılımı	131
Grafik 8. “Atalarımızın ruhuna inanmak ve onlardan yardım istemek (dua etmek), onların türbelerini ve kutsal yerlerini ziyaret etmek halk inancımızın bir parçasıdır” yargısına verilen cevapların dağılımı.....	132
Grafik 9. Ulusal örf-adetler ve geçmiş ata-baba inancına göre cevapların dağılımı	133
Grafik 10. “Doğa üstü güçlere inanmak” yargısına verilen cevapların dağılımı....	134
Grafik 11. “Gelecekte ülkedeki dinlerin durumu nasıl olmalıdır?” sorusuna verilen cevapların dağılımı	135
Grafik 12. “Namazı hangi seviyede yerine getiriyorsunuz?” sorusuna verilen cevapların dağılımı	138
Grafik 13. “Dini bayramları kutluyor musunuz?” sorusuna verilen cevapların dağılımı	139
Grafik 14. “Bütün dinin kurallarını ve esaslarını yerine getirmek dindarlığı temsil eder mi?” sorusuna verilen cevapların dağılımı	140
Grafik 15. “Sizin için “dini değerler” önemli midir?” sorusuna katılımcıların verdiği cevapların dağılımı	144
Grafik 16. Dini vaazlara katılmakla ilgili cevapların dağılımı	146
Grafik 17. “Sizce devlet ve din arasındaki bağların modeli nasıl olmalıdır?” sorusuna verilen cevapların dağılımı	150
Grafik 18. “Kazakistan toplumundaki dinin önemini nasıl değerlendirirsiniz?” sorusuna verilen cevapların dağılımı	151
Grafik 19. “Devletin tüm dini kurumlara eşit muamele politikası hakkında düşünceniz nedir?” sorusuna verilen cevapların dağılımı	153
Grafik 20. “Devletin dini alanda insan haklarının korunması ile ilgili politikasına yönelik düşünceniz nedir?” sorusuna verilen cevapların dağılımı	154

Grafik 21. “Devletin vatandaşlara dini meselede yapılan baskıları önleme politikası hakkında düşünceniz nedir?” sorusuna verilen cevapların dağılımı	154
Grafik 22. “Laik düşünceli birisine karşı olan değerlendirmeniz nasıldır?” sorusuna verilen cevapların dağılımı	155
Grafik 23. “Şehir merkezlerinin toplu alanlarında dini simgelerin olması hakkında düşünceniz nedir?” sorusuna verilen cevapların dağılımı	155
Grafik 24. “Ülkemizin gelecekteki dini durumu hakkında düşünceniz nedir?” sorusuna verilen cevapların dağılımı	156
Grafik 25. “Dindarlara yönelik devletin tutumu” hakkında düşünceniz? sorusuna verilen cevapların dağılımı	157
Grafik 26. “Toplumda din meselesinde dini nasihat ve bilgilendirme topluluğunun faaliyetlerinden haberdar mısınız?” sorusuna verilen cevapların dağılımı	161
Grafik 27. “Dini aşırılığa engel olmak için devlet kurumlarının hukuki yasal düzenlemeler yaptığını düşünüyor musunuz?” sorusuna verilen cevapların dağılımı	161
Grafik 28. “Yoksullara, evsizlere veya fakirlere yardım eder misiniz? (Sadaka kurban kesmek)” sorusuna verilen cevapların dağılımı	164
Grafik 29. “Hayatta zor bir sıkıntılarla karşılaştığınız zaman kimden yardım istersiniz?” sorusuna verilen cevapların dağılımı	165
Grafik 30. “Diğer din mensupları ile aynı toplum içerisinde yaşama ile ilgili görüşünüz?” sorusuna verilen cevapların dağılımı	168
Grafik 31. “Dinin diğer mensuplarının ahlakı” hakkında düşünceniz? sorusuna verilen cevapların dağılımı	169
Grafik 32. “Din görevlilerinin ahlakı” hakkında düşünceniz? sorusuna verilen cevapların dağılımı	169
Grafik 33. “Çok dindar birisiyle ilgili düşünceniz nedir?” sorusuna verilen cevapların dağılımı	173
Grafik 34. “Dış görünüşün (kıyafet) dinin kurallarına uyması dindarlığı temsil eder mi?” sorusuna verilen cevapların dağılımı	175
Grafik 35. “Dini kıyafetleri giyen birisine toplumun bakışı” meselesi hakkında düşünceniz nedir?” sorusuna verilen cevapların dağılımı	176
Grafik 36. “Bazı insanların kendi dini inancına göre dini kıyafetler (hicap, nikap, takke) giymesi veya takılar takması hakkında düşünceniz nedir?” sorusuna verilen cevapların dağılımı	177
Grafik 37. “Dini TV-Kanal programlarını veya internet programları izler misiniz?” sorusuna verilen cevapların dağılımı	183
Grafik 38. Kazak toplumunda nüfusun dini nikah veya resmi nikahla ilgili görüşlerinin dağılımı	194

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1. Günümüzdeki tesettür şekli.....	178
Resim 2. Kazak kadınlarının ve kızlarının daha önceden örtündüğüne dair resim .	179
Resim 3. Kazakistan'daki ilk eşcinsel evliliğine ait resim.....	196
Resim 4. Kazak çocuklarının “Cadılar bayramını” kutlaması	198

ÖN SÖZ

“Kazakistan’da Sekülerleşme: 21. Yüzyıl Örneği” adlı tez çalışmamızda “Sekülerleşme” kavramının genel anlamlarına ve özellikle Kazakistan toplumundaki sekülerleşme süreçlerine yönelik bilgilere değinilmektedir. Batıda ortaya çıkmakla birlikte bütün toplumları etkileyen sekülerleşmenin aynı modernleşme gibi bir olgu olduğu ileri sürülmektedir. Sekülerliğin sadece bir ülkede değil, diğer ülkelerde de fakat bir ülkenin içindeki farklı bölgelerde bile farklı derecelerde rastlanabildiğini görmekteyiz. Son yıllarda bu sekülerleşme konusu çok tartışılmaktadır ve üzerine yapılan araştırmalara önem vererek bu kavramın tarihine ve farklı teorilerine de aşağıdaki yer alan bölümlerde değineceğiz.

Konu ile ilgili birçok araştırmalar yapılsa da bu çalışmanın da yararlı bilgi sunduğunu ve sosyolojik araştırmalara katkı sağlayacağını düşünüyoruz. İlerideki sekülerleşme ile ilgili yapılacak olan başka çalışmalara katkı vererek geniş kapsamda Kazakistan toplumundaki sekülerlikle ilgili araştırmalar yapılacağını ümit ediyorum. Ayrıca, Kazakistan’da toplumun çoğu Müslüman olmasına yönelik İslam dininin değerleri ve hukukları, dini kurumlar ve medreseler, dinin örf ve adetlerdeki yeri dahil başka da hususlara değinerek araştırmalar yapılmıştır. Umarım bu yapacağımız çalışma din sosyolojisi alanına akademik yönden bir katkı ve fayda sağlayacaktır.

Bu konu ortaya çıktığından itibaren günümüzde de güncelliğini yitirmemiştir. Aksine daha da güçlü tartışmalara sebep olabilme sonucu çıkabilmektedir. Öncelikle Din Sosyolojisi alanında ders dönemlerimde kendi ders programlarından istifade ettiğim kıymetli Prof. Dr. Bünyamin Solmaz, Prof. Dr. Mehmet Akgül ve Prof. Dr. Hayri Erten hocalarımıza nice emeklerinden dolayı teşekkür ediyorum. Yanı sıra bu araştırma süreci boyunca beni hiçbir zaman yalnız bırakmayan, desteğini esirgemeyen yakınlarıma, aileme, özellikle eşime yardım ve desteklerinden dolayı teşekkür ederim. Ayrıca hem zaman hem de desteği ile yardımda bulunan ve iletişimi her zaman açık olan ve tavsiyede bulunarak anlayış gösteren danışman Hocam sayın Doç. Dr. Arif Korkmaz’a sonsuz şükranlarımı sunarım.

Olzhas NARYMBETOV

Konya – 2023

GİRİŞ

Sekülerleşme, modernleşme ve benzeri değişimler her toplumda var olan olgulardandır. Herhangi bir toplumu yönetme isteği ile kendi siyasetini kullanma çabasında olan Sovyet Rus dönemi, XX. yüzyıl içerisinde SSCB süresinde çeşitli soykırımlar ve politikaları yürüttüğünü görmekteyiz. Bu süreçlerin özellikle esas konumuzla ilgili olan Kazakistan toplumundaki dinden uzaklaştırma ve sekülerleşme olgularının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu sebeple denilebilir ki Kazak toplumundaki yapılan dinden uzaklaştırma ve Ruslaştırma gibi süreçler toplumun sekülerleşmesine de neden olmaktadır.

“Sekülerleşme” hakkında kısa bir bilgi vermekte fayda vardır. Sekülerleşme her toplumda varlığını devam ettiren bir olgudur. Günümüzdeki toplumlarda sekülerleşme olgusunun doğru yönde analiz edilmesi, Batı (Hıristiyan toplum) ve Doğudaki (Müslüman toplum) tarihi ve kültürel tecrübelerine dayanarak araştırma gereği vardır.

Sözcükte Türkçe olarak “dünyevileşme” anlamını veren sekülerleşme kavramı modernleşme ile yakın anlamlar taşımaktadır. Ayrıca sekülerleşme, laiklik ve çağdaşlaşma terimi ile de çevrilebilmektedir.¹

Bu çalışma, bu konu üzerine din sosyolojisi açısından yapılmış literatür araştırmalarına ve bilgilerine göre yorumlar ve kıyaslarla yapılacaktır. Aynı zamanda bilim düşünürlerinin fikirlerine ve belli bir konu ile ilgili genel bilgilere daha detaylı şekilde yaklaşmamız çok önemlidir. Konumuzu genel anlamda, yani bütün dünya seviyesinde değil, belli bir toplum için (örneğin Kazakistan) araştırmak istediğimiz zaman önce sekülerleşmenin ne olduğuna ve nasıl anlamlar kapsadığına tekrardan ayrı incelemeler yapmalıyız. Çünkü her bir konuya ait bilmemiz gereken belli bir tarihleri ve süreçleri vardır. Bu nedenle öncelikli olarak ilerideki bölümlerde tanıtım yapmak önemlidir. Sonraki bölümlerde sadece sekülerleşme kavramını açıklamakla yetinilmeyecektir. Sekülerleşme kavramıyla aynı anlamlar içerebilen modernleşme, küreselleşme ve farklılaşma gibi kavramlara da yer verilmeye çalışılacaktır. Aynı zaman paradigma modelleri ve din ile ilişkileri gibi önemli konulara da

---

¹ Bkz. (<https://w.wiki/9A4Z>, 2024)

değınilecektir. Neticesinde ana konumuz olan “Kazakistan’da Sekülerleşme: 21. Yüzyıl Örneği” üzerine araştırma yapılarak detaylı bilgiler paylaşılacaktır.

Araştırma Konusu ve Problemi

1990-1991’li yıllar Sovyetler Birliği etkisinin çoğunlukla sona ermesi, Sovyet sonrası kurulan bağımsız cumhuriyetlerde sosyal açıdan yeni bir dönem başlanmıştır. İlk başlangıçta Sovyetlerden kalan bakiye ile barışçı olma durumunu devam ettiren Kazakistan Cumhuriyeti, Kazak uyrukluk değeri üzerinden hızlı bir ulus inşa süreci geçirmeye başlamıştır.

Bunun gibi süreçler sırasında Bağımsız Kazakistan’da dikkat çeken hususlar arasında toplumun dine olan ilgisidir. Bu bakımdan İslam dini yeniden daha etkin olarak gündeme gelmeye başlamıştır. Bu dönemde “din” olarak ifade edebildiğimiz şey aslında kültür ve yaşam, dil ve düşünce ile çok yakın olarak görölmektedir. Belirtmek lazım ki Sovyetler döneminde yapılan dine karşı politikalar sonucunda toplumsal seviyede inanç ve ibadet olumsuz hale getirilmişti. Bunun etkileri günümüz bağımsızlık sonrası da kritik şekilde etkisini gösterebilmektedir.

Kazakistan’da toplum ve din ilişkilerindeki çeşitli ve çok katmanlı tarihi ve kültürel tecrübenin, sekülerleşme sürecinde çok etnikli, çok dinli ve kültürlü Kazakistan devletinin günümüzde din politikalarına yansıdığı görölmektedir². Bu araştırmanın konusu da tarihi arka plana dayanarak Kazakistan’ın bağımsızlıktan sonraki günümüze kadar 21. yüzyılı örnek olarak sekülerleşme sürecinin etkilerinin ve din-toplum ilişkilerinin incelenmesidir.

Sovyet dönemindeki toplumsal seviyede oluşturulan sekülerleşme sürecine rağmen bağımsız Kazakistan, dini canlanmanın yaşandığı bir ülke olarak bilinmektedir. Bu canlanma milli kimlik oluşumlarının güçlenmesi için desteklenmiştir. Ancak bölgesel düzeyde yaşanan terör olaylarının etkisinden 2000’li yılların başında din-devlet ilişkilerinde bir paradigma değışikliği görölmüştür. 2000

---

² Bağımsız Kazakistan, Berger’in dediği gibi Sovyet döneminde toplumsal ve bireysel düzeyde sekülerleşmesine rağmen, ulusal kimlik oluşumu gibi süreçlerden geçmiştir. Ancak küresel düzeyde yaşanan gelişmeler yanında terör olaylarının da etkilemesi nedeni ile 2000’li yılların başından itibaren din-devlet ilişkilerinde bir kısım yasal düzenlemeler, din alanlarda kontrol ve kısıtlamalar getirilmiştir. Bkz. (Beylur, 2019, s. 5)

öncesi dönem ile kıyasladığımız zaman din alanında devlet kontrolünün artırıldığı ve bazı kısıtlamaların getirildiği görülmektedir.

Bu araştırmanın problemini ise, çağdaş sekülerleşme yaklaşımı çerçevesinde, dokümantasyon tekniği kullanılarak ikincil veriler üzerinden Kazakistan devletinin din ve toplumsal ilişkilerinin sekülerleşme sürecine etkisinin toplumsal kurumlar üzerinden incelenmesi, uygulama seviyesinde ise bu araştırmalarla elde edilen veriler doğrultusunda Kazakistan toplumunun dindarlık durumu hakkında analiz ve değerlendirmeler oluşturmaktadır.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Son zamanlarda Kazakistan toplumunda din ve sekülerleşme üzerine birçok araştırma yapılmaya çalışılmaktadır. Bu çalışmada tartışılmış meseleler şu ki farklı dinlere sahip olan insanların Kazakistan'a göç etmesi sırasında toplumda dini anlamda yaşanan çoğulculuğun nasıl yansıdığı, özellikle Rusların dine karşıt politika yapılması ile birlikte süreç içerisinde dini anlamda nasıl bir gelişmenin yaşandığı, yıllardır devam eden dinden uzaklaştırma siyasetlerinin 1991'den sonra Kazakistan'da nasıl bir sonuç gösterdiği, genel olarak Kazakistan'da din ve toplum arasındaki bağlantıların günümüzde nasıl olduğu gibi soruların ortaya çıkmasına neden olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla bu tezin amacı, 21. yüzyıl içerisinde, yani Kazakistan'ın Bağımsızlık³ (1991) kazandıktan sonraki dönemde Kazakistan'da din ve toplumdaki sekülerleşme konusunu araştırmaktır.

Kazakistan'da tek bu konu ile ilgili henüz literatürün bulunmadığı fark edildiği için konumuzun detaylı geniş kapsamda araştırılmasının önemli olduğu düşünülmektedir. Bu çalışmada yalnızca Kazakistan ile ilgili literatürden yararlanılmayacaktır. Kazakistan içerisindeki sekülerliği araştırmamız için ilk önce "sekülerleşme" kavramının tanımına ve tarihine, nereden başlangıç aldığına ve bu sürecin diğer ülkelerde nasıl anlaşıldığına da değinilmeye çalışılacaktır. Dolayısıyla bu bilgilerle birlikte Kazakistan'da yapılan çalışma ve araştırmalardan yararlanılacak olmasının faydalı olacağı ümit edilmektedir. Diğer yandan, Kazakistan'da çeşitli alanlarda tartışılmakta olan sekülerleşme ve din konusuna da ışık tutulmaya

³ Sovyet Döneminin sona ermesi ile birlikte 16 Aralık 1991 yılında Kazakistan Cumhuriyeti Anayasal olarak kendi Bağımsızlığını ilan etti. Günümüzde ise 16 Aralık Kazakistan Bağımsızlık Günü her yıl ulusal bayram olarak kutlanmaktadır.

çalışılacaktır. Bu bağlamda, Kazakistan toplumunda bilindiği gibi dış ülkelerin dinden uzaklaştırma siyasetinden ve toplumsal olarak dini etkinin zayıflamasından bahsetmek yararlı olacaktır.

Akademik anlamda Kazakistan'da yapılan benzer çalışmaların din araştırmaları, yani ilahiyat, din felsefesi, dinler tarihi vb. alanlarda olduğu, sosyoloji alanındaki çalışmalar ise daha kimlik ve ulus inşası üzerinde yapıldığı bilinmektedir⁴. Yanı sıra, bu alanda yapılan araştırmaların büyük kısmının Batı ve Rus kaynaklı araştırmalar olduğu literatür taraması sürecinde tarafımızca müşahede edilmiştir. Bu nedenle Türkiye gibi dilimiz ve dinimiz, tarih ve kültürel yakınlığımız ve temel ortaklığımız bulunan ülkelerde yapılan bunun gibi araştırmalardan yararlanmamız literatüre katkı sağlayacaktır.

Araştırma Konusuyla İlgili Kuramsal Çerçeve ve Konuyla İlgili Belli Başlı Araştırmalar

Türkiye'de sekülerleşme ile ilgili çeşitli konuları içeren pek çok araştırma yapılmıştır. Bunlardan bazılarını belirtmek mümkündür:

1. Sekülerleşme teorisi / Volkan Ertit, 2019, Ankara, Besim F. Dellaloğlu'nun sunuşuyla "Sekülerleşen Türkiye'nin Analizi" üzerine yapılmış bir çalışma eseridir.
2. Türkiye'de Sosyal Değişim Sürecinde Sekülerleşme Eğilimleri Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme / Kadriye Durmuşoğlu, 2019, Bursa, Doktora Tezi
3. Almanya'da Din ve Sekülerlik – 1990 sonrası / Gönül Aydın, 2018, İstanbul, Yüksek Lisans Tezi
4. Harvey Cox Düşüncesinde Sekülerleşme ve Sekülerizm / Zülfiye Zeynep Bağırılmaz, 2020, İstanbul, Yüksek Lisans Tezi
5. Sekülerleşme Tartışmaları ve Bryan Ronald Wilson / Ömer Faruk Darende, 2015, Kahramanmaraş, Yüksek Lisans Tezi

Akademik anlamda Kazakistan'da şu ana kadar net şekilde bu konu üzerinde çalışılmamış olması, Kazakistan'da sadece buna benzer şekilde yapılan çalışmaların

---

⁴ Bkz. (Beylur, 2019, s. 6)

İlahiyat, din felsefesi ve dinler tarihi gibi din araştırmaları alanında olduğu bilinmektedir. Sosyoloji alandaki çalışmaların daha kimlik ve ulus inşası bağlamında yapıldığını şu şekilde belirtmek mümkündür: Galimcan Adilcanov, İslam as a part of Kazakh Identity Chokhan Valikhanov, A. Ayse Rorlich, Islam, Identity and Politics: Kazakhstan 1990-2000, Journal of Nationalism and Ethnicity, 2010, Juldyz Smagulova, Language, identity and conflict, The European Journal of Social Science Research, 2006, Aziz Burkhanov, Kazakhstan's National Identity Building Policy: Soviet Legacy, State Efforts, and Societal Reactions, Cornel International Law Journal, 2017, Saulesh Yessenova, "Routes and Roots" of Kazakh Identity: Urban Migration in Postsocialist Kazakhstan, The Russian Review, 2005.

Kazakistan'da din ve toplum ilişkileri üzerinde yapılan ve ulaşabildiğimiz ilgili akademik çalışmalar da şu şekildedir:

1. Secularism is a guarantee of the Development of Kazakhstan's Society (Sociological vision) / Zaire Zhanazarova ve Zhanar Nurbekova, 2015. Bu alışmada Kazakistan gibi etnik ve dini çoğulculuğa sahip bir ülkede milli birliğin ve bütünlüğün korunması ve ulusal kalkınma sekülerleşmenin önemine dikkat çekilmektedir.
2. Kazak Halkının Din Algısı ve Din Eğitimi Beklentileri / Talgat Abdeshev, 2015. Yüksek lisans tezi olarak hazırlanmış olan bu araştırmada Kazak toplumunun din algısının İslam ncesi inançlardan etkilendiği, bağımsızlık sonrası dönemde belirgin bir şekilde dini canlanma ve milli ve geleneksel değerlere dönüş görüldüğü bahsedilmektedir.
3. Sosyal Değişim Sürecinde Kazakistan'da Din-Devlet İlişkileri / Suat Beylur, 2019, Ankara, Doktora tezi

Bu alışmalar dışında "Kazakhstan's National Identity Building Policy: Soviet Legacy, State Efforts, and Societal Reactions (A.Burkhanov, 2017), The religious situation in Kazakhstan: The Main Trends and Challenges (Aktolkyn Kulsaryieva, Ainur Kurmanalyeva and Damira Sikhimbaeva, 2013), The Islamic Situation in Kazakhstan (Saniya Edelbay, 2012) Kazakistan'da Dini Yaşayış - G. Kazakistan rneği (Didar Shauyenov, 2002), Komünizm sonrası Kazak gençlerinin dini

yönelimleri (Zhandos Yrsbayev, 2002) Islamic Revival and Civil Society in Kazakhstan (Dilshod Achilov, 2015) gibi araştırmaları da söyleyebiliriz.

BİRİNCİ BÖLÜM: KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Sekülerleşmenin Kısaca Tanımı.

Doğaüstü alanın, dinin, halk inançlarının, yanı sıra tüm doğaüstü öğretilerin toplumsal ve bireysel düzeydeki yaşamı şekillendirme güçlerinin azalmasına sekülerleşme denilmektedir. Bu olayların tam tersi yaşandığı takdirde, yani yaşam gücünün arttığı dönemlere desekülerleşme denilmektedir.

Seküler kelimesi Latince “*saeculum*” kelimesinden çıkarak “çağ, nesil, devir” gibi anlamları vermektedir. “Dünyaya ait olan” anlamındaki “*saecularis*” kelimesi de saeculum kelimesinden çıkmaktadır. Literatüre ilk sekülerleşmeyi kavram olarak Weber kazandırmış ve rasyonelleşme süreci ile dünyaya ait olan sorunların çözümünde artık din görevlilerine değil bilim adamları sürecine bağlamıştır. “Saeculum” kelimesinden türemiş olan seküler mekân ve zaman anlamlarını barındırmaktadır (Akyüz ve Çapcıoğlu, 2012: 408-409; Altıntaş, 2005: 41-44).

“Kurumsal farklılaşma, rasyonelleşme ve ayırma, bireyselleşme ve bu dünyaya ait olma ve ona benzeri” kavramlar sekülerleşme ile ilgili olarak kullanılmaktadır. Shiner (1967) ise “dinin geride kalması, insanlardaki dini inancın ve dini kurumların yer değiştirmesi, bu dünyaya uyma ve toplumun din ile ilişkisini kesmesi, dünyanın kutsal toplumdaki uzaklaşarak seküler topluma geçiş yapması”

kavramını kullanmaktadır (Kirman, 2010: 125).

Sekülerleşme ile ilgili bazı kavramlar şu şekilde sıralanmaktadır:

1. Bilincin gelişmesi ile doğaüstü varlıklara inancın ortadan kalkması
2. Toplumsal kurumlardaki dinin nüfuzunun toplum değişmesi dolayısıyla azalması
3. Modernleşmeyle birlikte insanların din ve kilise ile ilişkilerinin zayıflaması
4. İnsanlar arasında dinin hâkim konumunun azalması
5. Hayattaki çeşitli alanlarda dinin uzaklaşması
6. Dini otoritenin kamusal alandan insan hayatındaki özel alana sıkışması
7. Dinin siyasal güç alanlarından çekilmesi (Akyüz ve Çapcıoğlu, 2012: 409-410).

Genel bir tanımın veya kabulün olmaması sekülerleşme olgusunu iyice tanımlamamızdaki büyük bir sorun olabilir. Mert’e göre “sekülerleşmeyi en basit şekilde tanımladığımızda dinin toplumdaki otoritesini yitirme süreci” (Mert, 1994: 18) diyorsa,

Wilson (1966) “dini uygulamaların ve düşüncelerin, kurumların toplumsal önemlerinin kaybedilme süreci” şeklinde tanımlamaktadır (Thompson, 2004: 31).

Kısaca özetleyerek, Sekülerleşme dinin toplumdaki etkisinin azalması ve dinin temelli davranışların ortadan kalkması, insanların özel yaşamlarında ve toplumda önemini yitirerek daha az yer alması diyebiliriz (Akyüz ve Çapcıoğlu, 2012: 417; Furseth ve Repstad, 2011: 178).

1.2. Sekülerleşme: Sosyolojik Temelleri

“Din” çerçevesine dayanarak geleneksel toplum şekillenmektedir. Endüstri toplumunda değişim sürecinde olan din, etkisini yitirmeye başlamıştır. Daha erken dönemde ise, Batı toplumlarındaki böyle değişimler sosyal dinamikler sebebinden gerçekleşmişti. Gelişmekte olan toplumlarda bu değişimler belli bir planlı değişimleriyle elitler tarafından gerçekleşmektedir. Modernleşme dediğimiz, daha “ileride” önde olan toplumların veya ülkelerin değer ve tüketimdeki modelin benimsenme sürecidir. Bu sırada gelişmekte olan toplumlar gelişmiş aşamasındaki toplumları taklit etmeye çalışmaktadır. Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ülkelerinde “modernlik” olgusu “niteleyici” olarak kullanılmaktadır. Bu nedenle “batılılaşma” olgusu ile eş olarak kullanılmaktadır (Arslantürk ve Amman, 2009: 389).

Din ve gelişme arasında bir ilişki ararken iki argümanla karşılaşırız. Bunlardan biri dini tartışma konusu yapan anlamındaki “polemik” argümanı. Buna göre gelişme ilerledikçe din zayıflayacaktır düşüncesini öne sürer. İkinci ise dini savunan anlamındaki “apolojetik” argümanıdır. Buna göre din gelişmenin lehinedir düşüncesi öne sürmektedir. Geleneksel yapıdaki toplumlarda sosyal kurumlar din tarafında oluyorsa modern toplumlar ekonomiyi öne almaktadır. Modern toplum için bilim etrafındaki değerlendirmeler önemlidir. Buna rağmen din insanın yönelimleri ile önemli fonksiyonlarını sürdürmektedir (Arslantürk, 2014: 35; Er, 2008: 355).

Sekülerleşmeden kastedilen şey, modern dünya görüşünün dinsel öğretinin yerine geçme sürecidir (Mert, 1994: 17).

Modern kavramı Latince “modernus” kökünden gelmektedir. “Günümüze ait olan, eskiye karşı yenilik ve eski dönemin zıttı yeni dönem” anlamlarını vermektedir (Akdoğan, 2002: 41; Furseth ve Repstad, 2011: 145).

“Sekülerleşme modern dönemin fenomenlerinden biridir” (Çiftçi, 2002: 54)

Teknoloji ve modern bilime dayanmakta olan sekülerleşmeye “baş kaldırış” olarak isim verilebilir. Bu süreç içerisinde din hayat sürdürümünden tamamen sökülmemiş hatta uzaklaştırılmamıştır. Ancak alışlagelmiş olan ritüellerin değişimine etki etmiştir. Din olgusu aydınlanma çağı gibi eski değerlerini kaybetmiş olduğundan dolayı sekülerleşmeyi aydınlanma çağına benzetebiliriz. Modernizm üzerine dayanan parametrelerden birisi sekülerleşmedir ve sekülerlik olmadan modernite olamaz (Tekin, 2015: 304).

Batı sosyal bilimcilerin çoğu “ne kadar modernleşme ise o kadar sekülerleşme” fikrini savunmaktadırlar. Bazı bilimciler ise “kutsal hiç kaybolmamıştır” fikrini düşünmektedir (Köse, 2002: 7; Meriç, 2005: 67).

Modernlik dönemin amacı dünyada bilim, akıl ve teknik gibi kavramları öne koyarak, dinin kutsallığını zayıflatmaktır (Akdoğan, 2002: 55). Yavuz modernleşme ile ilgili böyle yorum yapmaktadır: “Gerçek olarak modernleşme (modernlik değil) dünyayı neredeyse akılla kavranan bir nesneye dönüştürür. Sadece dünyayı değil, elbette insanı da değiştirir!” (Yavuz, 1999: 17). Ölçülü (rasyonel) düşüncede akıl ile açıklanamayan ve mantıksal yön ile uyuşmayan davranışlar yoktur (Şener, 2009: 89). Sekülerleşme süreci ile dinin yeri bilimsel ve uzmanlık yorumlara bırakılmıştır. Örneğin: belli bir olaylarda anlayamamış olaylarla karşılaşan kimseler din alanındaki uzmana değil mahkemelere, çiftçiler ekinlerini ziraat uzmanlarına, hastalar ise dini kimliği ile din uzmanlarına değil sağlık kuruluşlarına istişare etmektedirler. Bu nedenle modern toplumlarda dinin rolü uzman bir kurum olarak üstlenmektedir (Bozkurt, 2010: 254). Bildiğimiz bilimsel gelişmeler ve dünya, evren, doğa olayları arasındaki ilişkiler dinsel (inançsal) kavramlarla değil, bilimsel gerçeklikler ile terennüm edilmeye başlanmıştır. Örnek olarak, bilimsel gelişmelerin etkisi olmadığı zamanlarda güneş tutulurken dünya yaşansa bile gökyüzünün karanlığa bürünmesi kutsal olarak tanılıyorsa da araştırmalar sonucunda böyle durumların astronomik bir olay olduğu açıklanmaktadır (Ertit, 2019: 135). Bu misallerden yine dinin yerini ilgili alanın uzmanlarına bırakıldığını görmekteyiz.

Sekülerleşme sürecinde din ve devleti ayırarak toplumda farklı kesimlerde yayılmasını sağlayan Fransız devrimi önemli yer almaktadır. Batı toplumunda sanayileşme ve kentleşme sürecindeki dinin zayıflamasına sekülerleşme denilmektedir.

Geçmişteki gibi modern dünyada da toplumlar içerisinde kültürel, dini ve siyasi, düşünce ve diğer alanlarda değişimler yaşanmaktadır (Marshall, 2009: 136).

Sosyal değişim, dinin zayıflaması, din algısının gerilemesi ve bireyselleşmesi, insanların değişkenlik sıfatındaki din algıları, ibadetin arka sırada kalması ve yeni din (mezheplerin) ortaya çıkması gibi tezahürler sekülerleşme olgusunu göstermektedir (Arslantürk ve Amman, 2009: 397).

Wilson, Hıristiyanlığın çeşitli yönlerine rasyonelleşme olarak açıklanan inançların saldırdığını belirtmektedir. Buna dair Darwin'in evrim teorisi örnek olabilir. Teknoloji de daha ciddi şekilde rasyonalizmden yararlanmaktadır. Thompson'un dediği gibi "bilim adamlarının statülerine göre yükselmesi, din adamlarının ise gurur kaybetmesi" söylenebilir (Thompson, 2004: 41).

Sekülerleşmeye kaynak olarak farklı örnekler getirebiliriz:

1. Batı toplumundaki "aydınlanma" ve sonraki "sekülerleştirici" düşüncesi,
  2. Atlantik Ötesi ve Avrupa'daki dindarlık formlar (Özay, 2007: 198)
  3. Sekülerleştirici doğa (Hıristiyanlığın sahip oldukları) ve öğelerin olduğu düşüncesi,
  4. Roma ve Yunan (Aristo ve Platon) sistemindeki sekülerleştirici düşüncesi
- Swatos (2002) sekülerleşmeyi üç aşamada incelemektedir:

1. Toplumsal (makro)
  - Alt sistem (mezo)
2. Bireysel (mikro)

Swatos gibi fikir sunan Dobbelaere (2002): "Kurumsal sekülerleşme (mezo), toplumdaki kurumların din kurumu etkisinden sıyrılarak rasyonelleşmesidir. Toplumsal sekülerleşme (makro), insanların kendi arasındaki ilişkilerde dinin etkisinin azalmasıdır. Buna ekonomik değişimlerin toplumsal hayata yansması sonucu diyebiliriz. Aslında makro sekülerleşme mezo ve mikro sekülerleşmeye yol açmaktadır. Bireysel sekülerleşme (mikro) ise insanların diğer dini kurumlara değil, kendi oluşturdukları dini kurumlara (cemaatlere) bağlanmalarının artması" olarak anlatabiliriz (Akyüz ve Çapcıoğlu, 2012: 415-416).

1.3. Sekülerleşme ve Laiklik İlişkisi

Burada, birbirine sık sık yakın kullanılan laiklik ve sekülerlik kavramlarını kıyaslayarak ikisinin farklarına değineceğiz.

Ruhani (dini) olmayan fikir (sistem, müessese) anlamına gelen laik kelimesi, Latince “laïque” kelimesinden gelmektedir ve dini alana ait olmayan anlamında kullanılmaktadır (Başgil, 2007: 151; Küçükcan, 2010: 106). Devletin dini kurallara bağlı olmaması ve ikisinin birbirinden ayrı olması laikliğin siyasi anlamını vermektedir. Ferdinand Buisson tarafından teorileştirilmiş olan “Laiklik” terimi 1870’lerde kullanılmaya başlamıştır. F. Buisson’a göre ordular ilk önce sekülerleşir ve adalet kiliseden uzaklaşır, Fransızlar laik, eşit ve seküler toplum haline gelmeye başlar. Sadece Fransız toplumu değil, Avrupa’daki diğer toplumları da laik olarak görmektedir. Buisson, kiliseden uzaklaşmanın modern toplumu kurmakta önemli olduğunu öne sürmektedir ve Fransa Avrupa’daki en laik ülke olduğunu belirtmektedir. O’na göre kamu hayatı kiliseden uzaklaşarak ve özgürleştiği zaman laiklik olgusu erginleşecek (Bauberot, 2008: 6-18; Giddens, 2008: 601).

Bauberot’a göre, 2005 yılındaki laiklikle ilgili 30 ülke arasında 250 entelektüel tarafından imzalı olan bir bilgilerde şöyle denilmektedir:

“Devlet, bir din ya da belli bir düşünce türü üzerinden meşrulaştıramadığı zaman ve yurttaşların tamamı siyasal iktidar üzerinde eşit hak ve yetkilerle donatılmış olarak egemenliklerini kullanmak için barışçıl bir şekilde müzakere edebildiklerinde bir laikleşme süreci ortaya çıkar (...) Dolayısıyla, çoğul ahlaki ya da dini değerlerin ve çıkarların damgasını taşıyan toplumsal ilişkileri uyumlulaştırmak isteyen her toplumda laiklik unsurları zorunlu olarak belirir” Bildirge, “laikliğin herhangi bir kültüre, ulusa, kıtaya özgü olmadığını; terimin, geleneksel olarak kullanılmayan yerlerde de var olabileceğini” ekliyordu (Bauberot, 2008: 17).

Batı toplumlarında laikliğe daha ihtiyaç duyulduğu için “Laiklik” olgusu ortaya çıkmıştır. Dinin insanlar üzerinde hakimiyet yaparak kullanılması kilise için çok önem sağlamaktadır (Arslantürk, 2014: 37; Bauberot, 2009: 47).

Dinin insanlar tarafından tercih edilmesi laikleşmenin bir sonucunu göstermektedir (Bauberot, 2008: 121). Laikleşme dinin toplumsal olarak geri çekilmesi (dinin dönüşümü) ile çıkmaktadır. Milot’a (2002) göre laikliğin birkaç unsurlarına yer verelim:

“Devletin tarafsızlığı
 -siyaset
 -kamu kuruluşlarının din karşısındaki bağımsızlığı,
 -din özgürlüğü
 -farklı inançlara sahip bireylerin eşitliği” (Bauberot, 2008: 18)

Dinin kişi, ulus, devlet vs. üzerinde etkisi, hukuk ve sosyal pratikler karşılığında inanç, vicdan, din ve din dışı özgürlüklerin etkisi, bunlar genel olarak laikliğin çerçevesini oluşturmaktadır. Laiklik ve özgürlük arasında bir bağlantı arayarak bir delilden bahsetmek doğru olmaz. Kardeşlik, eşitlik, özgürlük bunların hepsi laiklik ile bağlantılıdır (Bauberot, 2009: 236-237).

Laikleşme hakkında iki başlangıçtan bahsedebiliriz:

- 1) 1789-1806 yıllar arasında İnsan ve YHB'nin (Yurttaş Hakları Beyannamesi) öncelikli olması ve medeni haklar vb. belirlenirken dinin etkisinin olmaması ciddi bir “başlangıç” tır. Aslında laikliğin kurulmasında değinebileceğimiz: “Farklı inancın tanınması (1802), Fransız medeni kanunu (1804) ve Üniversitelerin kurulması (1806) olayları önemlidir (Bauberot, 2009: 49).
- 2) İkincisi ise 1789'dan önce “din” varken bireylerin yükümlülükleri karşısında devletin de görevleri vardır, 1802 ile 1905 seneleri arasında birilerin yükümlülükleri yokken devletin görevleri vardır; 1905 yılından sonra ise din ve vicdan özgürlüğünün devlet tarafından güvence altına alınmasından başka bir işlevi gözükmemektedir. Laikleşmenin ikinci inşasındaki en önemli nokta ise 9 Aralık 1905 tarihindeki yasa ve 2 Ocak 1907 tarihli yasa oluşturmaktadır. Bu yasaları 1892,01893, 1903 tarihlerindeki yasalar izler. Yapılmış olan tıp alanındaki bu yasalar, 1905 senesinde yapıldığı din ve devlet, ayıran yasanın bir sonucu olarak sayılmaktadır. Bu sonuç dine ayrılmış olan paranın sağlık hizmetleri için harcanması ile görülmektedir (Bauberot, 2009: 53-54).

Buisson ve Dobbelaire' den de laiklikle ilgili farklı yorumlar gelmektedir. Buisson (1987) “kamusal hayatın çok yönlü fonksiyonlarının ayrışması ve bu fonksiyonların kilise vasiyetinden kurtulması olarak iki süreçten bahsetmektedir” Dobbelaire (1981) ise: “Kurumların yapısal ve yararlı olarak dinden ayrışma süreci, dinin modernleşme eğilimi, hususi tutumla dini alanın iç içe girmesi” şeklinde üç boyuttan bahsetmektedir (Bauberot, 2009: 46-47). Laiklik olgusu birinci boyutta adlandırılmış. İkinci ve üçüncü boyutlarda laiklikle ilgili herhangi bir tanımlama yapılmamıştır.

Laiklikle ilgili bu anlatılanlarla birlikte sekülerleşme ile mukayese yapılacaksa, (Ertit, 2016: 139) şöyle ifade etmektedir:

“Din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasını ifade eden laiklik ile dinin toplumsal düzeyde prestij kaybettiğini, geçmişe nazaran daha az sayıda insanı etkileyebildiğini, toplum için referans noktası olmaktan git gide uzaklaştığını ifade eden sekülerleşme kavramı birbirlerinin yerine kullanılmaması gereken kavramlardır. ... Sekülerleşme bir sürecin adıdır ve toplumdan ya da devletten herhangi bir beklentisi yoktur, o sadece var olan bir dönüşümün adı olarak kullanılmaktadır. O nedenle sekülerleşme kavramının ilerici ve sekülerist olmadığı ifade edilebilir. Laiklik devlet katında var olması istenilen bir dönüşümü ifade ederken sekülerleşme ya da desekülerleşme hali hazırda var olan toplumsal dönüşümün adı olarak kullanılmaktadır.”

Sekülerizm ve laiklik farklarını aşağıdaki tablo şeklinde ifade edebiliriz (Uludağ, 2008: 191):

Tablo 1. Sekülerizm ve laiklik farkları

Sekülerizm	Laiklik
Birey esas alınır	Halk esas alınır
Önemli olan şey bireyin laik olmasıdır	Halkın laik olmasıdır
Dine karşı değildir	Kilise hukukuna karşıdır
Toplumu niteler	Devleti niteler

Sekülerleşme belirli bir zaman içerisinde dinin (inanç sistemlerinin) toplumdaki saygınlıklarının nispeten azalması şeklinde ifade edilmektedir. Devlet ve din arasındaki siyasi olgu olarak laiklik denilmektedir. Laikliği Ertit (2016) şöyle anlatmaktadır:

“En geniş anlamı ile laiklik; devlet işlerinin birbirinden ayrılması, devletin kontrolünde olan eğitim, sağlık, güvenlik, hukuk, ekonomi gibi alanlarda herhangi bir dini grubun söz sahibi olmaması, devletin dış ve iç politika için alınan kararlarda belli bir inanç grubunun çıkarlarını gözetmemesi, hiç kimsenin bağlı olduğu dini inançtan dolayı devlet kadrolarında uzaklaştırılması ya da bürokraside yüceltilmemesi yani kısaca devletin tüm inanç gruplarına eşit mesafede olması demektir.” (Ertit, 2016: 139)

Sonuçta laiklik ve sekülerleşme kavram olarak aynı anlam vermemektedir. “Sekülerleşme sosyolojik bir kavram olarak toplumdaki doğaüstü alan ilişkisine dahil

olmaktadır. Laiklik ise siyasi bir kavram olarak devlet ve din ilişkisine dahil olmaktadır” (Ertit, 2019: 79). Bu kavramların aynı anlam vererek kullanılması doğru değildir.

1.4. Sekülerleşmeye Dair Genel Yaklaşımlar

Bu sırada iki farklı görüşlerden bahsedebiliriz. İlk olarak, modern ve post modern dönemdeki değerlerini kaybetmeyen geleneksel din yerine küçük görülen gruplar olarak bilinen cemaatler (tarikatlara gibi) geleneksel olmayan inançların yaşandığı söylenir. Diğerisi ise dinin özel bir mesele haline gelmesi, dinin toplumsal dayanışmayı güçlendirmek için faydalı olması ve bu nedenle ortaya çıkması söylenebilir. Wilson’a göre, bilimsel olmayan şeylerde (kurum sistemi vs.) geri dönüşümü olmayan düşüşler yaşandığı söyleniyor. Modern toplumlarda bilimsel olmayanın daha net anlaşılması durumunda ise aslında dini bir çöküşün olduğunu ve premodern zamanın esas konumundan çıktığını söyler. Yani, kilisenin gücü diğer kurumlara aktarılmıştır. Ardından okulların, hastanelerin vs. zorunlu yaptırımlara (eğitim, sağlık taramaları, aşı) sahip olması söylenebilir. Bunun gibi güçler sekülerleşme kavramından önceki toplumlarda olan kilise gücüne sahip olmaktadır. Güçlü olan kurumlar da güçlerini kaybeder (din gücünün bozulması gibi) ve sekülerleşir (Bauberot, 2008: 122; Bilton ve diğerleri, 2008: 420).

1.5. Paradigma Modelleri Bağlamında Sekülerleşme

Sekülerleşmede üç paradigma üzerinde tartışma yapılmaktadır. Bunlar:

1. Eski Paradigma (Klasik Sekülerleşme Teorisi). “Modernleşme devam edince din geri kalmaya devam eder” tezini savunur.
2. Yeni Paradigma (Rasyonel Seçim Kuramı Tezi). Sekülerleşmeyi kabul eder ve onunla yeni toplumda kişisel dindarlık için yönelişler mevcuttur.
3. Eklektik Paradigma. Sekülerleşmeye “farklılaşma” olarak bakılır. Toplumda önemli rolü olan kurumlar toplum içerisinde dinin etkisinden uzaklaşır.

Şimdi bu başlıklara detaylı bir şekilde bilgi vermeye çalışacağız.

1.5.1. Eski Paradigma

Bu fikri savunanlar (Tschannen, Wallis, Bruce ve Wilson) modernleşme devam ettiği sürece din gerilemede devam eder tezini savunurlar. Stark ve Bainbridge'e (1987) göre sekülerleşme bir olgu değildir ve toplumdaki doğaüstü inancının zayıfladığını ispatlayan bir süreçtir. Tschannen (1991) ise toplumdaki baskın kültür ve ifade aracı olmaktan dini inanışın uzaklaştığını söylüyor (Ertit, 2014: 105). Sekülerleşme paradigmasında en esas olan üç kavram kullanılmaktadır. Onlar:

Farklılaşma, rasyonelleşme ve bu dünyaya ait olma. Yeni toplumdaki kilise gücünün azalması olarak tanımlanabilir (Akyüz ve Çapcıoğlu, 2012: 413; Kirman, 2010: 125). Wilson (1982) sekülerleşmeyi “toplumlaşma” (societalisation) olarak açıklar. Neticesinde topluma etki açısından özel bir konuma koyar (Thompson, 2004: 106).

“Protestanlık, dünyanın ve toplumun seküler bir yoruma tabi tutulmasını teşvik etmiştir. Bunun sonucu olarak da bilimsel keşiflerin artmasıyla gelişen toplum için gelecek daha fazla tahmin edilebilir olmuş ve insanlar artık kaprisli güçlerin rahmetine ve onların güvence veren telkinlerine daha az ihtiyaç duymuştur. Bu süreçte din, fiziksel dünyayı bilimsel olmayan bir tarzda yorumlayan ve sosyal kontrol için baskı oluşturmak isteyen bir görünümde algılanmıştır. Böylece Protestanlar artık kutsal varlıklar ve güçlerin sürekli nüfuz ettiği bir dünyada değil daha seküler bir dünyada yaşayacaktır.” (Olgun, 2006: 243)

Şimdi sekülerliğin bilim ve akıl ile yakın olmakla birlikte dinin dünyevi konulardan çekildiğini söyleyen birkaç yazarlardan bahsedeceğiz. Örnek olarak Weber (1974) “dünya büyüünün bozulduğunu (disenchantment of the world) ve doğaüstü artık kendi önemini korumasının zor olacağını” söyler. Büyü farklı kavramlarla (cin, sihir, vs.) açıklanıyorsa, şimdi “rasyonel sistem” ile açıklanmaktadır. Weber (1974) insanlar için hayatlarını din olmadan açıklamakta başarısız olacaklarını öne sürüyor (Thompson, 2004: 39-40).

Daha önceleri toprak üretiminin verimli olabilmesi için dini ibadetler düzenleniyorsa, şimdi bilimin merkeze alınmasıyla birlikte dini işlemlerle değil kimyasal yöntemlerle vs. sağlanmaktadır (Thompson, 2004: 40).

Sekülerleşme özelliklerini anlatırken Wilson (1982) şu bilgileri açıklamaktadır:

- Dini kurumlar hem mülki olarak hem de imkân olarak siyasi otoriteler tarafından devralınmıştır.

- Dini faaliyetler ve işlevler laikleşmiştir.
- Bireylerin ibadet gibi ruhani işlerine ayırdığı zaman azalmıştır.
- Dini kurumların gücü azalmıştır.
- Muskalar, büyüler vs. azalmıştır.
- Mistik yorumlar içeren tanımlar yerini gerçeklere bırakmıştır (Bilton ve diğerleri, 2008: 420)

Son dönemlerde din sosyolojisi alanında sekülerleşme olgusu yanlış veya hiç anlaşılmamış durumdadır. Genelde sekülerleşme kiliselilerin azalması ile değerlendirilmiştir. Sonucunda ise yeni (modern) toplumda insanların dindar olmadığı kanıtlanmaktadır (Luckmann, 2003: 19).

Weber, dünyada “büyü bozulmuştur”, insanın kim olduğu, hayal gücünün ve inancın azalması, kişisel yargılar ve değerler gibi insani şeylerin önem kaybettiğini anlatarak modern toplumda rasyonalizm hâkim olduğunu savunmaktadır (Bilton ve diğerleri, 2008: 416).

1.5.2. Yeni Paradigma

Küreselleşme sürecinin sadece ekonomik alana değil diğer toplumsal kurumlara da etkisi olmuştur. Medya, ekonomi, eğitim ve sağlık gibi kurumlarda dini grupların önemli faaliyetleri oluşturulmuştur. Dine ekonomi açıdan (mal, pazar vs.) bakmanın doğru olmadığını ve yeni paradigma insanları dini-kültürel değerlerden uzak tutarak sadece tipleştirdiğini söyleyenler de mevcuttur (Kirman, 2010: 146-147, 166-168).

Sekülerleşme olgusu yeni toplumdaki kişisel dindarlığa yönelmekle birlikte kabul edilmektedir. J. Hadden (1989), Stark (1987), Bainbridge (1987) ve Berger (2002) bu paradigmayı savunmaktadırlar. Hadden (1989) sekülerleşmenin dört sebeple beceremediğini açıklar:

“İlk önce sekülerleşme gerçek teori olmayarak mantıktan uzak olduğunu ve dini kurumları yönlendiren bir tarzda yer aldığını söyler. İkincisi, bu teoriyi destekleyici verilerin yetersiz olmasıdır. Üçüncü olarak kurumsal dinler Amerika ve Avrupa’daki dini hareketler ile 1960 ve 1970 senelerindeki yapılmış çalışmalarda bulunan teoriler sekülerleşmenin geçersizleştirmiş halde din zayıflamış olduğunu göstermektedir. Dördüncü olarak dinin son zamanlarda politik çerçevede ve dünyadaki politik olaylarda yer alarak kendini gösterdiğini açıklıyor. Stark ve Bainbridge (1987) ise, sekülerleşme

sayesinde dini cemaatlerin gelmesi ve yeni dini grupların ortaya çıkmasını ifade ederek sekülerleşmenin dini gerileyişte olmadığını belirtmektedir.” (Kirman, 2010: 139-140)

Kilisedeki etkinliklerin zayıflaması veya katılımcıların azalmasını bazı sosyologlar sekülerizm ile ilgili delil olarak kabul ediyorsa bazıları bunu din öneminin zayıflaması değil değişmesi olarak kabul etmektedir (Thompson, 2004: 47). Kiliseye önem verilmenin azalması örnek olarak gösterilse de net olarak sekülerliğin tek delili olarak kabul edilmemektedir. Bu meselede sadece insanların kiliseden uzaklaşması değil toplum üzerindeki öneminin (etkinliğinin) yitirilmesi de dikkat çekicidir. Bildiğimiz gibi kilise sanat, eğitim gibi hayattaki her türlü alanlarda müdahale etmekteydi (Thompson, 2004: 36). Günümüzde ise kilise manevi konularda daha ön planda olmaktadır.

Sekülerleşme 20. yy. sonlarında hakimiyetini yitirmeye başlamıştır. Papa 23. John'un dini modern şartlarla ilgili açıklaması ile dini canlanma yaşanmıştır. Bu açıklamada dinin önemli olduğunu söyleyen insanların artması, Tanrının dönüşü ve intikamı söz edilmektedir. Sekülerleşmeye karşı olguya göre (desekülerleşme) ise kutsala dönüş yaşanmaktadır (Kirman, 2010: 133-137).

Berger insanların dünyayı tanıyabilmesi için dindar olunması gerektiğini ve bilginin dinden ayrılmaz olduğunu söylüyor. Dini inançlar insanların bir şeylere anlam vermesi ve rahatlaması için fayda sağlamaktadır. Luckmann da Berger gibi dindar olmak fikrini destekleyerek geliştirdi. Din dediğimiz, toplumu bütünleştirme amacı sağlayan bir düşüncedir. Dindeki inançların, din görevlilerinin (farklı da olabilir) veya farklı dinlerin çok büyük bir önemi yoktur. Bütün dinlerin aynı şekilde açıklanabiliyor olması çok önemli olmaktadır (Bilton ve diğerleri, 2008: 425).

Köse'ye göre “sekülerleşmeyle birlikte toplumdaki dini kurumların güçlerini kaybettikleri doğrudur. Ancak eski ve yeni inanç ve ibadet biçimleri bazen yeni kurumsal biçimlere bazen aşırı dini tasvirlerle değişerek insanların hayatındaki yerlerini korumuştur.” (Köse, 2002) Hadden'e (1987) göre “sekülerleşme daha da sosyal ve kültürel ortamdaki gelişmektedir. Yavaş veya hızlı bir şekilde dinin ortadan çekilme ümidi insanların evrimsel ilerici formuyla uyum sağlamaktadır.” (Hadden, 2002: 153-154)

Gellner (1974) ise şöyle açıklama vermektedir:

“Hakkında hiçbir şey yapmadığımız, nasıl yaşayacağımız ve kendimizi nasıl organize edebileceğimiz konusunda bize rehberlik etmeyen, gerçeklere hapsolmuş

bilginin temel biçimi olduğu bir dünyada yaşamının zorluklarını kabul eder. Bu açıdan bakıldığında, bilgileri doğru olmasa da bu bilgilerin en azından yaşama dair reçeteler sunduğu modernite öncesi insandan çok daha kötü durumdayız....Modern toplumların bilimsel bilginin uygulamasının sonucunda yaşadığı devasa teknolojik ilerleme, bu dezavantajlardan çok daha ağır basmaktadır.” (Bilton ve diğerleri, 2008: 420-421)

Gellner dinlerin kendiliğine ait bir taraftarların olduğunu ve bilimsel olanın insanlar için önemli olduğunu, yani bilimsel olmayanın yok olmadığını belirtmektedir.

Bazı sosyologların fikirlerine göre sekülerleşme olgusu “Tanrı öldü” ifadesi ile açıklanırken, bazı sosyologlar dinin hareket kazanmasına bakarak bu olguya yanlış tanımlama verildiğini söylemektedir. Bu fikri değiştiren düşünürlerden birisi de Berger’dir (Olgun, 2006: 244).

“Sekülerleşmiş bir dünyada yaşadığımız zannı yanlıştır. Dünya bugün, bazı istisnalar hariç, olabildiğine dini bir dönem yaşamaktadır. Bu da 1950-60’larda tarihçiler ve sosyal bilimciler tarafından yazılan ve sekülerleşme teorisi olarak isimlendirilen literatürün yanlış olduğunu gösterir. Aslında bu literatürün yanlış olduğunu gösterir. Aslında bu literatüre katkıda bulunanlardan birisi de bendim. O zamanlar böyle bir teori ileri sürmek için geçerli sebepler vardı. Gerçi bu literatürün bazı yönleri hala geçerliliğini korumaktadır. Ama aynı şey teorinin özü için söz konusu değildir.”(Olgun, 2006: 245)

Hadden’e baktığımızda sekülerleşme ile ilgili 6 sonuçtan bahsedebiliriz:

1. 21.yüzyılda din “ölmeyecek”, sosyal bilimler yazılarında da dinin olmayacağı öngörülen düşüncelere pek fazla karşılaşmayacaktır.
2. Sekülerleşme teorisi artık geçerli olarak veya radikal olarak değil, din sosyolojisine katkıda bulunan bir tez olarak gözükecektir. Burada sekülerliğin yerinin kaybolacağı öngörülüyor. Sadece sekülerleşme tezi tarihsel süreci için yararlı bir görüş olacaksa iyi bir şekilde gözden geçirilmesi gerektiği önemlidir.
3. Dinin bilimsel araştırmadaki yeri önemlidir ve daha da faydalı bir alana dönecektir. Öylece küresel gündemde kazandığı yerini koruyacaktır.
4. Bu teorinin (sekülerleşme) önem kaybetmesi ve dinle ilgili araştırmaların çoğalması ile birlikte dinin geleceğine yönelik daha sağlam bir teori oluşturabiliriz.

5. Dünyanın birçok bölgeleri (örneğin Amerika) üzerine sağlam veri birikimi yapmak gelecekte de önemli bir problem şeklinde karşımıza çıkacaktır. Çünkü bilimcilerin bilgi toplamadaki gayretleri, dine önem vermeyen bürokratlar veya ortaya çıkan bilgilerin (verilerin) kötü amaçlı kullanılmasından korkan dini önderler engeline takılmaktadır.

6. Sonuçta ise ileriye iyi anlamam için yine geçmişe bakacağım. Weber insan toplumundaki dinin önemini ve yerini belirlemek için araştırma yapmıştı. Neticesinde araştırma kendisini dünyadaki büyük dinleri öğrenmeye kadar götürdü. Ben de düşünüyorum ki, gelecekte biz de Weber'in bu başlamış olduğu yere döneceğiz. Önümüzdeki 50 yıl içerisinde din konusunun sosyal bilim anlayışıyla çalışılması gereken önemli bir adım olacaktır (Hadden, 2002: 155-156).

1.5.3. Eklektik Paradigma

Bu paradigmaya göre savunulmuş olan birkaç fikirlere değineceğiz. Onlar:

- 1) Yeni paradigmanın eski paradigmayı iyi analiz edemediği;
- 2) Eski anlayışın yeni anlayış taraftarlarınca dinin gerilemesi değil dinin ortadan kalkacağı;
- 3) Sekülerleşmedeki asıl olan şey dinin olmadığı ve din yerine din otoritesinin olduğu;
- 4) Sekülerleşmenin aslında farklılaşma olduğu ve toplumsal alanda önemli yere sahip kurumların dinin etkisinden uzaklaştığı;
- 5) Yeni paradigmanın dinin varlığını yeni (modern) toplumda abarttığı, sadece Amerika üzerinde durduğu, Avrupa'yı göz ardı ettiği, sekülerleşmeyi bireysel şekilde ele alıp kurumsal olanı göz ardı ettiği;

M. Chaves, C. Oswald, J. Casanova ve D. Yamane gibi isimler bu paradigmayı savunurlar (Akyüz ve Çapcıoğlu, 2012: 414-415).

1.6. Sekülerleşme ve Din

Din, insanların var oluşundan itibaren toplumsal yaşamda ve kişilerin özel hayatında kendine yer bulmuştur. Dinin tanımlanamaz olduğunu söyleyenler de

bulunmaktadır. Din olgusunun kendisine yönelik terimleri ve ifadeleri vardır (Düzgün, 2012: 14). “Din, kutsal fikrine dayalı olan ve müminleri bir sosyo-dinsel topluluk içinde birleştiren bir inançlar, semboller ve pratikler kümesidir” (Marshall, 2009: 156). Din insan hayatındaki önemli olan geniş kapsamda etki edebilen bir olgudur. Din sadece kendine ait olan kurallara değil, hayattaki önemli alan olarak sayılan ahlak ve hukuk gibi alanlara da müdahale etmektedir.

Din tanımlamaları genel anlamda iki grup olarak ayrılabilir. İlk olarak din kutsal ve doğüstü anlamları ve içeriklerini barındırmaktadır. İkincisi ise birey ve sosyal dinin hayattaki önemine ve yerine göre tanımlanmaktadır. İlk grubu substansiyel (özel) diyerek tanımlarken ikinci grubu fonksiyonel (işlevsel) olarak ele alabiliriz. İlk sistematik din sosyolojisinin kurucusu olan Weber özel din tanımı içerisinde dine kesin bir tanım vermemiş, din esaslı yüklem incelenmesi gerektiğini açıklamıştır. Otto (1869-1937) ilk olarak tüm dinleri kapsayan tanımı yapmıştır. Otto insanın kutsalı yaşayabilme yeteneğine sahip olduğunu belirtmiştir ve bu tanıma objektif diyerek Wach (1995) da katılmaktadır. Berger (1995) ise “Din dediğimiz kutsal düzen mevzusundaki bütün kâinatını kapsayan beşer tavrıdır. Başka ifadeyle din insanı hem içine alan hem aşan bir düzene olan inançtır” diyerek açıklamaktadır (Kurt ve diğerleri, 2013: 40).

Fonksiyonel (işlevsel) içerisinde ise Durkheim’a göre din, toplumsal bir olgudur ve insanın yaşamından günümüze kadar tüm toplumlarda merkezi bir konum olmuştur. Yinger (1961) ise “bir grup insanın, hayattaki temel problemlere – ıstıraplar, öleceğini bilme, hayatı ve mutluluğu tehdit eden güçler – çözümler bulmak amacıyla, vasıta olarak kullandığı inanç ve pratikler sistemi” şeklinde tanımlıdır (Kurt ve diğerleri, 2013: 40).

Parsons (1952) dinin değer verici bir sistem olduğunu ve dinin bu özelliğiyle ön planda olduğunu söylemektedir (Kurt ve diğerleri, 2013: 40-41).

Dinlerin öne sürdüğü ve kabul ettiği yargıları sosyologlar tarafından hemen kabul edilmez. Ancak kurallara sahip olan dini olguları bile sorgular. İnsanların kabul ettiği inançlara nasıl inandıklarını anlamak sosyologlar için en önemli amaç olarak bilinmektedir (Zuckerman, 2006: 59-60). Wilson (1982)’a göre: “Bizler, elbette, sosyoloğun dindar kadar dini anlamayacağı gerçeğini bir ölçüde kabul edebiliriz. (...) Bununla birlikte, sosyolog, dışarıdan bakabilmenin getirdiği avantajla

din konusuna sadece içeriden bakandan çok daha keskin bir yaklaşım sergileyebilir” denilmektedir (Zuckerman, 2006: 68).

Comte gibi bazı düşünürler ise kutsal dinleri kabul etmese bile insanlık dini gibi bir kavramın olduğundan bahsetmektedir. Çünkü din insanın hayatındaki en önemli alan olarak yer almaktadır ve insan için zorunlu bir durumda olmaktadır. Din olgusu batıda sanayi öncesi dönemden sanayi dönemine geçişi ile sosyal olgu şeklinde incelenerek gerçekleşmiştir (Düzgün, 2012: 11; Özey, 2007: 41). Sosyolojinin Marx, Durkheim ve Weber gibi üç ismi yeni (modern) dönemde dine olan önemin azalacağını ve dinin bir yanılmaca olduğunu söylemektedir.

Durkheim din olgusunu kutsal olan ve dini olmayan şeklinde ikiye ayırarak anlatır. Dinlerin insanları her taraftan birleştirici veya toplayıcı (tören veya cenaze şeklinde olabilir) olarak bir araya getirebilme faaliyetinin olduğunu, yani dinin sadece inanç konusu olmadığını belirtiyor. Örneğin insanlara üzücü bir haber getiren cenaze gibi durumlarda dini fonksiyon sebebinden insanların bir araya toplanmasını söyleyebiliriz. Din, hayatın her yerinde ve alanında etkisini gösterebilmektedir. Ancak Durkheim dinin etkisi yeni (modern) toplumlarda azalacağını ve onun yerini de bilimsel olanın alacağını söylemiştir.

Marx genel anlamda dinin yok olacağını, dinin bir afyon olduğunu, bu dünyadaki yaşanan eşitsizliklerin telafisi olarak öbür dünyada ödüller vaat edildiğini söyler. Weber ise dinle ilgili daha geniş kapsamda araştırmalar ve incelemeler yapmıştır. Din ve toplumsal değişim arasında bir ilişki kurmuştur. O’na göre din muhafazakâr değildir ve toplumsal değişimlere neden olmuştur. Protestanlık kapitalizmin kaynağı olmuştur. Tanrı’ya hizmet etme fikri ile ortaya çıkmaktadır. Bu durum da maddi anlamdaki iyi olmanın tanrısal anlamdaki iyilik anlamı ile aynı olmaktadır. Bu şekildeki dini anlayış Batıda kapitalizmin kaynağıdır. Ancak Batı dinleri için Doğu dinleri tarafından kapitalizmine engel gerçekleşmektedir çünkü doğu toplumları için bunlar lazım olmaktadır. Belki bu nedenle Weber kurtuluş dinleri arasında Hıristiyanlığın devrimci bir yön olduğunu belirtmektedir. Çünkü Hıristiyanlığı kurtuluş dini olarak nitelendiriyor. Ayrıca Weber, din ve toplumlarda ilkelere dayalı, yarı akılcı ve yarı psikolojik akılcılığın mevcut olduğundan bahseder (Aron, 2007: 498; Giddens, 2008: 582-587).

Din olgusu İslam dini açısından bakacak olursak, İslam dini geçmişte olsun veya günümüzde olsun geçerliğini koruyan ve tercih edilen bir din olarak sayılmaktadır. Özellikle batı toplumlarının yanlı duruşları ve önyargılarına maruz kalmaktadır (Coşkun, 2012: 138).

Kuran-ı Kerim'e baktığımızda din şu şekilde gruplanmaktadır:

- Ceza/karşılık, mükafat, hüküm, hesap
- Üstün gelme, hakimiyet, zelil kılma, zorlama,
- İtaat, teslimiyet, hizmet, ibadet,
- Adet, yol, kanun, mezhep, meşrep (Meriç, 2005: 21).

İslam dininde iman meselesinde bir ilişki vardır. O da yaratıcı ve kul arasındaki ilişkidir. Yani iman bu ilişkinin insan davranışına yansımaları, İslam'ı karşılar. Önemli olan şey ilişkiler ve onlardaki güvençtir. Din sadece kutsal anlamda önemli olmayıp toplumsal anlamda da önemli yer almaktadır. İslam dini değişim (sekülerleşme) meselesinde keskin çizgilerle durmasa da ana kurallar koyar. Değişen toplumsal şartlar da bu ana kurallar çerçevesinde biçimlenir. Ancak sekülerleşme yaratıcı ve kul arasında olan ilişkiyi zedelemektedir. Sekülerleşme yaşandığı zaman insan ve toplum bu süreçten nasıl etkileniyorsa, din de diğer kurumlar gibi bu değişimden etkilenir. Çünkü din birey ve toplum üzerinde etkili olmaktadır.

Berger (1967) sekülerleşmeyi şöyle açıklıyor: “Dinin küçülmesi ve bütün yaşam ortamlarından çekilmesi, diğer kurumların da din etkisinden kurtularak ortaya çıkmasıdır”. Wilson (1982) ise “dinsel kurumların, eylemler ve dinsel bilincin toplumsal önemini kaybetme sürecidir” diye açıklar (Sündal, 2018: 373). Yenileşme (modernleşme) ve sekülerleşmenin etkisiyle din etkisiz hale dönerek kendi içine çekilmiştir. Fakat günümüzdeki toplumlara baktığımız zaman sekülerleşme sürecinde dinin tamamen zayıflanması haliyle tanımlanması eksik olmaktadır (Meriç, 2005: 22-23). Din (İslam dahil) bireyselleşmekte ve farklı biçimlere yönelmektedir. Birey ise yalnız iken daha da az tanımlanır ve kurallaştırılır. Din insan hayatının düzenlenmesine toplumsal kontrol sağlayan kurallar oluşturmaktadır. Din baskısından ilk uzaklaşan da ordudur ve savaşın kutsal olması şeklinde bir algı kaybedilmeye başlanmıştır (Bauberot, 2009: 48; Meriç, 2005: 28). İnsan, dini tüm kontrolleri ele geçirmesiyle bertaraf etmiştir. İnsan hayatındaki önemini kaybeden

din bilim ile çatışma haline dönüşmüştür. Çünkü dine göre bilimsel bilgiler ön plana çıkmıştır. İnsanın ölümden sonraki hayatına önem vererek bu dünyadaki yaşama düzenini sağlamaya çalışan da dindir. Ancak modern dünyada fayda, hukuk ve ahlak konuları ön plana çıkmaktaydı (Özay, 2007: 197).

Din dediğimiz toplumu bir araya getirmeyi ve bütünleştirmeyi amaçlayan bir düşüncedir. Yani hareket biçimi olan ve kurallar belirleyen bir güçtür. Din, insanları yaratıcıya olan inançları ile doğru yola ve davranışlara yönlendirir. Makbul olmayan davranışlardan uzak olmayı ister. Berger'e (1995) göre din üç toplumsal vazifeden oluşmaktadır (Altıkardeş, 2003: 37-38). İlk olarak dinin toplum içerisindeki insanları bir araya getiren dayanışmayı sağlamaya sebep olan sembolik bütünleşmeden bahsedebiliriz. Bu da insanları "kontrol" (toplumsal kontrol) eder. Dine toplumsal yapı açısından baktığımız zaman dinin toplumu hedef aldığı, toplumdaki kurumlar ve arasındaki ilişkileri düzenleyen bir durumu vardır. Yaratıcı ve insan arasındaki en güçlü bağlantı sağlayan ve dinin temelinde yer alan sevgi olduğunun farkındayız. Sevgi her insan için kendisini anlamakta ve tanımakta rehberlik eden bir sezgidir (Bilton ve diğerleri, 2008: 426-427; Çınar, 2009: 19).

Din, bütün insan yaşamlarında görülmüştür. İnsanların toplumdaki düzenlere nasıl alışacağını ve nasıl tepkiler vereceğini etkileyen de dindir. Sosyologlara göre din hayatın anlamını ve amacına ilişkin bir olgu, doğaüstü ve kültürün bir biçimi olarak tanılan, amaç duygusu oluşturan ve dinî törenler ve yöntemler içeren bir inançtır. Sosyologlar için dinin ne kadar doğru olduğunu değil insani yönden inceleyip bakmak önemlidir. Din toplumsal kurumlar içinde ve günlük hayatta oldukça önemlidir. Bu yüzden sosyologlar dini toplumsal açıdan incelemektedir. Aynı zamanda dinin toplumsal güç ile bağlantılı olduğunu belirtmektedir. Bu sırada sosyologlar dini toplumsal dayanışmanın esas ana kaynağı olarak saymakta çünkü dini inançlar için birlik ve beraberlik önemlidir.

Sosyologlar dini tanrı ile vurgu yaparak açıklamamıştır ve kutsala önem vermiştir. Dinin özünü (temelini) akılcı kuramlarla açıklamaya çalışan fikirler mevcuttur. Bu fikirlerin eleştirisi de din sosyolojisi olarak tanımlanmaktadır. Din, bir şekilde zamanla ortadan kalkacak düşüncesi vardır (Giddens, 2008: 580-582; Marshall, 2009: 156). Din olgusuna başka açıdan da bakarsak, din içinde bulunduğu topluma bağlı olan gelenek veya örflerden gücü yetince sıyrılarak yaygınlaşmaya

(evrenselleşmeye) ulaşır. Neticesinde ise din, yayıldığı gibi modernleşir ve ileride toplumu daha gelişmiş şekline dönüştürür. Elbette bildiğimiz gibi din kendi karakteristik yapıya sahiptir. Bu yapı da insanı toplumda faydalı ve yararlı birey olmaya, insanı daha da geliştirmeye yönlendirmektedir. Din insanları iyilik yapmaya, merhamet, sevgi ve saygı, yardım etmek ve ona benzer güzel şeylerle karşılaştırabilir. Ancak insanlar bu şeyleri yanlış anladığından dolayı dinde yanlış yöntemler kullanabilir. Bu da anlattığımız değerlerin kaybolmasına ve kötülöklere neden olabilir (Ayten, 2010: 109; Düzgün, 2012: 15-18). Din olgusu sadece insana değil toplumu da hitap etmektedir. Kişilerin inanıp-inanmaması durumunda da din toplumsal etkiye sahip olmaktadır. İnsanoğlunun yaratılışından itibaren bir dinde inanç sistemi önemlidir.

İslam'a göre ilk insan ile dinin doğması inancı vardır. İlk insan dediğimiz yaratıcının il olarak seçtiği (gönderdiği) peygamberdir. Buradan anlayacağımız nokta da din olgusunun bireysel ve sosyal etkiye sahip olmasıdır. Bu nedenle din olgusunun bir ihtiyaç olduğunu da belirtebiliriz (Uysal, 2006: 64). Dinin rolü sadece ona ihtiyaç duyulması değildir. Yanı sıra din belli bir toplumun sağlam olabilmesi için insanlara doğru düzgün yaşama yolu, huzur ve rahatlık gibi yol gösterici yöntemler sağlamaktadır. İnsanların doğa ve toplum arasındaki bağlantılarla ilgili normlar belli zaman içerisinde sistem haline dönüşmüştür (Arslantürk ve Amman, 2009: 309; Özkalp, 2000: 229). Fakat kültür ve toplumsal kurumlar sekülerleşme aşamasında dinin etkilemesinden uzaklaşarak kendi değerlerini kaybetmeye başlamıştır (Köse, 1997: 63).

Böyle etkisinin kaybolması tam şekilde yok olma anlamı vermemektedir. Bu meseleyi Ertit şu şekilde açıklar: "Bir kasabadaki nüfus sayısı on sene içerisinde binden iki bine düştüğü zaman kasabada hiçbir insan kalmamış denilmez. Fakat, insan nüfusunun gözle görülüp hissedecek büyük rakamda azalması iddia edilebilir.". Sekülerleşme dediğimiz, kutsi (dinsel) olanın toplumsal üzerindeki etkisinin azalma sürecidir (Ertit, 2019: 76).

Günümüzde sekülerlikle ilgili pek çok kavramlarla tanım vardır. Genel anlamda sekülerleşme, toplumsal ve bireysel olmak üzere bütün yaşam alanlarının dinden kopmasını anlatır. Modernleşmede dönüşüme uğrayan dinin konumu değiştiği zaman etkisi azalır. Sekülerleşme olgusunun genelde Batılı devletlerin tarafından

yorumlandığı görülmektedir. İfade edilebilecek şey de sekülerleşme tezlerinin ampirik çalışmalarla dinin dönüşümünü araştırmasıdır. Bu araştırmaların sonuçlarına baktığımızda modern toplumların sekülerleşmiş olduğu ve dini etkinin azaldığı gösterilmeye çalışılır. Yanı sıra farklı süreçlerden dolayı modern zamanlarda toplumların sekülerleşmesine yol açıldığı düşünülmektedir. Bu süreçleri sanayileşme, demokratikleşme, bürokratikleşme gibi birkaç sırada gösterebilmekteyiz ve bunların sekülerleşmeyi çeşitli boyutlarda etkilendiği görülmektedir⁵. Dolayısıyla son yıllarda modernleşme ve din arasındaki bağlantılar ve ilişkiler farklı sekülerleşme tezleri ile anlatılmaya çalışılmaktadır.

Sekülerleşme sürecinde din ile ilgili en yaygın yorumu olarak dinin toplumsal kaybı olduğu söylenmektedir. Bu sırada dini değerlere sahip olan sembollerin ve kurumların toplumdaki önemi azalır ve bütün sekülerleşme tezlerinin genel varsayımı olarak önümüze çıkmaktadır⁶. Ancak bu dediğimiz dinin tamamen ortadan kalktığını göstermemektedir. Daha da dini etkinin kaybolma durumunun önemli merkezi anlamda araştırıldığı görülmektedir.

Sekülerleşme kimilerine göre “insanlığın başına gelebilecek en büyük felaket” olduğu ve bazen “batı insanını orta çağ karanlığından aydınlığa kavuşturan bir olgu” olarak ele alınmıştır⁷.

Sekülerleşme kavramı farklı manalarla ve tanımlamalarla kullanılmıştır. Ayrıca sekülerleşmenin “dinin gerilemesi”, “dini inanç ve kurumların yer değiştirmesi” ve “kutsal bir toplumdaki seküler bir topluma geçiş” gibi anlamlarda da kullanılmıştır (Kirman, 2008: 284).

Sekülerleşme teorisini destekleyenlerden biri de Bryan Wilson’dur. Wilson, bu teorisinin sosyal yapı ve düzen ile bağlantılı olduğunu, bireysel inançla (din) alakalı olmadığını vurgulamaktadır. Wilson’a göre, sekülerleşme kavramı dinin sosyal fonksiyon yönünde zayıflaması anlamına gelmektedir. Toplumların ve insanların hayatlarında, kültürel yaşam süreçlerinin içerisinde, hatta çocukların sosyal hayat sürecinde dinin kullanılmaması sekülerleşmenin ortaya çıkmasını göstermektedir (Darende, 2015: 1).

⁵ Bkz. (Ekinci, 2018, s. 327)

⁶ Bkz. (Ekinci, 2018, s. 328)

⁷ Bkz. (Bayer, 2010, s. 151)

Wilson'a göre sekülerleşme farklı ülkelerde, hem bölgelerde aynı şekilde meydana gelmez, kültürel ve tarihsel şartların özgünlüğü, dinin de kendi sosyal etkisini kaybetmesi dahil birbirinden farklı bir yol takip edeceğini teminat altına alır. Dolayısıyla hızlı bir ilerleme de görülemez. Ancak belli bir eğilimlerin farkına varılabilir (Wilson, 1998: 48).

Her toplumun kendine ait tarihi ve siyasi, ekonomik ve teknolojik bir geçmişi vardır. Ayrıca küreselleşen dünyada her toplumda farklı değişimler görülebilir. Bu nedenle "akışkanlık" özelliği taşıyan toplumlardaki bilimsel-teknolojik gelişmeler sekülerleşmenin her toplumda özgü bir kavram olabileceğini kanıtlıyor⁸.

Modernleşme sürecinden dolayı meydana gelen değişimlerin ahlaki değerleri gittikçe yok etmesi Wilson'un din konusundaki en önemli tespitlerindedir. Söz konusu toplum ne kadar modernleşirse ahlaki değerler de azalır. Dolayısıyla bu eksikliği önlemek isteyen bireyin dine ihtiyacı vardır. Bu sırada yeni dini hareketlerin ortaya çıkması da kaçınılmazdır. Böylece bireyin kendi inancından vazgeçebilmesi kolay olabilir. Wilson'a göre kolayca gözden çıkarabilme durumuna düşen din toplumsal anlamda kendi prestijini azaltır ve sekülerleşmiş dinlerin ortaya çıkmasına sebep olabilir. Buna rağmen Wilson, toplum bütünlüğünü sağlamakta dinin var olması gerektiğini vurgulamıştır (Kirman ve Darende, 2017: 89).

Wilson, sekülerleşme sürecinin bir toplumu daha da huzurlu hale dönüştüreceğini savunmayıp, daha doğrusu toplumun düzenli olması için dine ihtiyaç duyabileceğini belirtir. Bireylerin psiko-sosyal ihtiyaçlarının din tarafından karşılandığını, fakat bilim ve rasyonelleşmeni bu ihtiyaçları daha etkili bir şekilde karşılaması durumunda dine olan talebin azalacağını Wilson 1960'lı yıllarda dile getirmiştir (Kirman ve Darende, 2017: 90).

Bir zamanlarda bazı Batı teorisyenlere göre toplumsal hayat ve kültür din ile karakterize edilmekte, insanların hayatı da dini kurumlar tarafından kontrol altında tutulmaktaydı (Roudometof, 2014). Toplumsal değişim ve dönüşümler sonucunda en çok din etkilenmiştir ve neredeyse din toplumsal açıdan büyük önem kaybetmiştir. En önemli nokta ise bu süreçler sırasında sekülerleşme, bireysel hayatlar üzerindeki etkilerinin azalması değil, dinin sosyal fonksiyonlarının kaybolması anlamını taşımasıdır (Bruce, 2002: 58).

---

⁸ Bkz. (Bauman, 2006)

Bryan Wilson'un geçmiş ve şimdiki toplumları kıyaslayarak kullandığı sekülerleşme tezi sürekli eleştiri ve itirazlarla karşılaşmıştır. Sonucunda Wilson, sekülerleşmenin modernleşme ve rasyonelleşme ile baş gösterdiğini, bu nedenle önceki toplumların daha dindar olduklarını kabul eder. Karşılaştığı itirazların çoğu da bu yöndedir ve bunu kendisi kabul etmiştir. Wilson'a göre sekülerleşme kavramı Hıristiyanlık dinine özgü değildir ve hiçbir zaman bir tek dine mahkûm kalmayacaktır. Wilson eski dindarlığı Hıristiyanlık, sekülerleşmeyi ise Hıristiyanlıktan arınma olarak algılamıştır. Ayrıca Max Weber'e göre de Hıristiyanlığın kendisi sekülerleştirici bir özelliğe sahiptir.

Wilson dinin zayıflanma nedeni olarak dinin özelleşmesini ve bireylerin tercih haline gelmesini ortaya koyar. Toplumdaki yeni dini gruplar (cemaatler) kendilerince dini yorumlama yapabilirler ve başkalarına da sunabilirler. Bu cemaatler az önce bahsedilen dinin özelleşmesinin en önemli delillerinden birisidir. Aslında, Wilson, modernleşmeyi cemaatten cemiyete bir dönüşüm olduğunu yorumlayarak: "Sekülerleşme cemaatin zayıflamasıdır ve toplumlaşmanın doğal bir sonucudur" şeklinde ispatlar (Kirman ve Darende, 2017: 92).

Wilson sekülerleşmenin hem bireysel hem toplumsal boyutuna vurgu yapar ve sekülerleşmeyi küçük gruplardan (cemaat) daha büyük gruplara (cemiyet) dönüşümü olarak görür. Bu sırada toplum tipolojisi yapan ilk düşünür İbn Haldun'dan bahsetmek mümkündür. İbn Haldun, toplumu "Bedevi" ve "Hadari" olarak ikiye ayırmıştır. Yani Bedevi toplumdaki Hadari topluma geçiş yapmasıyla oluşan değişimlerin gündelik hayattaki değerlerin kayıp olmasına neden olmuştur (Haldun, 2004: 1358).

Wilson'a göre bürokrasinin artması sonucunda kiliselerin etkilerinin azalması sekülerleşmeyi meydana getirebilir (Wilson, 2016).

Sonuç olarak, öncelikle Batı akademisyen uzmanları modernleşme ve laikleşmeyle birlikte, dinin zorunlu halde başka sosyal kurumlardan ve toplumlardan ayrı olarak uzaklaşacağını, dinsel ve kutsal inançların bireyselleşeceğini, dinsel alanının daralacağını ve doktrinlerin liberalleşeceğini öne sürmüşlerdir. Bu sırada dinin değerini ve önemini kaybedeceği, dini törenler ve ona benzer şeylerin yavaş yavaş ortadan kalkacağı ve dinin tamamen unutulmaya doğru gitmesi düşünülmüyordu. Ancak insanlardaki kutsal (dinsel) duygu yaşam sürecindeki kutsalın

önem kazanmasına ve yeni sekülerleşme yöntemlerini gerçekleştirmeye yol açmıştır. Modernleşme dinin diğer sosyal kurumlar gibi kendi biçimindeki değişimlere yönelik hareket edebilme sonucuna imkân vermesi değer görmektedir. Desek de sekülerleşme teorisinin ne kadar doğru olduğu ve güvenli şekilde kullanılabilirliği üzerinde hala güçlü tartışmalar devam göstermektedir (Yamane, 1997: 109-122).

Kariyer süreci boyunca din sosyolojisi alanında sekülerleşme olgusunu analiz edenlerden birisi de Harvey Cox'tır. Cox, Alman düşünürü Friedrich Gogarten'e dayanarak sekülerleşme kavramını Kitab-ı Mukaddes'in tarih anlayışından geldiğini açıklar. Yani, bu Kitab-ı Mukaddes'in sekülerleştirici bir etkinliği olmuştur. Bu sırada, Hıristiyan Batı dünyasında (medeniyetinde) sekülerleşmenin başlaması tesadüf değildir. Cox'a göre doğa bilimlerinin uzmanlaşması ve kentleşmenin çoğalması gibi gelişmeler Hıristiyanlığın etkisinden ortaya çıkmıştır.

Cox Hıristiyan dininin (aynı zamanda İslam'ın da) her yerde ve herkesin dini olmasını hedef olarak belirtmiş. Çünkü sekülerleşme ile birlikte din farklı insani gruplarla ve mekanlarla oluşan tehditlerden kurtarılmıştı. Cox için sekülerleşme kavramı insani değerlerin işlenmesinde bir sorumluluk yaratmaktadır. Böylece Cox sekülerleşme hakkında kısaca açıklama yapmaktadır:

"[Sekülerleşme] İnsanların en temel ilgi ve yöneliminin bu dünyanın ötesinden ve üstünden alıp bütünüyle ve yalnızca bu dünyaya yönelmesi hareketidir. Bu, bu dünyanın bağlı olduğu mistik, metafizik ve dini her çeşit düalizmden (iki dünya) arındırılmasını içermektedir. Bunun nihai anlamı ise, bütün hastalıkları ve günahlarıyla, bütün sağlık ve umutlarıyla sadece yeryüzü alanını kemaliyle ciddiye almaktır." (Güler, 2001: 36)

Bu sırada Müslüman toplumlarındaki sekülerleşme ile ilgili bilgileri paylaşmakta fayda vardır. Öncelikle, İslam ve sekülerleşme arasındaki ilişki, İslam'ın yeni (modern) dünyaya uyum sağlaması için kendi değerlerini ve özelliklerini anlaması önemli bir mesele olmaktadır. İslam'ın, Batı toplumları gibi sekülerleşip sekülerleşmediği sorusuna cevap aramamız, İslam'ın Avrupa ve Kuzey Amerika gibi yerlerde bulunması itibarıyla Müslüman toplumların oradaki yaşantılarına yardımcı olabilir. İlk olarak, bu sürecin İslam toplumlarına girmesi, sadece Müslüman toplumları değiştirme amacı olmadığı, aynı zamanda sekülerist ideolojinin Batı tarafından getirilmesi ve çağdaş İslami hareketlerin bu sekülerleşme olgusunu olumsuz görmeleri tesadüf değildir. Anlatıldığı gibi P. Berger ve B.

Wilson'a göre sekülerleşme süreci dinin toplumsal alanda zayıflaması veya azalmasıdır. Ancak İslam'a doğru gidersek bu, dinin kurumsal kontrolünün daha sınırlı derecede olmasını anlatmaktadır. Buradaki esas konu, Gellner'in dediği gibi İslam'ın kişilerin "sosyal düzen tasarımı" olmaktadır (Shestopalets, 2017: 459). Yani İslam dininin insanların sadece manevi gelişini amaçlamadığını belirtiyor.

İslam'da toplumun doğru yönde yöneltilmesi önemli hususlardandır. Bu nedenle sekülerleşme, İslam açısından sadece sosyal kontrolden vazgeçmek değil, kendi doktrinlerinin kesilip atılmasını anlatmaktadır. Müslümanların bakış açısında İslam'ın sekülerleşmesi onun kimliğine karşı yapılmış güçlü bir darbe gibidir. Ayrıca diğer dinlerdeki (Hıristiyanlık ve Yahudilik) gibi kendine ait avantajların kaybedilmesini yansıtmaktadır. Bu nedenle İslami ekolün müstebit karakteri ve sosyal düzenlemeler (normlar) İslam'ın sekülerleşmesine izin vermeyecektir, ya da sosyal meselelerde toplumu yalnız bırakmayacaktır. Tarihte sekülerliğe karşı mücadelelerde sekülerleşmeyi reddetmesiyle İslam en büyük güçlerden birisi sayılmaktadır. Tarihi gelişme ve dini öğreti gibi yapıların (kilise gibi) İslam'da olmaması, İslam'ı sekülerleşme sürecine karşı daha korunaklı kılmaktadır. İslam'daki ortaya çıkan farklı medrese gibi eğitim kurumlar, İslam adına Ortodoks bir rejim kurma seviyesindeki bir yapıya hiçbir zaman dönüşmemiştir. Başka ifade ile, İslam dünyasında Mısır'daki el-Ezher gibi güçlü dini otorite merkezlerin olduğu söylenebilir de İslam'daki kurumsal otorite, İslam hukukunun ve teolojisinin farklı kurallarını temsil eden gruplara ve hareketlere dağıtılmıştır. İslam'ın bu kendine ait niteliğinin, onu sekülerleşmenin şimdiki uzanımının ötesinde konumlandığı ve onun Müslüman toplumlarda yükselmesine karşı güçlü bir engel oluşturduğu söylenebilir (Shestopalets, 2017: 461).

Müslüman coğrafyasında da yoğun bir modernleşme süreci yaşanmasına rağmen İslam, bu sürecin ahlaki değerlerin yozlaşması, cemaat yapısının tahribatı ve batı kültürünün zararlı etkisi gibi olumsuz etkilerine karşı büyük bir güç koyduğu müddetçe sekülerleşme Müslüman toplumunda hiç ileri sürmeyecektir. İslam'ın sekülerleşmeye karşı diğer önemli algılanma yönü de cemaat yönelimidir. Birçok ahlaki norm içeren İslam hukuku (şariat), cemaatçi yapılar için geleneksel tarza uygun görülmektedir. Bu geleneksel ve toplumsal yapılar diğer yapılarla yer değiştirmedikleri sürece İslam'ın sekülerliğe yenik düşmeyeceğini söyleyebiliriz. İslam

dünyasında yaşanan modernleşme, sekülerleşmeye doğru sosyal ve politik değişimleri henüz gerçekleştirememiştir. Eğer modernleşme gerçekleşirse, İslam farklı bir dine dönüşecektir. Ancak bu senaryonun gerçekleşmesi İslam'ın rolü zayıflamayınca başarılı sonuç bulmayacağını söyleyebiliriz.

İKİNCİ BÖLÜM: TARİHİ ARKAPLAN. BAĞIMSIZLIK ÖNCESİ DÖNEME GENEL BAKIŞ

Yer yüzündeki milletlerin ve her toplumun kendilerini gelecekteki hedef yollarına yönelik yaşatması için sürdüren ve geniş bir tanımlamaları oluşturan tarihleri vardır. Bu nedenle günümüzdeki toplumun sosyal değişim süreçleri, özellikle karşılaştıkları sekülerlikle ilgili süreçleri tarihi bilgilere dayanarak ortaya konulmalıdır. Bundan dolayı Kazakistan'ın Bağımsızlık öncesi dönemdeki konumuzla ilgili süreçlerin daha verimli anlaşması için Kazakistan'ın tarihine yol çizmemizde yararlı faydaların ortaya çıkacağına inanıyorum.

Kazakları Türk araştırmalarına baktığımızda 'Kazak Türkleri' ifadesiyle kullanıldığını bahsedebiliriz. Çünkü Türk bir soyundan (kavim) gelen Kazakların ne zaman ortaya çıktığına ilişkin farklı bilgilere ulaşabiliriz.

"Kazak" sözünün kökeni ile ilgili birçok görüşler yansımaktadır. Birçok bilim adamları "Kazak" sözünün kökenini M.Ö. VII-IV. yüzyıllarda yaşayan 'Saka' kabilesinin ismiyle ya da "özgür" kelimesiyle bağlı olduğunu söylemektedirler (Nurlanoğlu, 2022).

Günümüzde kullanılan bu "Kazak" kelimesini tarihi yönde kullanım açısından çok eski zamanlardan gelen terim olarak görülmemektedir. Buna dair yapılan araştırma neticeleri de bu terimin XV. yüzyıldan itibaren kullanıma sürdüğünü bildirmektedir. Ancak son zamanlarda "Kazak" kelimesinin anlamı üzerine yaklaşık iki buçuk asırdır araştırmalar yapılmasına rağmen henüz bir noktaya gelmemiştir. Bu konudaki araştırma çalışmalarının çoğu, "Kazak" kelimesi ile ilgili daha önceki yapılan araştırmaların (makaleler vs.) incelemelerine dayanan görüşler ve sonuçlardan oluşmaktadır. Bunların bazıları makul görülen tahminler ise, diğerleri de efsanelere dayanan ayrıntılı etimoloji olarak sayılmaktadır. Bu sorunun çözümüne katkı sağlama amacıyla Kazak Hanlığının 550. yıldönümü vesilesi sırasında 1245 yılında Mısır'da Memluk Kıpçakları tarafından yayınlanan "Kıpçakça-Arapça Sözlük"ün asıl yazmasından istifade edilerek araştırmalar yapılmıştır. Bu sözlükte "Kazak" kelimesi "eve giren, evli olan, ayrılan, ayrı yaşayarak kendi mirası alan" yani aile statüsü anlamına gelmektedir. Neticesinde "Kazak" kelimesi daha doğru bir

anlamda serbest olan, başıboş, sert erkek gibi sözlerle aynı gelmektedir (Kydyrbayev, 2015).

Kazak Coğrafyasına baktığımızda Kazakistan'ın yer ölçümü olarak toprakları yeterince geniştir. Bunca genişliğe sahip olan Kazak toprakları eskiden yaşayan insanların hayatlarında çok farklı tarihi olaylara neden olmuştur (Bokayeva, 2002: 429). Ebu'l-Hayr Hanlığının iç ve dış ilişkileri (XV. asrın ikinci yarısı) iyi bir durumda olmadığından Janibek ve Kerey Hanlar kendi halkları ile birlikte doğuya ileri göç etmiş. Bu dönemde Kazak soylarının toprakları batıda Noğay Hanlığı ve doğuda Moğolistan'ı kapsamaktaydı. Sonra Janibek ve Kerey Hanlar Çu nehri yanında Kazak Hanlığını kurmuşlardır. İlerledikçe komşu Hanlıklarla savaştan dolayı toprak sınırları daha da genişletilmişti. Sonucunda ise Kazak Hanlığının toprakları XVI. yüzyılın ikinci çeyreğinde Sırderya bölgesi ve Yedisu bölgesi, Karatal nehri ve İle nehri bölgelerine kadar genişledi (Doğan, 2002: 2).

Günümüzdeki Kazakistan Cumhuriyeti'nin yer ölçümü 2.724.900 km²'dir. Büyüklüğü bakımından dünyanın en büyük devletlerinden biridir. Bu gösteregeye göre Rusya, Kanada, Çin, ABD, Brezilya, Avustralya, Hindistan ve Arjantin'den sonra 9. sırada yer almaktadır. Avrasya kıtasının merkezinde olup, tüm okyanuslardan eşit uzaklıkta yer almaktadır. Batıda Edil Nehri'nden doğuda Altay Dağları'nın zirvelerine 3000 km'ye kadar, kuzeyde Batı Sibiryaya ovasından (Kuzey Kazakistan ovası) güneydeki Kızılkum çölüne ve Tien-Shan dağına 1600 km'ye kadar uzunluğundadır. Uzak kuzey noktası Doğu Avrupa ovasının orta kısmına ve Britanya Adaları'nın güneyine, güney noktası ise Kafkasya ve Güney Avrupa'nın Akdeniz bölgesi dışındaki ülkelerin enlemlerine denk gelmektedir. Coğrafi konumu olarak çöl, bozkır ve ormanlı bozkır şeklindedir. Ülkenin batı ucu Yelton ve Baskınşak göllerine yakındır ve doğu noktası ise Buktırma Nehri'nin başlangıç noktasına yakındır. Bölgenin %10'u dağlık bölgelerdir, geri kalanı alçak, ovalar ve yaylalardır. Kazakistan'ın en yüksek noktası Han Tanrı Zirvesi'dir (6995 m, kar yayılımına göre 7010 m). Tien Shan dağında yer almaktadır. Hazar Denizi'nin doğu kıyısında, ülkenin en alçak çukuru olan Karakiye çukuru deniz seviyesinin 132 metre altında yer almaktadır (Zhankulov, 2012).

Türk medeniyetlerinin önemli noktası da tarihi İpekyolu güzergahlarından birisi sayılarak, bereketli bir çağları geçirerek önemli bir merkez olmasıdır. Bu nedenle Kazak toprakları nice büyük göçlere ve nüfus hareketlerini geçirerek bu bölge kadim bir Türk bölgesidir. Yani bu bölge tarihi süreci farklı kavimlerden (Sakalar, Hunlar, Göktürkler, Moğollar) başlatılsa da 20. Asrın başına kadar Türkistan olarak adlandırılabilir (Beylur, 2019: 66).

Kazak bölgelerindeki uluslar ve boyların kendi idare ve bazen de hanlık yapıları halinde devam ettikleri bilinmektedir. Hanlıkların (Özbek ve Kazak hanlığı) Cengiz Han boylarından olmasıyla göçebelik kültürde benzerlik noktası diyebiliriz. Moğolların ve bazı diğer boyların İslamiyet'le birlikte Türkleştikleri bilinmektedir. Bu nedenle Kazak halkı hakimiyetinin tarihi sırada ortak değerinin Türk ve İslam olduğunu görebiliriz. Bugünkü Rusya altında yaşayan farklı Türk soyundan gelen (Tatar, Nogay, Başkurt vb.) milletlerin Ruslaşması gibi Çin'de yaşayan bazı Türk boyunun (Sarı Uygurların) kendi İslami kültürlerinden uzak yaşayarak kendi dillerini kullanamamasından dolayı Budist şekilde Çinlileşmelerine sebep olmuştur (Karluk, 2006: 22). Bunun gibi süreçlerde zaten din ve etnisite çoğunlukla aynı anlamda kullanılmıştır. Genel baktığımız zaman bu olayların daha doğru ifade ile Özbek olsun Kazak olsun Türk dilli halkların Müslüman olma varsayımı öne çıkmaktadır (Bennigsen, 1988: 22).

Tekrar Kazakların tarihine dönersek, bazı Kazak tarihçileri kendilerinin ve atalarının tarihini Cengiz Han'ın torunu Cuci Han tarafından kurulan Ak Orda hanlığından çıktığını öne sürmektedir. Ünlü yazarlardan ve tarihçilerden olan M. Haydar Duğlati kendi Tarih-i Reşidi adlı eserinde XV. asrın sonu ve XVI asrın başında Jetisu bölgesinde Kazak Hanlığının kurulduğunu öne çıkarmaktadır (Maukhara, 2011: 6). Bu sırada Kazak topraklarının genişliği Moğolistan'ın bir kısmı ve eski Ak Orda'yı da kapsamıştı. Kazak Hanlığı üç cüzden (Ulu, Orta ve Küçük) oluşarak bölgedeki diğer hanlıklarla birlikte genişleyerek Kazakistan topraklarında hakimiyet sürdürmüşlerdir. Cungar'ların (Kalmuk) saldırısına (1731 yılı) uğrayan Küçük cüzün Rusların koruması altına girmesinden dolayı diğer cüzlerle bağlantılara son verilerek Kazak Hanlığı da hakimiyetine son vermiştir. 1847 yılı Ulu cüz ve Orta cüz de Rus hakimiyeti ile tanışmak sorunda kalmışlardır (Togan, 2010: 42).

Kazak toprakları 19. asrın ortalarında Çarlık Rusya yönetimi altına girmiştir. Çünkü önceki zamanlarda Ruslar Kazak topraklarında yayılmaya başlamıştı. Bu yönetimlerden dolayı Kazak topraklarındaki göçebelik hayatın azalması ile birlikte Rus hakimiyeti güçlenme sürecindeydi. Kazak toplumu içerisinde her türlü kırgınlık düşüncelerle sokulan politikalar, çekişme ve darlık gibi ciddi sıkıntılarla karşılaşmak zorunda kaldılar. Bazı bilgilere göre çok kötü durumda kalan Kazakların kendi çocuklarının Ruslara işçi düzeyinde kullanma amacıyla elden çıkarıldığı bilinmektedir (Kara, 2016: 104-115).

İkinci bir yapılan süreç ise Rusların Kazak eğitimini, kültürünü ve dinini zayıflatma amacıdır. Buna örnek olarak geçtiğimiz 19. yüzyılın başlarında Çarlık Rusya misyonerlerinin Sibirya halklarında ve Kırım Bölgesi'ndeki Kıpçak Türklerinin vaftizinden sonra aynı politikanın Kazaklara karşı yürütülmesidir. 1862 yılından itibaren Kazak halkını tamamen vaftize erdirilmesi açıktan yapılmaya başlamıştı, böylece kademeli bir şekilde Ruslaşmaya başlamıştı. 1862'den beri, Kazak halkının vaftizini resmen açık bir şekilde yürütmeye başladı, böylece kademeli olarak Ruslaştı. Sonuçta, Çarlık hükümeti tarafından Kazak bozkırının sömürgeleştirilmesi politikasının ana alanlarından biri, yerel halkı Hıristiyanlığa dahil etmektir. Böylece Kazak halkını tamamen Ruslaştırmak, dininden ve dilinden mahrum bırakmak asıl amaçları olarak bilinmiştir. Çarlık hükümeti bu politikayı yetkilileri tarafından Kazak bozkırlarına tam olarak sahip olmak ve sömürgeleştirme hedeflerini yerine getirmek için gerçekleştirdi. Bu misyonerlik örgütleri özellikle Kazakları Hıristiyanlığa dahil etmede, farklı propagandalar ve yerleşim yerlerinde kiliseler inşa etmede, Hıristiyan okullarını kurmakta büyük bir çalışmalar yapmışlardır. Bu davanın ilerlemesi için, somut yardım ve yön veren devlet kurumları tarafından kontrol altına alınmıştır. Bu konuda:"...Bu önemli meseleyi bir yola koymalıyız, Kazaklara dinlerinin yanlış olduğunu, Peygamber İsa'nın dininin doğru olduğunu kanıtlaması gereken misyonerleri göndermeliyiz, ancak Büyük Kralım hangi dini doğru tutmuşsa, onun yetkisi altındakiler de bu dine girmesi gerektiğini kanıtlamalıdır" denilmektedir (Kayratoğlu, 2016).

Temel olarak, Kazaklara yönelik vaftiz planı neredeyse 1868'den başlayıp, 1892, 1898, 1902'lerde aşamalı bir uygulama programı ile geliştirildi. Bu belgede:

“Buratanların sürekli yaşamaya devam etmeleri için hiçbir yolu olmamalı. Topraklarını bölüşme sırasında onların birçoğu öldürülür, başka bir grubu Hristiyan dinini kabul ederek Rus olur, fakat buna eğilmeyenleri ise yok ederiz...” diye yazılmaktadır. Bu davanın yürütülmesi, Nikolai Ivanoviç Ilminski'nin liderliğindeki misyonerlere emanet edildi ve bu kişiye Orenburg Sınır Komisyonu başkanı V. V. Grigoryev tarafından, Rus alfabesini kullanarak Kazakça bir ders kitabı hazırlamakla görevlendirildi. N. İlminski 1872'de Kazaklara yönelik vaftiz planını kademeli şekilde çalıştırması için Kazan'dan Orenburg'a görevlendirilerek, Kazan Teoloji Akademisi'nde kendi yönetimi altında “Müslümanlarla Mücadele Bölümü” nü açmıştı. Böylece, sömürge meselesini 1868'de Kazak bozkırlarında vaftiz yoluyla sistematik olarak gerçekleştirmek için hüküm kabul edildi ve bir sonraki 1869'da Moskova'da bir misyoner toplumu düzenlendi. Bodan (sömürülmüş) halklarının Ruslaştırılması ve vaftiz edilmesi için somut bir eylem planının uygulanmasını tartıştılar ve önerdiler.

Yukarıdaki hükmün «Kazakların hakkı» ve «Kazakların dini işlerinin yönetimi” bölümündeki içeriklerde, Kazakların vaftizinin yönü açıkça görülmektedir. Açıklamış olursak:

251. Kazaklar diyanet işleri meselesinde Orenburg'daki Din İslam Müftülüğü yönetimindedirler.

252. Kazakların dini meseleleri, sivil yönetime ve dolayısıyla İçişleri Bakanlığına itaat eden belirlenmiş bir molla tarafından yürütülecektir.

253. Kazaklar arasında bir bolusa⁹ bir molla seçilir.

254. Mollanın seçilmesiyle ilgili bilgiler, onay için il müdürlüğü tarafından ilçe başkanına gönderilir.

255. Mollalar, bölgesel yönetim ve askeri valinin kararı ile onaylanır veya görevinden ayrılır.

256. Camiler sadece Valinin izniyle inşa edilir.

---

⁹ Bolus- idari bir ilçe veya köy demektir.

257. Caminin yanında yerel çocuklara eğitim amacıyla okul açabilmesi için, molla mutlaka ilçe müdürünün iznini almalıdır.

258. Hristiyanlığı kabul eden Kazaklar kendi köylerinde yaşamaya devam edebilirler ya da Ruslarla aynı köyde tüm haklarından yararlanabilecek şekilde yaşayabilirler.

259. Hristiyanlığı kabul eden Kazaklar, hükümetin izni olmadan şehir veya illerde yaşamakta veya yerleşmekte özgürdürler...

Kazak halkının etnik-manevi değerlerini tamamen yok edip, dinden uzaklaştırarak asimilasyon yoluna yönelik yapılan önlemler ciddi anlamda durmadan devam etmekteydi.

Özellikle 1912 yılı 5 ve 26 Nisan tarihlerinde yapılan Kutsal Sinod toplantısında şu karar alındı:

"Kazaklara yerleşim düzenine göre toprak verildiğinde, Ruslar Kazakları komşu olarak yerleştiresin!" İki komşu arasındaki ilişkilerde Rusların sayısı üstün olsun! Rusların sayısı en az iki katı olsun! O zaman, "İskhod'da (toplantı) hangi konu tartışılırsa tartışılsın, Rus sesi galip gelecektir. O zaman Kazaklar Ortodoksluğa asimile olacak ve çabucak vaftiz edilecek" denilir. Buradaki ana yöntem, yerleşimciler tarafından zorla vaftiz etmek idi (Ozganbayuly, 2010: 59).

Kazakların vaftizinden önce İslam dinine birçok kısıtlama getirildi. Çocuklarına kendi kendilerine Müslüman olmayı öğreten Kazaklar, ilkinde 10, ikincisinde 30 som para cezasına çarptırıldı, üçüncü kez 5-15 gün hapis cezasına çarptırıldı. Böylece Kazak topraklarında Müslümanlara karşı kitlesel zulmün Rus versiyonu ortaya çıktı. O dönemde vicdan ve din özgürlüğünün kötüye kullanılmasına karşı çıkanlar cezalandırılıyordu. Örneğin, 1872 yılında, Kazak bozkırındaki dini durumu Türkiye'den din eğitimi alan Orenburg müftülünden devralmasına karşı çıkan Orda Kazaklarından Absattar Jabirov, ülkeden uzaklaştırılarak Türkiye'ye sürgün edildi.

Böylece 20. yüzyılın başlarında Çarlık Rusya'nın Kazakları vaftiz etme politikası devlet sırrı olmaktan çıktı. Misyonerlik faaliyeti ön plana çıktı. Rus hükümeti hangi sistemle ortaya çıkarsa çıksın vaftiz etmeyi asla reddetmedi. Rus devletinin ve Rusların tutumu sadece saf Ortodoks bilgisinde değil, aynı zamanda

Ortodoks-Rus yönünde de şekillendi. Bazı durumlarda, Ortodoks siyaseti milliyetçilikle karıştı ve benzersiz bir "Rus dünyası" yarattı.

Sömürgecilerin İslam'a bu şekilde karşı çıkmalarının temel nedeni, Kazaklar arasında İslam'ın ulusal kültürün, tarihin ve sosyal yapının önemli bir yüzü olarak şekillenmiş olmasıdır. Aslında dini değerleri ulusal kültürel ve manevi mirastan ayırmak mümkün değildir. Bu nedenle sosyalizm din ve kültür arasında ayırım yapamaz. Dinini kaybeden insanlar milli karakterlerini de kaybederler. Millet olarak birliğin temeli dindir. Dinle milli fikir insanların aklına girdikten sonra, hiçbir sömürgecilik bağımsızlık hayalini silemez, çünkü Tanrı'nın gücü ondadır (Aitaly, 2000: 48).

Bu bağlamda, anlatılması gereken önemli olay, Rus krallık yönetimlerinden gelen kararıyla Türkistan bölgesindeki Müslümanları vaftiz etmek için bir piskopos katedralinin oluşturulmasıdır ve merkezi olarak Verniy (Almatı) şehrinde bulunmaktadır. 1901'de Almatı'da bir misyoner piskoposluk kurumu düzenlendi. Almatı'daki katedralde Kazakların ciddi bir vaftiz töreni yapılması planlanmıştı. Vaftiz olmayı reddedenleri cezalandıran "haçlı seferi'nin askeri cezaları da hazırlanarak buna yönelik harç meseleleri özel yapımlarla değerlendirilmişti.

Böylece Çarlık hükümetinin Kazakları askeri güç kullanarak vaftiz etme planı 1902-1916 yılları arasında uygulanacaktı. Bu plana karşı gelenleri yok etmek için Türkistan vilayetinde cezalandırma birlikleri tam şekilde hazırlanmıştı.

Bir sonraki belgede:

"Kazaklar bunları kabul etmezse ardından farklı bir teklifte bulunulmalı. Bütün bunlar Kazakların kendi isteğiyle yapıldı, bunun için milyonlarca som (para) harcandı, Kazaklar kendileri bir vaiz istedi ve tüm bunlara rağmen Kazaklar hükümeti aldattı, hemen vaftiz edilmeyi reddettiği için onlar cezalarını almalıdır... denilerek metinli kararname yazısın. Kazakları cezalandırmak için krallıktan emir isteyin. Emir verildikten sonra, Kazakları cezalandırmak için askerler getirilsin. Askerler birlikte haç tutarak yola çıkacaklar. Tüm Kazakları vaftiz olmaya ve Ortodoks dinine geçmeye zorlayacaklar. Bu şarta uymayanlar da katledilmelidir" diye ciddi anlamda ceza hükmü verilmiştir.

1905 Rus-Japon Savaşı, 1914 Birinci Dünya Savaşı ve 1917'deki zaferi kazanan Kazan (Ekim) Devrimi sebebinden Rusya'nın acımasız planları gerçekleşemedi. Aksi takdirde Kazaklar da günümüzdeki Sibiry halkları gibi hale gelebilirdi. Kazakları din değiştirmekten (vaftizden) Sovyet hükümeti kurtarmış olsa da yüzyıllardır yaşadığı İslam dininden uzaklaştırdı (Kayratoğlu, 2016).

2.1. Sovyet Hükümetinin Din Alanındaki Politikasının Oluşumu

Sovyet tarihçesinde uzun süredir tespit edilen sonuca göre, Geçici Hükümetin din politikası anlam ve yöntem açısından gerçek olarak "burjuvazi" niteliğindedir ve toplumda vicdan özgürlüğü ilkelerinin tam olarak uygulanmasıyla ilgi gösterilmedi ve dini kuruluşlara yeterli özgürlük verilmedi (Babinov, 1991: 75).

Mart 1917'de Geçici Hükümet'in ilk bileşimi oluşturuldu, Bakanlar Kurulu Başkanı ve İçişleri Bakanı Prens (knyaz') G.E. Lvov, Dışişleri Bakanı P.N. Milyukov, Ordu ve Donanma Bakanı A.I. Guchkov, İletişim Yolları Bakanı N.V. Nekrasov, Ticaret ve Sanayi Bakanı M.I. Tereşçenko, Eğitim Bakanı A.A. Manuylov, Tarım Bakanı A.I. Shingarev, Adalet Bakanı A.F. Kerenski atandı. Synod'un Başsavcısı olarak V.N. Lvov atanmıştı. 3 Mart'ta kabul edilen Geçici Hükümet Bildirgesi'nde, hükümetin siyasi yönünü ve acilen çözülmesi gereken görevleri tanımlandı. Din ve devlet arasındaki ilişkiler konusunda ilgili olarak, Bildirge'de aşağıdaki görevler belirlenmiştir:

- 1) Tüm siyasi ve dini konularda genel af (amnesty)...
- 2) Tüm sosyal, dini ve ulusal kısıtlamalar kaldırılmalıdır..."

Yani hükümet, din ile devlet arasındaki ilişkiler alanını gözden geçirmeyi, din hürriyetini vermeyi taahhüt etmiş ve hiçbir savaş şartının yukarıda belirtilen reform ve tedbirlerin uygulanmasına engel olamayacağını söylemiştir (Glavatskiy, 1995: 25-28; Odintsov, 2014: 61). Bundan dolayı, birkaç gün sonra Sinod'un ilk çağrısında: "Tanrı'nın emri yerine getirildi. "Rusya devlet yaşamında yeni bir yola girmiştir." sözleriyle başlanmıştı. Yani din adamları, kralın devrilmesinin ve iktidarın Geçici Hükümete devredilmesinin Tanrı'nın iradesi olduğuna inanç sahibi insanlara ikna etmeye çalıştı. Araştırmacı, Y. Babinov'un belirttiği gibi, yeni bir tarihsel durumda, ruhban sınıfı ile burjuvazinin birliği ortaya çıkmaya başladı (Babinov, 1991: 93). Bu

sonuca dayanarak, Rusya'nın dini cemaati, hükümeti tek sesle destekliyor gibiydi. Ancak son araştırmalarda bulunan gerçekler bunu reddediyor (Odintsov, 2014: 73; Shkarovskiy, 2010: 18).

V.N. Lvov 1917 4 Mart'ta, Kiliseye yönetme özgürlüğü vereceğini ve gerekirse Sinod'un kararını durdurma hakkına sahip olacağını duyurdu. 7 Mart'ta, "kilisenin dini işlerle ilgili olarak eski kralın yetkilerine" sahip olduğunu açıkladı. Sinod temsilcileri, hükümet tarafından başsavcıya sunulan kilisenin yeniden kurulması ve katedralin toplanması projesine karşı çıkmıştı. Başsavcı tam iktidarın seçim hakkı olmayan Sinod'a verilmeyeceğini ve sadece "tüm Rusya kilisesi din görevlilerinin meclisine" devredileceğini belirtti. Yeni başsavcı hükümetin bir parçası olarak halihazırda kurulmuş olan hak ve görevleri elde etti. Bu hizmetin talimatları bile değişmedi (Shkarovskiy, 2010: 37).

Kilise işlerinin idare sırası aynı kaldı: Ortodoks Kilisesi, Sinod'un baş savcısı tarafından yönetiliyordu; diğer dinler İçişleri Bakanlığı'na bağlı Dış Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yönetiliyordu. Başsavcının hakları, görevleri ve yetkileri daha önce olduğu gibi I. Petro döneminde onaylanan Yönetmeliklere ve eklere göre kuruldu. İktidara gelen Geçici Hükümet, kendi tecrübesinde önceki "laik devlet" kavramını destekleyen dini reformlara güvenmeye çalışmıştır. Bu, Rusya'da din ve devlet arasındaki ilişkilerin gelişmesinde önemli bir adımdı. Bu nedenle, hükümetin iktidara geldiği ilk günlerden itibaren, dini örgütler onun genel siyasi yönünü ve dini reform programını desteklediler. Geçici hükümet içinde başsavcılık görevini ilerde devamlı koruma konusunda farklı görüşler vardı. Örneğin, o sırada başsavcı V.N. Lvov'in arkadaşı A.V. Kartashev bunu, kilise ile devlet arasında gerginliğe ve yanlış anlaşılmaya yol açan "tam teşekküllü bir devrim değil, ılımlı ve uzlaşmacı bir kombinasyon" olarak değerlendirdi. A.V. Kartashev eski Sinod'u ve başsavcılığı feshetmeyi ve yerlerine bir din bakanı atamayı önerdi. Ancak başsavcı V.N. Lvov, Başbakan G.E. Lvov ve İçişleri Bakanlığı'ndaki yardımcıları D.M. Shepkin ve A.G. Alekseev bu teklifi kabul etmedi (Odintsov, 2014: 81-86).

İçişleri Bakanlığı Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hükümete gönderilen bir belgede: "Eski devlet yapısının çökmesi, Rusya'da dini ilişkilerin gözden geçirilmesi ihtiyacını doğurdu. Eski yapı, vicdan ve din özgürlüğünü tam olarak tanımıyordu. Bir

dinden diğere geçişe, din propagandasına izin vermedi ve tüm dinlerin kanun önünde eşit olmasını istemedi." Rusya'nın artık bir "Hıristiyan" değil "mezhepsiz" bir devlet olduğunu dikkate alan hükümet, başsavcı aracılığıyla şu önlemleri almayı amaçladı: "dini konularda" suçlananları serbest bırakmak; dini, sosyal ve ulusal kısıtlamaların kaldırılması; din eşitliği ve dini görüşler ne olursa olsun vatandaşların eşitliğinin sağlanması; devlet eğitim kurumlarında dini öğretilerin zorunlu öğretiminin kaldırılması; kilise okullarının Halk Eğitim Bakanlığı'nın yetkisine devredilmesi; eski geleneksel, Katolik, Protestan ve diğer dini derneklerin faaliyetlerine izin vermek. Bu bağlamda, daha önce "dirençli" ve "zulüm" olarak kabul edilen dini topluluklar, hükümetin dini konulardaki iç ve dış politikasına ve programına destek vermiştir. Müslüman, gelenekçi, Yahudi, Ermeni-Gregoryen, Uniate, Baptist, Evanjelik ve diğer topluluklardan gelen telgraflarda ve çağrılarda, din politikasının değişmesi ve toplumda vicdan özgürlüğünün zaferi için umut vardı. 1917 Eski gelenek yandaşlarının Nisan ayında yapılan kongresinde kabul edilen kararda:

"Kilise devlete hizmet edemez, kilise hakimiyet arzusundan ve devletin mali desteğinden vazgeçmelidir. Kilisenin devletten tamamen ayrılması ve Rusya'daki dini grupların özgürlüğü, özgür Rusya'nın refahına ve gelişmesine katkıda bulunacaktır", diye yazılmıştır (Odintsov, 2014: 92).

Kilise reformlarını mümkün olan en kısa sürede uygulamayı planlayan Başsavcı V.N. Lvov, kiliseyle ilgili herhangi bir reform istemeyen Sinod üyelerinin ve piskoposluk piskoposlarının (eparh) muhalefetiyle karşılaştı. Sinod, hükümetin din alanındaki önlemlerini, kilisenin devlet ve toplumdaki "egemen" konumuna zarar verecek düşüncesindeydi. Bu bağlamda, ordu ve donanmanın protopriesti¹⁰ G. Shavelsky anılarında:

"Devrimin arifesinde, piskoposluğumuz temelde yozlaşmış, az işi olan ve davaya zarar veren insanlardan oluşan bir topluluktur. Aralarında maceracılar ve haydutlar, hırslı ve zevk arayanlar, uysal ve "dindar", hoşgörüsüz ve yaramaz, obur ve eğlenceyi seven uzmanlar, çirkin özensiz tasarımcılar ve tüccarlar, acımasız ve acımasız, onları etkileyen dolandırıcılar da vardı. Bazı yöneticiler birkaç kişinin niteliklerini

¹⁰ Piskoposlardan sonra gelen ilk Kardinal-Rahip'tir

birleştirebildi. İlk kilise reformu piskoposlukla ilgiliydi" diye yazdı (Odintsov, 2014: 108).

1917 14 Nisan'da Geçici Hükümet V.N. Lvov'un talebi üzerine, Başpiskopos Sergiy (Starohorodsky) hariç, Sinod'un tüm eski üyelerini görevden alan bir kararname çıkardı. Onların yerine, yüksek kilise otoritesinin yeni, esas olarak liberal fikirli üyeleri atandı (Shkarovskiy, 2010: 211). 29 Nisan'da yeni kompozisyonun Sinod tarafından kabul edilen mesajında, değişen devlet yapısı koşullarında, Rus Ortodoks Kilisesi'nin canlılığını yitiren eski düzene göre yaşayamayacağı ve her tür kilise yönetim yapısında seçim ilkesi getirilerek kilisenin tüm üyelerinin kilise işlerine geniş katılımı kilise yapısının temeli olmalıdır diye bahsedildi (Tiurin ve Sukhanova, 1988: 125).

26 Nisan'da, Sinod'un yeni kompozisyonu tarafından ilk toplantıda kabul edilen mesajda, Yerel Katedral için hazırlık konusu ana görev olarak belirlendi. Aynı zamanda kilise yönetim yapısının tüm alanlarına "Seçilebilirlik ilkesini" tanıtmak amaçlanmıştır. Paris, piskoposluk idaresi, din adamlarının ve piskoposların seçimine ilişkin "Geçici Kaideleri" yayınlandı. Mart ve haziran ayları arasında kabul edilen sinod kararnameleleri, din adamlarının ve laik inançlıların statü ve haklarını değiştirmiştir. Örneğin, 1917'de 25 Mart'ta kabul edilen Sinod kararına göre, kendi istekleri dışında sebeplerle cemaatteki rahiplik hizmetinden ayrılmak zorunda kalan rahiplerin, dini unvanlarıyla ilgili kamu ve kamu görevlerinde bulunmalarına izin verildi. Din adamları, devlet yükseköğretim kurumlarında eğitimlerine devam etme fırsatı buldular. Din akademilerinde bir rektör seçilir ve Akademi Konseyi tarafından seçilirdi. Öğretmenler rekabetçi bir yöntemle işe alındı. Öğrencilerin siyasi partilere katılmalarına ve özel apartmanlarda yaşamalarına izin verildi. 1 Haziran'da Sinod, Moskova'da din adamlarının ve inananların katılımıyla tüm Rusya kongresini topladı ve hızla Petrograd ve Moskova Metropolitleri için seçim yapılmasına karar verdi. Aynı zamanda, tüm boş piskoposluk bölümlerine bir seçim prosedürü getirmeyi amaçladı. Petrograd metropolitinin seçimi "Kilise demokrasisi" ile tanımlanan ilk deneyime benzerdi. Gazetelerde: "Kilise vatandaşları! Tapınağa gidin, seçimlere katılın, yeni kilise hayatına alışın!" diye yazılmıştı (Odintsov, 2014: 115-121).

Tüm Rusya kongresinden önce, Voronezh, Tver ve Orlov illerinde düzenlenen din görevlileri kongrelerinde kilisenin devletten ayrılma olasılığı konusu tartışıldı. Fakat, birçok piskoposlukta din adamları, Kilise ile devlet arasındaki mevcut ilişkiler sistemini değiştirmeye itiraz ettiler. Onlara göre,

"Ortodoks Kilisesi devletten ayrılamaz, sivil hükümetin etkisinden kurtarılmalı ve sadece kilise yasalarıyla yönetilmelidir. Devlet, Ortodoks inancının üstünlüğünü tanımalı, Ortodoks din adamlarına maaş ve emekli maaşı vermeli ve kilise papazlarını yetiştiren eğitim kurumlarına fon tahsis etmelidir. Aynı zamanda tüm eğitim kurumlarında diğer derslerle birlikte ilahiyat okutulmalı ve öğretmenlere ücret ödenmelidir" (Odintsov, 2014: 134).

Petersburg Din Akademisi Profesörü B.V. Titlinov'un "Tüm Rusya Kilisesi ve Kamu habercisinde" yayınlanan "Kilisenin Devletten Ayrılması" adlı makalesinde, kilisenin devletten kademeli olarak ayrılması fikri desteklendi. Ancak din adamlarının çoğu, kilise ile devlet arasındaki sendika ilişkilerini destekledi ve kilise ile devletin herhangi bir şekilde ayrılmasını kabul etmedi. Bu pozisyon 1917 Haziran başında Moskova'da düzenlenen Tüm Rusya din adamları ve laik inananlar kongresinde de açıkça görüldü. Kongrede tartışılan iki ana konudan biri de devlet ile kilise arasındaki ilişkiydi. Kongre sırasında, başsavcı V. N. Lvov kendi raporunda, hükümetin Ortodoks Kilisesi'ni devletten "ayırma" hedeflediğini belirterek, bunun için "uzun vadeli hazırlık yapılması gerektiğini" vurguladı. "İlk önce: 1) Kiliseye özgürlük verilmelidir; 2) kilise ve devlet alanları birbirinden ayrılmalıdır ve 3) uzun bir süre sonra kilise ve devletin tamamen ayrılması". Ancak kongre bu öneriyi kabul etmedi. Bu konuda E.N. Trubetskoi "Kilisenin devletten ayrılması sloganı, ona düşman ve kayıtsız olan insanlar tarafından destekleniyor. Bu konu gerek aramızda gerekse piskoposluk kongrelerinde kasıtsız olarak ortaya çıkabilir. Kilisenin devletten ayrılması kilisenin tamamen dağılmasıdır, bu yüzden buna izin vermemeliyiz" diye söylemişti (Odintsov, 2014: 138-140).

Kongre kararı, devlet ve kilise arasındaki aşağıdaki ilişki ilkelerini onayladı: "1. Kilisenin devletten ayrılmasına, din özgürlüğünün ilanına ve uygulanmasına izin verilemez. 2. Ortodoksluğun Rusya'daki diğer dinler arasında baskın din olarak tanınmasına izin verin. 3. Bu bağlamda, Ortodoksluk ayrıcalıklara sahip olmalı, bu dinle ilgili tüm devlet belgelerine ve halka açık dini etkinliklere yansıtılmalı ve

Ortodoksluk-bogosluzhebny¹¹ takvimi gücünü kaybetmemelidir. Ortodoks dinine toplumda veya basın servislerinde hakaret edilmemelidir. 4. Devlet başkanı ve din bakanı çoğunluk haklarına sahiptir ve devlet, hukuk işlerinde bakım ve mali destek sağlamak zorundadır. 5. madde şu uyarıyı içeriyordu: "Çoğul hukuki nitelikteki kurumların önemi ve maddi desteği diğer dinlere verilebilir" (Odintsov, 2014: 210).

Kongre kararı, hiyerarşinin ve din adamlarının çoğunun Ortodoksluk ile yakından ilişkili olduğu bir "Hıristiyan devleti" fikrini destekledi. Bu "kurumsal ilgi" pozisyonu, kiliseyi devrimin uyandırdığı Rus toplumu ile karşı karşıya getirdi. Birincisi, Ortodoks olmayan dini örgütlerin çoğunluğu, kilise ve devletin ayrılması, dinlerin eşit hakları ve dini örgütler ilkelerine dayalı yeni ilişkileri destekledi. İkincisi, Rus siyasi partilerinin çoğunluğu programlarında laik bir devlet fikrini desteklemiş ve Rus İmparatorluğu'nun din alanındaki eski politikasını eleştirmiştir. Onlar kilisenin devletten, okulun kiliseden ayrılmasını, kilise-manastır mülkünün kamulaştırılmasını; dini aidiyete bakılmaksızın vatandaşların ve dini kuruluşların eşitliği; dini mezheplerin devlet tarafından finanse edilmesinin reddedilmesi; vatandaşlarının herhangi bir dine mensup olmama hakkını talep etti. Bu bağlamda kilise yetkilileri, söz konusu sorunun çözümünün devletin siyasi yönüne bağlı olduğunu kabul etmişlerdir.

"Tüm Rusya Kilisesi ve Kamu habercisinde" yayınlanan bir makalede:

"Devlet ile kilise arasındaki ilişki siyasi bir mesele olduğu için siyasi açıdan çözülmesi gerekir. Kilise liderlerinin toplantısı söylese de devlet karar verir. Bu nedenle Kilise din görevlilerinin toplantısı, kendi yetki alanına giren konuları gündeme getirmeli ve siyasete müdahale etmeden Kilise'nin dini yönünü belirlemelidir. Kilise ile ilgili siyasi meseleler, Kurucu Meclis'teki siyasi güçler tarafından çözülür. Siyasi bir kararı etkilemek için kilisenin Kurucu Meclis'te daha fazla destekçisi olması gerekir. Bu en iyi yöntemdir" diye konuşuldu (Odintsov, 2014: 189).

Kilise din görevlileri Toplantısı için hazırlık çalışmalarını yürütmek üzere Kilise din görevlileri Toplantısı için Hazırlık Konseyi kuruldu. Bu, sinod kurumlarından, yönetici hiyerarşilerden, dini okullardan ve manastırlardan delegeleri içeriyordu. Toplantıları Petrograd'da yapıldı. Konseyin çalışmaları, Sinod'un ana

¹¹ Bogosluzhebny-Ruşçada Tanrıya hizmet etmek demektir.

üyesi olarak görev yapan Finlandiya Başpiskoposu Sergiy tarafından yönetildi. Kilise liderlerinin toplantısının hazırlık konseyinde ataerkilliği yeniden canlandırma konusu hararetli bir şekilde tartışıldı. Mitropolit Volynsky Evlogiy (Georgievsky) otuz yıl sonra anılarında, Kilise Din Adamları Toplantısı için Hazırlık Konseyi'nin çalışmalarını şöyle tanımladı: "Liberal bir bakış açısına sahip profesörler, sinodizmi ve meslektaş dayanışmasını desteklediler ve ataerkilliğe karşı çıktılar. Onlara göre ataerkillik, iktidarın tek kişinin elinde toplanması ilkesine dayandığı için tarihsel zamanın ihtiyaçlarını karşılamamaktadır. Bu görüşü destekleyenler galip geldi (Evlogiy (Georgievskiy), 1947: 241).

1917 Temmuz ayı devletin din politikasının uygulanmasında bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Şimdiye kadar hükümet, devlet ve dini kuruluşlar arasındaki ilişkiler sorununun ancak Kurucu Meclis'te çözülebileceğini söyledi. Bu nedenle dini cemiyetlerin günlük yaşamdaki sorunlarına dikkat etmiş ve krallık döneminden korunan sistemden bu alanda azami ölçüde yararlanmaya çalışarak yeni duruma adapte etmiştir. İşin büyük kısmı İçişleri ve Dış Diyanet İşleri Başkanlığı'na verildi. Daha önce "zulüm" ve "direnc" olarak kabul edilen devlet ve dini örgütler arasındaki yeni ilişkileri gözden geçirmekle görevlendirildi. Ayrıca dini kuruluşların kongrelerini düzenlemek, seçilmiş yönetim organlarını onaylamak, dini kuruluşların faaliyetlerine ilişkin yeni kural ve yönergeleri onaylamak ve dini kuruluşların mülkiyeti ile ilgili sorunları çözmek onun kontrolü altındaydı. Din temsilcilerinden gelen teklifleri incelemek ve din ile ilgili kanun tasarıları hazırlamak üzere İçişleri Bakanlığı bünyesinde Genel Diyanet İşleri Özel Kurulu kurulmuştur. Gerekirse, hükümete bağlı Hukuk Konseyi'nde mezheplerin varlığına ilişkin konular tartışıldı. Din ile ilgili kanun tasarılarının hazırlanmasında dini kuruluşların, bilim kurumlarının ve kamusal alanların temsilcileri yer almış, özel komisyonlar ve toplantılar teşkil edilmiştir (Odintsov, 2014: 231).

1917 Haziran sonu ve temmuz başında hükümet, saltanat döneminde sadece dini mevzuat normlarını terk etmenin değil, aynı zamanda dinle ilgili ayrı mevzuat tasarıları hazırlamanın da gerekli olduğu sonucuna vardı. Bu bağlamda, yeni politikanın teorik temelleri konusu gündeme geldi. Hükümetin 1917. Şubat-Haziran aylarında üzerinde durulan, önceki tarihsel bağların niteliği ne olursa olsun, tüm dini

kuruluşların eşitliği ve devletin onlara eşit mesafede olması ilkelerine dayanan "mezhepsel olmayan devlet" fikri gerçekleşmedi. Devletin din politikasını uygulayan devlet organlarında reform yapılmasına ihtiyaç vardı (Odintsov, 2014: 127-136).

V.N. Lvov'un yerini alan yeni başsavcı A.V. Kartashev tarafından sunulan "Din politikasının" teorik temelini göre, kilise ve devlet birbirine düşman olmamalı, tam tersi mutabakat içinde olmalı ve birbirlerine yardım etmelidir. Ancak herkesin eylemleri bireysel ve özerk olmalıdır. Resmi terminolojide buna senfoni denir. İlahi işler kilisenin yetkisi altındadır, ancak insan işleri devletin yetkisi altındadır. Aynı zamanda devlet, kilise dogmalarının korunmasını sağlar. Kilise de devletle birlikte toplumun yaşamını Tanrı'nın yoluna koyar. Ortak bir Hıristiyan amacı için birleşen devlet ve kilise, aynı organizmanın iki farklı işlevini yerine getirir (Kartashev, 1992: 46).

5 Ağustos 1917'de, Ortodoks topluluğundan S.G. Runkevich, P.V. Guryev, Cadet Partisi'nden hukuk uzmanları V.D. Nabokov ve Baron B.E. Nolde'nin katıldığı Hukuk Konseyi Din Bakanlığı ile ilgili yeni kanunlar düzenlenerek A.V. Kartashev ilk (ve son) din bakanı olarak atandı (Odintsov, 2014: 36). Geçici hükümet başkanı A.F. Kerensky A.V. Kartashev hakkında son derece dikkatli ve kültürlüdür ve ayrıca derin bir kilise tarihini bilen ve vaiz olarak "devlet ve kilise iş birliği" fikrini benimseyen bir adam olarak tanım vermişti (Odintsov, 2014: 55). V.A. Kartashev'in yakın yardımcılarından biri S.A. Kotlyarovsky, "Russkie vedomosti" gazetesine verdiği bir röportajda Din Bakanlığı'nın görevi hakkında şu açıklamayı yaptı: "Vicdan özgürlüğü ilkelerinin uygulanması, bireysel kilise birliklerinin dini özerkliği. Ortodoksluk eskisi gibi baskın din olmamalı, ancak devletin özel korumasına sahip olmalıdır. Devlet kiliseye bağlı polislik görüşleri yapmayı bırakmalı. Kilise birliklerinin faaliyetlerinin yasallığını izlemekle sınırlı olmalı ve iç yaşamlarına müdahale etmemelidir" (Odintsov, 2014: 61).

Geçici Hükümet'in Temmuz-Ekim 1917 arasındaki politikası, Kotlyarovsky'nin ifade ettiği gibi "kültürel iş birliği" fikri ile karakterize edildi. Hükümetin din politikasına yeni yaklaşımı toplumda farklı görüşlerin oluşmasına neden olmuştur. Hükümetin Din Bakanlığı'nı kurma girişimi, kilisenin devlete tabi olmasını karakterize eden başsavcılık görevinin kaldırılmasına yönelik sembolik bir adım

olarak kabul edildi. Çok fazlan önem sağlanmasa da Ortodoks Kilisesi'nin üstünlüğü korundu ve hem bakanın hem de iki yardımcısının Ortodoks dininden olması gerekiyordu. Kilise liderlerinin toplantısı toplanana kadar, "Devlet otoritesinin mührü tarafından onaylanan Rus Kilisesi'nin önceki tüm yönetim kuralları" değişmeden kaldı. Ortodoks Kilisesi daha üstün faydalardan yararlandı. "Yeni politika" Rus Kilisesi'nin çıkarlarına uyarlandı. Sol partiler bu eylemi mezhebe bağlı olmayan laik bir devletin ilkelerinin reddi olarak kabul ettiler. Yeni yöntemli devlet ve kilise arasındaki "özel ayrıcalık" ilişkileri dönemine dönüş olarak değerlendiren Ortodoks olmayan dernekler, bunun diğer tüm dini kuruluşların durumunu olumsuz etkileyeceğinden endişe duyuyorlardı. Kısa süre sonra Geçici Hükümete Müslüman ve Eski Gelenekçiler, Lüteriyenler ve Spiritüalistler tarafından ulusal ve dini haklar üzerindeki yasadışı kısıtlamalara ilişkin örnekler verilerek dilekçe verildi. Hükümet, devlet-kilise ilişkileri alanındaki daha önceki başarılarını tamamen kaybetmedi. Devlet, erken dönemlerde benimsenen ve Rusya'da kamusal yaşamın yenilenmesine önemli katkılar sağlayan laiklik ilkesinden ve vicdan özgürlüğüne ilişkin yasal düzenlemelerden vazgeçmedi (Kartashev, 1995: 23-25; Odintsov, 2014: 84-89).

M. Odintsov'a göre, hükümetin Ortodoks Kilisesi ile yakınlaşması, kilisenin devlet-kilise ilişkileri alanındaki değişiklikleri bilinçli ve gönüllü olarak kabul ederek yasal üzerinde izin verilen diğer dinler faydası için önceki kolaylıklar ve ayrıcalıklarından ve toplum içindeki "egemenliğinden" vazgeçeceği umudundan doğdu. Hükümet, Ortodoks olmayan dini topluluklarla ilgili olarak dini özgürlükler konusunda ilerlemeyi sürdürmede sözü verdi. Bunlar arasında: vakıf arazilerinin kullanım prosedüründeki değişiklikler; Gdov, Revel ve Pskov'daki Lutheran cemaatlerinin yönetimi için yeni yönergelerin onaylanması; Protestan, Müslüman ve diğer dini-toplumsal kongreler düzenleme imkânı; Lamaitlerin resmî belgelerde Budist olarak adlandırılmasına izin verilmesi vardı (Odintsov, 2014: 74).

Kadetlerin "kilise" politikasının çelişkili sıfatı, hükümetin yönünde bir çelişkiye neden oldu. Kadetler bu konularda hükümet içindeki ve dışındaki taraflarla anlaşma sağlayamadı. Yeni yöntem, kilise-cemaat okullarının durumu ve devlet eğitim sistemindeki laik ve dini görüşlerin "katkı ağırlığı" ile ilgili gerçek sorunlarını çözümsüz bıraktı. Sadece 1917'de Geçici Hükümet, 20 Haziran tarihli kararına göre,

37.000 kilise-cemaat ve kilise-öğretmen okulu da dahil olmak üzere devlet tarafından desteklenen tüm okulları Halk Eğitim Bakanlığı'na devretti. Sinod, bu karara karşı çıkarak Ortodoks Kilisesi okullarına "zorla el konulması" olarak nitelendirerek "lider" rolünden mahrum bırakılmış ve diğer dinler ile eşit bir konuma getirilmiş ve hükümetin eylemi haksız ve hukuka aykırı olarak kabul edilmiştir. Sinod, konuyla ilgili nihai kararın Kurucu Meclis'e bırakılmasını istedi. Hükümet, "okul sorunu" ile ilgili yasaya çok ciddi kaldı. Kendisiyle ilgili tartışmayı da siyasi bir eylem olarak değerlendirdi. Resmi pozisyonla ilgili olarak Kartashev, "Hükümet, kilisenin Hıristiyan genel eğitim okulları açmasını engellemiyor. Ancak, devlet tarafından desteklenen okullar bakanlığa bağlı olmalıdır. Devlet eski hükümetin siyasi çalışmalarını sürdürmez" diye yazdı. Devlet Halk Eğitim Komitesi tarafından kabul edilen geçici düzenlemeye göre, Halk Eğitim Bakanlığı'na bağlı yükseköğretim kurumları dışında tüm eğitim kurumlarında ilahiyat okuma imkânı sağlanmıştır. Ama okumak zorunlu değildi. Bireylerin ve toplulukların, Tanrı'nın öğretilerini öğretmeden eğitim kurumları açmalarına izin verildi. Sol basın, kabul edilen belgenin uzlaşmacı doğasını eleştirdi ve devletin kamu eğitim sistemini laikleştirme sözünü yerine getirmediğini vurguladı (Odintsov, 2014: 85).

Geçici Hükümetin dini politikasına karşı protestolar Ortodoks dernekleri tarafında da yoğunlaştı. Moskova'da Kilise din adamlarının toplantısının çalışmalarına başlamadan önce, Devlet Konseyi yapıldı. Amacı, anavatanı yaklaştırmakta olan kaos ve yoksullaşmadan korumaktır. Konsey üyeleri arasında Rus Ortodoks Kilisesi'nin temsilcileri ile birlikte eski geleneklerin taraftarları, Evanjelik¹² Hıristiyanlar, Müslümanlar, Gürcü Ortodoks Kilisesi gibi diğer dini kuruluşların temsilcileri de vardı. Onlar "Eski hükümetin" din politikasını eleştirdiler, yeni hükümetin din politikasını uygulamasının kayıtsızlığına ve çelişkili sıfatına ve vicdan özgürlüğü de dahil olmak üzere ilan edilen demokratik özgürlüklerin yavaş uygulanmasına karşı çıktılar. Dine inananlar hükümetten, devlet kilisesinin sömürüden ve devletten kopmasından kurtulmasını, hiyerarşinin ve dini bürokrasinin baskın etkisinden kurtulmasını, aynı zamanda vicdan özgürlüğünün tam olarak tesis

¹² ABD'de Hristiyanlar arasında çok yaygın olan mezheplerden bir tanesidir ve "İncil'i öğretmek, yaymak" anlamına gelmektedir.

edilmesini ve yasa önünde tüm dinlerin devlet önünde eşitliğini bekliyorlardı (Odintsov, 2014: 36-43; Pokrovskiy, 1930: 65).

Böylece devrimin bir sonucu olarak iktidara gelen ve liberal "burjuva" politikacıları ve ılımlı "sosyalist" partilerin temsilcilerini bir araya getiren geçici hükümet kendisini liberal tanıttı ve 20 Mart'ta (2 Nisan) bütün dinlerin eşitliğini ilan etti. Aynı zamanda tüm ulusal ve dini kısıtlamaların kaldırıldığını duyurdu. Ancak bir ay sonra, Kerensky hükümeti kiliseye ait genel eğitim okullarına (yaklaşık 37.000) el koydu. 5 (18) Ağustos'ta başsavcılık görevi feshedildi ve yerine Din Bakanlığı kuruldu ve ülkedeki tüm mezheplerle ilişkileri düzenlemekle yükümlü oldu. Bu eylem, Ortodoks Kilisesi'nin devletten bağımsızlığını gösteriyor gibiydi. 15 Ağustos'ta (28), Moskova'da Kilise din adamları toplantısı açılarak ona 73 piskopos, 192 bölge din adamı ve 299 inanç sahipleri katıldı. Bu, 217 yıl sonra Kilise din adamlarının ilk tam teşekküllü toplantısıydı. Toplantıda önemli görevler çözülecekti. Peter I tarafından getirilen Yönetmeliklere göre, iki asırdır kurulmuş olan Kilisenin yapısını değiştirmek ve yeni bir yönetim sistemi oluşturmak gerekiyordu. Öncelikle ataerkilliği yeniden canlandırma sorunu tartışıldı. Anlaşma sonucunda 18 Ekim (10 Kasım) Moskova'da yapılan toplantıda ataerkilliğin yeniden tesis edilmesine karar verildi. Yüksek yasa, idari, yargısal ve denetleyici yetki düzenli olarak yapılan Kilise din liderleri meclisine verildi ve Patrik ondan sorumlu oldu. On üç piskopostan oluşan Sinod, Patrik'e karşısında sorumluydu. Sinod'un yetkisine dini doktrin, dini disiplin ve yönetim konularının öğretilmesi meseleleri verildi. Yüksek Kilise Konseyi de Sinod'a bağlıydı. Konsey dini-sosyal, ekonomik ve eğitim işlerinden sorumluydu. İçerik olarak piskoposlar, beyaz din adamları ve inananlar dahildi. Aynı zamanda, toplantıda piskoposluk idari-bölge yapısı, din adamlarının seçimi, mahallelerin özyönetimi, manastır statüsü, dini vaazlar, kilisede kadınların statüsü sorunları çözüldü. Bu meseleler zamana uygun ve liberal bir bakış açısıyla çözülmüştür. Cemaatlere ve manastırlara iç özerklik verildi ve kadınların cemaat yaşamına katılımlarıyla ilgili birtakım hakları vardı. Eski diyakozluk rütbesini geri getirme önerisi reddedildi (Fomin, 1997:58).

1917 30 Ekim'de (12 Kasım), Kilise din adamlarının toplantısı Patrik seçimine başladı. Seçim gizli olarak yapıldı ve birkaç aşamadan oluşuyordu. Sonucunda üç

aday seçildi. En çok oyu Başpiskopos Anthony Kharkivskiy (Khrapovitskiy) aldı. O aşırı "sağcı" kilisenin temsilcilerinden biriydi ve daha sonra göçmen "Kalovats mezhebinin" başkanıydı. Ondan sonra Novgorod Başpiskoposu Arseny ve Moskova Metropoliti Tikhon (Belavin) de olmuştu. 5 (18) Kasım'da Kurtarıcı İsa Mesih tapınağında nihai karar kura ile belirlendi ve Metropolitan Tikhon patrik olarak seçildi. Taht töreni 21 Kasım'da (3 Aralık) Kremlin'in Uspensk Katedrali'nde yapıldı. Kilise liderleri toplantısının çalışmaları üç oturum şeklinde düzenledi: 1. 1917 yılın 15 (28) Ağustos ayından 9 (22) Aralık ayına kadar; 2. 1918 yılın 20 Ocak ayından (2 Şubat) 7 Nisan ayına kadar (20); 3. 1918 yılın 19 Haziran'ından (2 Temmuz) 7 Eylül (20), 'e kadar. Sovyet yetkilileri nedeniyle toplantının çalışmaları durduruldu ve birçok sorun çözülmedi. O zaman, Peter I tarafından kurulan sinodik kilise yönetimi sistemi, 20. yüzyılın başlarında tamamen yok edildi. Kilise hayatı değişiklik gerektiriyordu. Bu değişiklikler ancak Kilise din adamlarının bir araya gelmesiyle gerçekleştirilebilirdi. Çarlık iktidarının düşmesinden sonra 1917-1918'de Kilise din yönetim kurulunun toplantısında ataerkillik yeniden başlatılıp kilise yönetim düzeni onaylandı. Ancak çok geçmeden Katedral çalışmalarını durdurmak zorunda kaldı (Fomin, 1997: 60).

1917 Şubat Devrimi, yerel konseylerin emriyle yüksek rahiplerin tutuklanması gibi bir Kilise karşıtı önlemlerle karakterize edildi. Devrim, yaşamdan memnun olmayan sıradan insanlar arasında kiliseye karşı olumsuz tutumların derinleşmesine yol açtı. Çünkü onların anlayışında kilise ve monarşi iç içeydi, yani monarşiyle ilişkileri kiliseyle aynıydı (Pospelovsky, 1995: 45).

Geçici hükümetin dini politikası, kendine has özellikleriyle karakterize edildi. "Din ve ulusal kısıtlamaların kaldırılması" (20 Mart 1917) ve "Vicdan özgürlüğü" (14 Temmuz 1917) kararları vicdan özgürlüğü alanında önemliydi. Ancak, görevden alınan hükümdarın yetkilerini devralan yeni hükümet, Sinod'un kararlarını onaylama hakkını da elde etti. Hükümetin Rus Ortodoks Kilisesi ile ilgili politikası, aşağıdaki görevlerin yerine getirilmesine yönelikti: "Ortodoks dini kurumunun" devrimci hükümete yönelik niyetinin oluşturulması ve eski çarlık hükümetine hizmetinin sembollerinin yok edilmesi; kilise içinde reform yapmak, devlet ve kilise yapılarının kademeli olarak ayrılması (Shkarovskiy, 2010: 27).

Geçici Hükümet döneminde devlet ile kilise arasındaki ilişkilerde hüküm süren eski düzen ve dini örgütler ile devlet arasındaki ilişkileri tanımlayan yasalar- hâkim Ortodoks Kilisesi ile ilgili kural, devletin kilise işleriyle müdahale etme yetkileri, sivil toplumun medeni durumlarını dini olarak kaydetmek vb. yapıldı. Hükümet, kilisenin en yüksek yönetim organlarını atama hakkını elinde tuttu. "Din İşleri" konusu, yeniden kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından ele alındı. Araştırmacı M. Odintsov'un argümanlarına göre, " Ortodoks Kilisesi eskisi gibi ülkede büyük bir toprak sahibiydi" (Odintsov, 2014: 85). Devlet tarafından destek edildi. Okul kiliseye bağlıydı. Kilise, devlet aygıtının bir parçası olarak kaldı (Babinov, 1991: 59). D. Pospelovsky'ye göre, Geçici Hükümet vicdan özgürlüğü ilan etmesine ve kilise yönetiminin yapısına ilişkin birçok demokratik önlem uygulamasına rağmen, kilise devletten ayrılmadı. Birincisi, kilise tarihinde dini fikirler hâkim olsaydı, kilisenin ve devletin hizmet alanları birbirinden ayrılmış olurdu. İkincisi, kilise ve kraliyet gücü açıkça ayrılmış olsaydı, kilisenin otoritesi 19. yüzyılda azalmayacaktı. 1917 bir devrim olup olmayacağını veya nasıl bir şekil alacağını bilmek imkânsız olurdu. Üçüncüsü, devletin kiliseyi tabi kılma şekli, mantıksal olarak Neil Sorsky ve takipçilerinin öğretilerinden değil, ona ziyade Konstantin mirasının sonucu gibi görünüyor. Konstantin mirasının olumsuz yönlerinden biri, yerel kiliselerin izolasyonudur. Profesör Dmitriy Obolensky'nin dediği gibi Bizans'ın ve onun "Ortodoks uluslar topluluğunun" çöküşünden sonra, özel mülk kiliseler giderek kendi ulusal kabuklarına kapandı; Ortodokslukta, kilisenin dünya düzeyinde kabul görme duygusu kaybolmaya başladı. 1917 Devrimden önce, Rus İmparatorluğu dünya Ortodoks zihninde hala Bizans'ın halefi olarak kabul ediliyordu. Konstantin mirasının bir sonucu olarak bilinen piskoposluk otoritesindeki düşüş, aslında kilisenin gücünü kaybetmesine ve devlete boyun eğmesine yol açtı. 1918'de Konstantin dönemi kelimenin tam anlamıyla sona erdi ve Rus Ortodoks Kilisesi'nin yaşamının beşinci aşaması başladı. Ancak Konstantinizmin sonuçları tamamen ortadan kalkmadı, kilise bağımsızlığını kazanmadı. Kilise ve devletin simbiyozunun yerini, rahiplerin ve piskoposların seçimine dayanan gerçek bir katedral ve özerk bir bucaktan özerk bir piskoposluğa kadar organize edilmiş bir katedral yapısı alacaktı (Pospelovsky, 1995: 57). İktidara gelen Rus liberal ve radikal burjuvazisi (Milyukov

ve Guchkov, Kerensky ve Chernov), devlet aygıtının bir parçası olan kilisenin karakterini olduğu gibi bırakıp kendi saflarına çevirdi (Krasikov, 1970: 19).

Kısacası, Geçici Hükümet döneminde devlet ile kilise arasındaki ilişkilerde hüküm süren eski düzen ve dini örgütler ile devlet arasındaki ilişkileri tanımlayan yasalar (egemen Ortodoks Kilisesi kuralı, devletin kilise işlerinde müdahale yetkileri, medeni koşulların dini tescili vb.) korunmuştur. İçişleri Bakanlığı'nın yerine yeniden kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı, "dini işler" konusunu ele aldı. Ortodoks Kilisesi ülkedeki en büyük toprak sahibi olarak kaldı ve devlet tarafından desteklendi. Okul kiliseye bağlıydı. Kilise, devlet aygıtının bir parçası olarak kaldı. Geçici hükümet vicdan özgürlüğü ilan etmesine ve kilisenin yönetim yapısına ilişkin birçok demokratik önlem almasına rağmen, kilise devletten ayrılmadı.

2.2. Devlet ve Din Arasındaki Etkileşimin Bolşevik Modeli

"Laikleşme" kavramının iki temel anlamı vardır. Birincisi, Yasal olarak daha önce ortaya çıkan ve kilise topraklarının devlete devredilmesi anlamına gelenidir. Bu tür sekülerleşme, Batı Avrupa ülkelerinde 16. yüzyılın Reformasyonu sırasında ve sonrasında gerçekleştirilmiştir. 18. yüzyılda Rusya'da sekülerleşme Çarlık hükümeti ve 20. yüzyılın 20'li yılları Bolşevikler tarafından gerçekleştirildi. Sekülerleşmenin ikinci anlamının bilimsel literatürde ortaya çıkması, araştırmacıların modern toplumlarda dinin yeri hakkında düşünceleri sonucunda gerçekleşmiştir. Laiklik, toplumun çeşitli alanlarının, insan bilincinin ve davranışının dinin ve Kilisenin etkisinden kurtuluşu olarak yorumlandı (Parashevin, 2006: 87). Avrupa ve diğer ülkelerin tarihinde dinin devletten ayrılma süreci 19. yüzyılda başlamış ve 20. yüzyılda da devam etmiştir. Sadece 19. yüzyılda birkaç ülkede uygulandı. 1874 Meksika'da din devletten ayrıldıysa, 1889'da Brezilya ve ABD'de, 1905- Fransa'da, 1911- Portekiz'de, 1912 – Wells'de (Büyük Britanya), 1907 ve 1910- İsviçre'nin ayrı kantonları olarak kabul edilen Basel ve Cenevre'de uygulandı (Babinov, 1991: 79). Rusya tarihinde, din ve devlet arasındaki etkileşim konusu, Orta Çağ'dan beri Rus kamu düşüncesi ve dini düşüncesinin farklı yönleri arasında hararetle tartışılmıştır. Örneğin, Patrik Nikon (17. yüzyıl) ve takipçileri teokrasiyi, yani devletin kiliseye tabi olması fikrini savundu. İosif Volotsky (XY'nin sonu- XYI'nin başlangıcı) din ve devlet arasındaki birlik fikrini geliştirdi. Feofan Prokopovich (XYIII yüzyıl), dini

devlete tabi kılma ve bir devlet kurumu olma fikrini önerdi. Nil Sorsky'nin takipçileri (XY yüzyılın sonu- XYI yüzyılın başı) devlet ve kilise faaliyetlerinin ayrılmasını haklı çıkardılar (Babinov, 1991: 97).

Devlet ve din arasındaki Rus etkileşim modelinin kökenleri Bizans modeline dayanmaktadır. Batı modeli, devlet ile din arasındaki mücadele, aydınlanma ve düşünce özgürlüğü, bilim ve teknolojinin hızlı gelişimi, dini bilincin bilimsel bilincin yerini alması, dinin insanların bir bölümünün bilincinden bilimle yer değiştirmesi ve dinin rolünün azaltılması ile karakterize edildi. Neticesinde, Kilise devletten ayrılmıştır. Laik güç artacak ve dini güç sınırlanacak. Din (inanç), insan dünya görüşünün temeli olmaktan çıkar ve her insanın kişisel bir kendi meselesi haline gelir. İnsan hayatında meydana gelen doğa ve olaylar bilimsel bir bakış açısıyla açıklanır. Bu noktada, Rusya'da devlet ve din arasındaki etkileşimin doğasının ne olduğu konusunda meşru bir soru ortaya çıkıyor. Orta Çağ'da Rusya'da dinin durumu Avrupa ülkelerinininkine benziyordu, yani dinin rolü baskındı. Yeni dönemde Avrupa'da modernleşme sürecinin önemli bir parçası olarak görülen dinin devletten ayrılması sonucunda laik bir devlet oluşmuştur. Din ve devlet özerkti ve birbirlerinin işlerine karışmadılar. Ve Rusya'da, Peter I reformları, kiliseyi devlete tabi tuttu. Fakat laiklik devlet ideolojisine aykırı gelmişti. Nikolay I döneminde kurulan kilise yönetimi sistemi 1917 yılına kadar korunmuştur. Ortodoks Kilisesi kral tarafından yönetiliyordu. Başsavcı ve Synod genel kurulu ona itaat etti. Geçici hükümet döneminde vicdan özgürlüğü ilan edilmesine ve kilise yönetim yapısına ilişkin bir takım demokratik tedbirler alınmasına rağmen, kilise devletten ayrılmadı. Kilise hâlâ devlet tarafından destekleniyordu ve okul kiliseye bağlıydı. Kilise, devlet aygıtının bir parçası olarak kaldı (Babinov, 1991: 105-108).

Din politikasının uygulanması sırasında Bolşevik Parti'nin temel amacı, insan haklarından biri olan vicdan özgürlüğünü sağlamak değil, kiliseyi devletten ayırmaktı. Bu bağlamda, RSDİP'nin program projesinde vicdan özgürlüğü ve kilise ile devletin ayrılığı konuları ayrı ayrı ele alınmaktadır. Vicdan özgürlüğü, söz, basın özgürlüğü, toplanma, grev, sendika vb. hürriyetler arasında programın 4. maddesinde bahsedilmiş, kilisenin devletten ayrılmasına ise programın 10. maddesinde yer ayrılmıştır (Lenin, 1980: 49; Stuchebnikova ve Tropkin, 1959: 352). Bu iki konunun

ayrı ayrı ele alınmasının bir nedeni var. Çünkü tarihsel olarak vicdan özgürlüğü ve kilise ile devletin ayrılması fikri farklı zamanlarda ortaya çıkmıştır. Devlet ve din arasındaki ilişkiler konusunda uzman olan Profesör P. Gidulyanov'a göre, vicdan özgürlüğü ilkesi büyük Fransız devrimi sırasında ortaya çıktı. Kilisenin devletten ayrılması ilkesi ise ABD'de ortaya çıktı (Gidulyanov, 1926: 214). Belgenin metni, 1871'de yayınlanan Paris Komünü kararnameyi ile tutarlıydı. Kararnameye göre kilise devletten ayrıldı ve dini bütçe kaldırıldı. Cemaatlere ait taşınır ve taşınmaz mallar devletin malı olarak ilan edildi (Volgin, Zhelubovskaya ve Molok, 1959: 43).

Bolşevik partisinin temeli, bilimsel sosyalizm, yani Marksizm fikriydi. Marx'ın din kavramı, diyalektik materyalizme dayanıyordu ve dini sınıfsal bir bakış açısıyla ele aldı. Marksizm, materyalist bir yaklaşıma dayandığı için temelde dine karşıydı. Herhangi bir din, bir kişinin günlük yaşamına egemen olan dış güçlerin zihinsel bir tezahürü olarak yorumlandı ve dini inanç, insan cehaletinin bir sonucu olarak kabul edildi. Bu noktada sınıf mücadelesinde toplumsal ilişkilerin rolü küçümsenemez. Çünkü bilimsel komünizm teorisine göre üretici güçlerin büyümesinin bir sonucu olarak toplumsal ilişkiler değişir, karşı sınıflar ve baskı aygıtı ortaya çıkar. Sömürücü sınıf, toplumsal eşitsizliği sürdürmek için dini ideolojik bir araç olarak kullanır. Marksizm'e göre, sınıfsız bir toplumda insan sömürsü diye bir şey yoktur, dolayısıyla dinin toplumsal temeli yok edilmelidir. V.I. Lenin¹³, Marx'ın "din afyondur"¹⁴ şeklindeki sonucunu, "Marksist din dünya görüşünün temeli" olarak değerlendirdi. Marx ve Engels'in öğretilerini geliştiren V.I. Lenin'in din konusundaki konumu, radikal doğasıyla ayırt edildi. Marx ve Engels, toplumun gerekli maddi temelinin oluşması halinde evrimsel bir şekilde toplumun dini tutumdan kademeli olarak kurtulacağına inanmış ve siyasi açıdan dinle savaşmaktan kaçınmanın daha iyi

¹³ "Lenin" adıyla bilinen Vladimir İlyiç Ulyanov (d.t. 22 Nisan 1870, ö.t. 21 Ocak 1924) Sovyetler Birliği'nin kurucusu, Marksist-Leninist ideolojisinin fikirsiz önderi ve Rus sosyalist politikacıdır (https://tr.wikipedia.org/wiki/Vladimir_Lenin, 2024)

¹⁴ Yukarıda da bahsedildiği gibi laikliğin ilk modeli sekülerlik modelidir. SSCB döneminde Kazakistan katı bir rejim, yani laikliği gösteren bir sekülerlik modeli yaşamıştı. O dönemde yoğun bir şekilde ateizm propagandası yapılıyordu ve "Din afyondur!" sloganı geniş bir kapsamda yayılmıştı. Sovyet döneminde dinin insanlık tarihindeki yeri olumsuz yorumlanmıştır. Din-insan aklını zehirleyen, yeniliğe, bilime karşı çıkan, dolayısıyla bir engel olarak öğretili ve dinin işlevi olumsuz değerlendirilmiştir. Sonuç olarak, Kazak halkı da dahil olmak üzere Sovyetler Birliği halkı din karşıtı bir ruhla yetiştirildi. Birleşme(cemaat), müsadere ve siyasi kampanyalar sırasında, din görevlilere kitlesel zulüm uygulandı, camiler kapatıldı, yıkıldı ve halk ibadetlerini gizlice yapmak zorunda kaldı. O dönemden beri din, devlet işlerine ve siyasete karışamaz. Orta Asya ve Kazakistan'da tek bir dini yönetim faaliyet göstermiş ve merkezi Taşkent olmuştur (Besbayev, 2016).

olduğu konusunda uyardıysalrsa, V.I. Lenin, "İşçi Partisinin Dine Karşı Tutumu Üzerine" adlı çalışmasında: "Dine karşı savaşmalıyız. Çünkü materyalizmin ve dolayısıyla Marksizmin temeli budur." diye yazıyordu. Aynı zamanda dine karşı mücadelenin gerekliliğine ilişkin olarak Lenin, "İmanın ve dinin kaynağını materyalist bir bakış açısıyla açıklamak gerekir. Dinle mücadele soyut-ideolojik vaazlarla sınırlı kalmamalıdır; mücadele, dinin toplumsal temelini yok etmeyi amaçlayan sınıf mücadelesinin gerçek deneyimiyle bağlantılı olmalıdır. Hiçbir eğitim, dini kapitalist sömürüye tabi olan ve kapitalizmin yıkıcı gücüne bağımlı olan kitlelerin dışına atamaz. Bunun için kitleler birleşmeli, örgütlenmeli, dine ve sermayenin egemenliğine karşı bilinçli ve planlı bir şekilde mücadele etmelidir" diye yazdı (Lenin, 1980: 69). Din ile savaşı V. Lenin, emekçilerin sömürülmesine karşı, devrimci bir biçimde sosyalist bir toplumun yaratılmasıyla ilgili olarak tanıdı. Bu nedenle Bolşevik Parti, egemen sınıfın sömürü aracı olarak dinden bir an önce kurtulmak istiyordu. Bu noktada Marksist-Leninist ilkelerin çelişkili doğasını açıkça gözlemlemek mümkündür. Bolşevik Parti'nin kilise ve devletin ayrılması fikri de dahil olmak üzere din konusundaki ana pozisyonları, V.I. Lenin'in 1905'te yayınlanan "Sosyalizm ve Din" adlı eserine yansdı. Dinin devletten ayrılması fikrini kuran V. Lenin, ideolojik silahların yardımıyla dini inançlarla mücadele edilmesi gerektiğini vurguladı (Lenin, 1980: 52, 1983: 38). Din devlet için özel bir konu olmasına rağmen, parti için özel bir konu değildi. Çünkü partinin amacı işçileri manevi baskıdan kurtarmaktı. Bu bağlamda Lenin, proletarya partisinin devletten dinin özel bir mesele olarak ilan edilmesini talep ettiğini, ancak halkın dini inançlarına karşı mücadelenin "özel bir mesele" olarak değerlendirilemeyeceğini kaydetti. Lenin, dine karşı ideolojik silahlarla, basınla ve anlayış yöntemleriyle mücadele edilmesi gerektiğini söylese de gerçekte durum farklıydı. L. Troçki bununla ilgili olarak, "Leninizm başından beri yanlıştı. Hile, ihanet olmadan savaş imkansızdır. Bu aynı zamanda Leninist siyasetin bir bileşenidir. Ama partinin ve işçi sınıfının gözünde Leninizm, hiçbir yalanı ve yalanı olmayan en yüksek devrimci gerçek gibi görünüyor", diye yazdı (Yaroslavskiy, 1933: 54).

Dinle ilgili Marksist-Leninist teorinin temel ilkelerini sıralayalım. Birincisi, din, cehaletin ve doğanın bilinmeyen güçlerinden korkmanın bir ürünüdür. Bu nedenle, insan doğayı rasyonel bir bakış açısıyla anladığı ve diyalektik

materyalizmin yasalarına hâkim olduğu ölçüde dinin epistemolojik temeli ortadan kalkacaktır. İkincisi, dinin sosyal temeli, sınıflı bir toplumda karşıt sınıflar arasındaki ilişkilerle ilgilidir. Sömürücü sınıf, gücü ve toplumsal eşitsizliği haklı çıkarmak için dini ideolojiyi kullanır. Bu nedenle dine karşı savaşmak gerekir. Üçüncüsü, vicdan özgürlüğü, herhangi bir dine mensup olmama, ateist olma ve din karşıtı propaganda yapma özgürlüğü olarak anlaşılmaktadır. Dördüncüsü, din vatandaşlar için özel bir mesele olarak ilan edilse de proletaryanın partisi için özel bir mesele değildir. Dinle mücadele partinin temel görevlerinden biridir. Beşincisi, dinle mücadele, sınıf mücadelesi ve sosyalizmin görevlerine tabidir ve Marksist-Leninist yaklaşım, dini ideolojinin yerini alır (Tasmağambetov, 1998: 185).

Bu ilkelerin bir kısmı, 23 Ocak 1918'de kabul edilen "Dinin devletten ve okulun kiliseden ayrılması hakkındaki" kararnamesine yansdı. Kararname, aslında, Sovyet yetkililerinin dinle ilgili fikirlerinin pratikte uygulanmasının açık bir kanıtıydı.

1918'de dinin devletten ayrılması ilkesinin önemi 23 Ocak'ta, RSFSC HKK tarafından kabul edilen kararnameye V.I. Lenin tarafından yapılan değişiklikler ve eklemeler bunun kanıtıdır. "Din Rusya Federasyonu'nun özel meselesidir" taslağının 1. maddesi "Din devletten ayrılmıştır" şeklinde düzeltildi. Bu değişiklik aynı zamanda belgenin niteliğini de değiştirmiştir. Aynı zamanda "Vicdan özgürlüğü, Din ve Dini Toplumlar Hakkında" kararnamesinin başlığı "Dinin Devletten, Okulun Kiliseden Ayrılması" olarak değiştirilmiştir. Bu, belgenin siyasi önemini güçlendirdi. Bu görüşler, çarlık iktidarı ile Ortodoksluğun yakından bağlantılı olduğu Rusya için özel bir önem taşıyordu. Ortodoks Kilisesi sadece çarlık rejimi tarafından korunmakla kalmadı, aynı zamanda önemli siyasi ve yasal işlevleri yerine getiren devlet aygıtının bir parçasıydı. Monarşinin yıkılmasından sonra bile bu ilişkiler önemli ölçüde değişmedi. Geçici hükümet, dini ve ulusal örgütlerin özgürlüğünü ilan etmesine ve ilgili düzenlemeleri kabul etmesine rağmen, kilise ve devlet ayrımını uygulamadı. Bu, yalnızca kilisenin devletten ayrılmasının siyasi doğasıyla değil, aynı zamanda ülkedeki iktidar ve yönetim mekanizmasını nihai olarak değiştirme niyetinin olmamasıyla da bağlantılıydı. G. Luparev, Bolşeviklerin dini devletten ayırmak için aldığı önlemleri radikal olarak nitelendiriyor. Çünkü, Kararnamenin

kabulünden önce Sovyet hükümeti, rahipler enstitüsünü ve "dini kurumu" feshetti ve devletten kiliseye ve din adamlarına fon tahsis etmeyi durdurdu. Din adamları ordudan ihraç edildi (Gidulyanov, 1926: 31). Bu konuda "32 Kişilik Din Adamları Grubu", "İlerici Petrograd Din Adamları Birliği" gibi dini gruplar ile hareketler arasında fikir ayrılıkları görülmüştür (Kartashev, 1992: 27). Örneğin, 10 Ocak 1918'de Petrograd Metropoliti Veniamin'in, Halk Komiserleri Konseyi'ne Ortodoks Kilisesi'nin yasal statüsünü sınırlamanın tehlikeli sonuçları hakkında gönderen bir mektubuna V.İ. Lenin, "adalet komiserliğine bağlı grup, kilisenin devletten ayrılmasına ilişkin kararnamenin hazırlanmasını hızlandırmalı" kararını dile getirdi (Gidulyanov, 1926: 44).

Kilise yenileme hareketinin lideri rahip A.I. Vedensky, Hıristiyanlık ve sosyalizmin birliğini destekledi. "Hıristiyanlık ve Sosyal Sorun" adlı programlık makalesinde, sosyalizm ve Hıristiyanlığın birbirine zıt olmadığı, aksine ideolojik olarak aynı olduğu fikrini haklı çıkarmaya çalıştı. Ona göre hem sosyalizmin hem de Hıristiyanlığın nihai amacı benzerdir, yani yeryüzünde acı çekmeden genel bir insan düzeni kurmak. Yani, A.I. Vedensky, Batı Avrupa'da yarım yüzyılı aşkın süredir yayılan "Hıristiyan sosyalizmi" fikrini Rusya'da yaymaya çalıştı. Elbette yenilikçiler, Hıristiyanlık ve sosyalizmin birliğini siyasi bir bakış açısıyla değil, etik bir bakış açısıyla ele aldılar (Odintsov, 2014: 372). Bu bağlamda, Bolşevik Parti'nin önde gelen temsilcisi P. M. Krasikov, sosyalist inşada "yenilenmiş" Ortodoks Kilisesi'nin kullanımı hakkında M. Latsis'in önerisini eleştirerek, komünizmin Ortodoks dinini veya başka bir dini kabul etmediği için Sovyet hükümetinin kiliseyi devletten ayırdığını vurguladı (Gidulyanov, 1926: 517). Komünizm nedeniyle, N. Berdyaev'in dediği gibi, herhangi bir dine karşı düşmanca tutum tesadüfi bir olgu değildir, komünist bakış açısının özünden gelir. Komünist yapıda devlet, doğası gereği totaliterdir ve tek bir ideolojiye itaat talep eder. Komünizm fikri birleştirilmiştir, yalnızca belirli bir sosyal alana atıfta bulunmaz, toplumun tüm yaşamını kapsar. Bu nedenle diğer dini inançlarla çelişmesi doğaldır (Tasmağambetov, 1998: 164). Bize göre herhangi bir totaliter ideoloji sadece dinin yerini almakla kalmaz, aynı zamanda bir inanç olmaya da çalışır. Toplumun tüm üyeleri için zorunludur. Sonuç olarak, iki ideolojinin- Bolşevik ve dini inanç- çatışması gerçekleşir. Bu bağlamda, araştırmacı V.V. Mochalova, totaliter ideolojiyi dinin bir vekili olarak görüyor ve totaliter

dönem boyunca Sovyet ideolojisinin imkânsız amaç ve hedeflerle karakterize edildiğini belirtiyor (Mochalova, 1995: 33). Araştırmacı S. Phirsov'a göre, Marksizm-Leninizm gerçeği ilan etmiş ve komünizmi yaratmanın mümkün olduğuna ve onun bilimsel temeline insanları inandırmak için komünistler dindarlığın özel bir türü olan "komünist dindarlığı" yaratmışlardır (Phirsov, t.y.).

11 Aralık 1917'de HKK toplantısının gündeminde "Dinin devletten ayrılmasına ilişkin kararnamenin" görüşülmesi yer aldı. Dinin devletten ayrılmasına ilişkin kararnamenin metnini hazırlamak için özel bir komisyon oluşturuldu. Komisyona A. V. Lunacharsky, P. I. Stuchka, P. A. Krasikov, M. A. Reisner ve bir din görevlisi dahildi (Persits, 1958: 167). Sonuç olarak, "Vicdan, Kilise ve Dini Cemiyetler Özgürlüğü Hakkında" başlıklı kararname metni hazırlanmıştır. Komisyon tarafından önerilen kararname taslağı ile kararnamenin nihai taslağının karşılaştırılması sonucunda, V.I. Lenin'in metne birtakım düzeltmeler ve eklemeler yaptığı görülebilir. Örneğin, kararname taslağının 1. paragrafında, "Din, Rusya Cumhuriyeti'nin her vatandaşının kişisel bir meselesidir" şeklinde yazıldı. Lenin'in değişikliklerinden sonra, "Kilise devletten ayrılmıştır" olarak değiştirildi. Bu, Sovyet yetkililerinin kilise ve dinle ilişkisini netleştirdi. Projenin 3. Maddesi, "Her vatandaşın herhangi bir dini tutma veya tutmama hakkı vardır" diyor. Bu noktaya bir Lenin, "Bütün resmi işlemlerden dini bilgiler kaldırılacaktır" uyarısını eklemiştir (USSR, 1957: 23).

Lenin, Rusya'da kilisenin ve dini toplumların tüm mülklerini halkın malı olarak tanımlayan 13. maddenin içeriğine şu eklemeleri yaptı: «İbadet için binalar ve ekipmanlar, yerel veya merkezi devlet otoritesinin özel yönetmelikleri uyarınca ilgili dini toplumlara ücretsiz kullanım için sağlanmaktadır» (USSR, 1957: 28). Böylece HKK başkanı proje metninde birçok değişiklik ve ekleme yapmış ve belgeyi imzalamıştır. Komisyonun kabul ettiği projeye göre, kararnamenin «Vicdan özgürlüğü, kilise ve Dini toplumlar üzerine» denilmesi gerekiyordu ve "İzvestia" gazetesinin 21 Ocak 1918 tarihli sayısında bu başlık altında yayınlandı. Bununla birlikte, 23 Ocak 1918 tarihli "Gazeta Rabochego i Krestyanskogo Pravitelstva" adlı hükümet yayınında, belgenin "Kilisenin Devletten ve Okulun Kiliseden Ayrılması

Hakkında RSFSC Halk Komiserleri Konseyi Kararı" olarak ilan edildi (Kirichenko, 1987: 27).

Kararname, dinin devletten ayrılma sürecinin uygulanmasının temelini oluşturdu ve Bolşevik bir sekülerleşme modeli oluşturdu. Din, yeterince gelişmemiş bir ekonomik temelin unsurundan ortaya çıkan bir üst yapı olarak ele alınmış ve temelin nesnel yasalara göre olgunlaşması sonucunda üst yapının da gelişip olgunlaştığı sonucuna varılmıştır. Sonuç olarak olgun bir temel ve üst yapının ortaya çıkması gerektiği açıklanmıştır. Dinin menşesine sebep olan kusurlar ortadan kaldırılınca, illüzyon sayılan din de yerinden kaldırılmış olur. Ancak dinin yerinden kaldırılmasının kendi başına değil, aktif insan faaliyetinin yardımıyla gerçekleştirilmesi gerekiyordu (Uzlaner, 2010: 63).

Sovyet araştırmacıları, modernleşmenin sekülerleşmeye yol açtığına dair Batı modelinin ana sonucuna katılıyor. Yu. A. Levada, "sekülerleşme" teriminin yaygın olduğunu, ancak kesin bir tanımının olmadığını belirtmektedir (Levada, 1965: 68). Sekülerleşmeyi, toplumun ve bireyin her alanda din etkisinden kurtularak materyalist bir dünya görüşünün kamusal ve özel bilinçte yerleşmesi olarak anlayan R.A. Lopatkin ayrıca onun olumlu ve olumsuz yönlerini de değerlendirdi. Dinsel etkinin toplumdan uzaklaştırılmasının olumsuz bir olgu olduğu, materyalist bir dünya görüşünün kurulmasının ise olumlu bir olgu olduğu açıklandı. Sekülerleşmenin bu yorumu Batı modelinden farklıydı (Kurochkin, 1970: 145).

Tabii ki, tüm Sovyet sosyologları bu sonuca katılmadı. Örneğin, I.N. Yablokov, ateizmi sekülerleşmenin olumlu bir yönü olarak görmeye karşı çıkıyor. Sonuçlarına göre, sosyalizm altındaki birçok ateist dine asla inanmamıştır (Uzlaner, 2010: 64).

Tam sekülerleşme durumunda, dinin gerilemesi ile birlikte, bilimsel ateizm ilkelerinin öğrenilmesi lazımdı. Sovyet araştırmacıları, Batılı kavramları sekülerleşmenin diğer tarafını tanımadıkları için eleştirdiler. Sadece Batılı kavramlar değil, tüm Batı toplumu eleştirildi. Bunun nedeni, Batılı teorisyenlerin toplumlarının olgunlaşmamış olması nedeniyle sekülerleşmenin olumlu yanını görememeleri ve sekülerleşmenin olumlu yanını ancak sosyalizm altında gerçekleştirebilmeleridir.

Çünkü bu toplumda bir kişinin bilimsel bir dünya görüşü edinmesi için tüm koşulların yerine getirildiği kabul edildi. Yani kapitalizm koşullarında sekülerleşme süreci sonuna kadar geniş ölçekte yürütülmemiş ve Batı modelinin eksikliklerine işaret edilmiştir. A. A. Lebedev'in vardığı sonuca göre, "din üzerine çalışan burjuva sosyologlar sekülerleşmeyi yalnızca olumsuz bir ışık altında değerlendirirler" (Kurochkin, 1970: 158; Odintsov, 2014: 398).

D. Uzlaner'in belirttiği gibi, Sovyet döneminde sekülerleşmenin Batılı modeli "yüzeysel" değişimlerle, yani modernleşme ile bağlantılıysa, Sovyet modeli sosyo-ekonomik oluşumun temelini yeniden inşası ile bağlantılı olduğu anlaşıldı. A.G. Tvaltvadze'ye göre, burjuva oluşumunu değiştirmeden tam teşekküllü modernleşme gerçekleşmeyecek. "Sınıf mücadelesini sekülerleşmenin belirleyici faktörlerinden biri olarak kabul etmeden tam teşekküllü bir sekülerleşme modelinin ortaya çıkamayacağına" inanılıyordu. Bolşevik sekülerleşme modeli temelinde, sosyalist toplum dünyada ilk kez dinin sona ermesi için gerekli tüm koşulları yaratan olgun bir insan toplumu olarak kabul edildi. Sekülerleşme modeli, insanlığın tarihsel gelişiminin genel hatlarına uyarlanmıştır. Toplumun gelişimi K. Marx'ın yasalarına göre ilerleme fikrine dayanmaktadır. Din, toplumun geri kalmışlığının bir göstergesi olduğu için nesnel nedenlerle zayıflayacak ve çökecektir. Dolayısıyla sekülerleşmenin başlangıcı, kapitalizmden ve hatta sosyalizmden önce ortaya çıkar (Uzlaner, 2010: 65).

Örnek olarak nesnel ve öznel faktörlere yer verilmiştir. Birincisi maddi malların üretilme biçimini, toplumsal ilişkilerin doğasını, toplumsal ve kültürel gelişme düzeyini, siyasi düzeni, tarihi ve coğrafi koşulları içerirken, öznel faktör bir kişinin, partinin, devletin, toplumsal hayatın tüm alanlarını dinin etkisinden kurtarmayı amaçlayan bilinçli ve örgütlü eylemlerini içerir. Nesnel koşullar kendi başına dinin oluşumuna yol açmaz, öznel faktör ona katkıda bulunur (Kurochkin, 1970: 163; Uzlaner, 2010: 66).

Sekülerleşmenin öznel yönüne dikkat etmek V. Lenin'in, "dinin bir kişinin özel meselesi olarak görülmemesi gerektiği" sonucuna varmasıyla bağlantılıydı. Kapitalist ve sosyalist toplumlarda nesnel koşullar aynı değildir. Kapitalizmde oluşumların dönüşümünün gerçekleşmemesi nedeniyle tam sekülerleşme

gerçekleştirilememekte, ilk olumsuz aşamada takılıp kalmaktadır. Sovyet toplumunda, tüm nesnel koşullar yaratıldığından, sosyalist toplumda sekülerleşme olumsuz bir aşamadan olumlu bir aşamaya geçer. "Doğru" temel durumunda, dine karşı mücadeleye dayalı öznel faktörün rolü belirleyici olarak kabul edildi. Batılı sosyologlara özgü olan şey, Sovyet araştırmacılarının daha çok sübjektif faktörü vurgulamasıdır. Çünkü onlara göre temel oluşturulduğu takdirde dinin kendi kendine kaybolmasını beklemek mantıksızdır. Çünkü her şeyden önce sosyalist bir toplumda dini inançlar uzak bölgelerde korunabilir. İkincisi, bir kısmı din olan üst yapıda, hakiki temelden başka israflar vardır ve onlardan kurtulmak biraz çaba gerektirir. Sosyal çevrenin gelişimi, bir kişinin özünü "nesnelleştirmesine" yardımcı olur ve onu ideolojik, örgütsel, ateist çalışma yoluyla etkilemek, yeni keşfedilen fırsatları gerçeğe dönüştürmeye yardımcı olur. Sübjektif faktör birkaç yönden etkileyebilir. Bunlar arasında, toplumsal organizmada dinin sona ermesine yol açan gerekli koşulların yaratılması, işçilerin devrimci yeniden yapılanma faaliyetlerine katılımı, halkın kültür ve eğitim düzeyinin artması, sosyalist demokrasi temellerinin oluşturulması ve yayılması, işçilerin toplumun yönetimine dahil edilmesi, dinle mücadele için bilimsel temellerin oluşturulması ve uygulamaya konulması, bilimsel-ateist propaganda çalışmalarının yaygınlaştırılması, kilisenin devletten ve okulun kiliseden ayrılması vardır (Kurochkin, 1970: 166-175). Sosyalist toplumdaki öznel faktör ve nesnel koşullar, sekülerleşmenin sosyalist toplumda daha derin bir karakter aldığı sonucuna varmanın temeli oldu (Uzlaner, 2010: 67).

Üst yapı, temeli değiştirmeye otomatik olarak yanıt vermez. Bu nedenle din kendi çöküşüne karşı çıkabilir. Bu karşılık ya değişime karşı gerici emirlerle yaklaşmada ya da iç reformlara ve yeni koşullara uyum sağlamada ifade edilebilir. Dinin nesnel koşullarla mücadelesini değerlendirmek için sekülerleşme parçası olarak sakralizasyon alınır. Sakral, dini bağların yayılması ve güçlendirilmesi, maddi ve ideal nesnelere, bilinç ve davranışların, insanlar arasındaki ilişkilerin "kutsallık" açısından değerlendirilmesi anlamına gelir. Yani her dini olay bu orana göre değerlendirilir ve sekülerleşmeye mi yoksa kutsallaşmaya mı katkı sağladığı tespit edilir. Sovyet araştırmacıları, sosyalist toplumda dinin durumunu belirlemeye yönelik teorik sonuçlarını ampirik araştırmalar yardımıyla kanıtlamaya çalıştılar. Bu konuda R.A. Lopatkin'in önerisine göre, sekülerleşme bir bütün olarak toplumda,

toplumsal yaşamın bireysel alanlarında, farklı tür ve büyük sosyal gruplarda ve kişisel düzeylerde ele alındı (Kurochkin, 1970: 178). Bunlar arasında ilk seviye en önemli olarak kabul edilir. Ancak ampirik araştırmaların çoğu bireysel dindarlıkla ilgilidir. Dini konumlara göre insan için farklı yorum yapılabilir. Aralarında çok dindar bir kişi veya daha bir ateist olabilir. Örneğin, N.P. Alekseev ve A.A. Lebedev de benzer bir yorum sunuyor. N.P. Alekseev on insan tipini ayırıp inceler, bir yanda dini açıdan aktif insanları ve dine inananları, diğer yandan aktif ateistleri seçer. A.A. Lebedev, sınıflandırmasında aşırı ateistler, dini inananlar ve dini propaganda yapan aşırı ateistler arasında ayırım yapar (Alekseev, 1967; Kurochkin, 1970: 185). Bu kavramların özelliği, geleneksel dünya görüşüne uymayan yeni dindarlık türlerinin ortaya çıkmasına izin vermemeleridir. Tanrıya veya doğaüstü güce inanmak dinin ana işaretiyse (Kurochkin, 1970: 189), dindarlığın temel özellikleri dini bilinç ve dini davranışı içerir (Kobetskiy, 1978: 66). Bu açıdan bakıldığında dindar bir kişinin tüm kriterleri karşılaması gerekir. Eğer bir kişi az da olsun ideale uymadıysa, dindarlığını yitirdiği ve ateizme yaklaştığı kabul edildi ve bu süreç yasal bir gerçek olarak kabul edildi. Sovyet araştırmacıları araştırmalarında ideal dine inanan pek çok kişiyle karşılaşmadıkları için toplumdaki dindarlığın düşüşte olduğu sonucuna vardılar (Kurochkin, 1970: 211). Teorik düzeyde sekülerleşmenin Sovyet modeli, dini karakterdeki bir değişiklik olarak tek dini düşüşü kabul etti. Bir kişi ya ideal bir inanan ya da genç bir ateist olarak kabul edilirdi (Uzlaner, 2010: 67).

Sekülerleşmenin geleceği ile ilgili olarak, Sovyet araştırmacıları, Batılı araştırmacıların aksine, sekülerleşmenin dinin tamamen yok edilmesiyle sona ermesi gerektiği sonucuna vardılar. Çünkü sekülerleşme, toplumsal ilerlemenin bir neticesi doğrultusunda tarihsel bir geri döndürülemez süreç olarak kabul edildi (Kurochkin, 1970: 220). Sovyet tarihçiliğinde dinin kriz yaşaması, kişiyi manevi sömürden kurtaran olumlu bir fenomen olarak kabul edildi.

Sekülerleşmenin Sovyet modelini olumlu ve olumsuz şeklinde açıklayabiliriz. Batılı araştırmacılar sekülerleşmeyi olumlu bir perspektiften analiz etmeye çalıştılar (Casanova, 2006: 10). Aynı zamanda modernleşme, rasyonelleşme veya sosyalist devrim gibi nesnel faktörlerin yetersizliği, sekülerleşmenin uygulanmasıyla ilgilenen grupların aktif katılımı, yani öznel faktöre önem vermeye çalışmışlardır. Ampirik bir

bakış açısından Sovyet modelinin doğruluğunu onaylayan kanıtlar bulunduğundan, temeli zayıfladı. Sovyet Marksizm'inin siyasi çöküşü, mantıksal parçası olarak kabul edilen Sovyet modelinin krizine yol açtı. Batılı araştırmacılar gibi Rus araştırmacılar da yeni veya güncellenmiş bir model oluşturma sorunuyla karşı karşıya kaldılar. Ancak bu çalışma Batı'da hemen başlamışsa (Casanova, 2006: 21), Rus araştırmacılar arasında Yu.Yu. Sinelina çalışmalarından söz edilebilir (Sinelina, 2004: 182).

XX yüzyıl başında, devrimler döneminden itibaren, sekülerleşmenin Avrupalılaşması döneminde nüfusun çoğunluğu dahil olmaya başladı. Bu süreç, Marksizm'e dayalı ateizmin kurulmasıyla bağlantılıydı. Ancak Marksizm ideolojisi, onun bileşeni olarak kabul edilen bilimsel ateizmle birlikte yanlış bir doktrin olarak kabul edildi. Bir devlet ideolojisi olarak ateizm sadece Rusya'da kuruldu. Bu nedenle sekülerleşmenin gelişimi alışılmış olandan farklı olmuştur. Sekülerleşme, Çarlık I. Peter döneminde olduğu gibi zorla gerçekleştirildi. Ateizm, esas olarak yeni kurulan aydınların temsilcilerine ve işçilere dayatıldı. Batı Avrupa ve Rusya'daki dini dünya görüşü değişimi sürecini karşılaştırırsak, ortak noktaları ve farklılıkları ayırt edebiliriz. Ortak noktalar şunlardır: a) Rusya'nın yüksek toplumu Avrupalılaşma sürecine katıldıktan sonra Avrupa felsefi ve sosyal düşüncelerinin etkisi altında gelişti; b) Avrupa'da olduğu gibi Rusya'da da rasyonalizm, deizm, ateizm gibi Aydınlanma fikirlerinin yaygınlaşması, toplumun bir kısmının mistisizm (tasavvuf) takıntısına ve ardından geleneksel kültür ve dine dönüşüne yol açmıştır. Genellikle, birçok özgür düşünce fikri, mistisizm ve dini senkretizm tezahürleriyle bir arada bulunur. Tarihsel dinin meydan okuması, genellikle çeşitli Hıristiyanlık öncesi dini inançların ve pagan doktrinlerinin geri dönüşü ile karakterize edilir. Toplumun bir kısmı, aydınlanmacıların (daha sonraki dönemlerde sosyalistler, Marksistler, sosyal demokratlar) eylemleri nedeniyle kiliseye döndü (Sinelina, 2004: 189).

Farklılıklar ise şunlardır: a) Avrupa'da dini dünya görüşünün değişimi, düşüncenin, felsefenin ve bilimin sekülerleşmesi birkaç yüzyıl boyunca yavaş yavaş gerçekleşti. Bu toplum gelişiminin ekonomik ve sosyal koşullarındaki değişikliklerle ilişkili olan bilinçli ve organik bir süreçti. XVIII yüzyıl. Rusya ise aydınlanmanın fikirlerini kabul etmeye hazır değildi, çünkü kültürel, sosyal ve ekonomik gelişme

yolu farklıydı ve sekülerleşme eğilimleri daha yeni ortaya çıkmıştı. Dini dünya görüşünün değişmesi için gerekli ön koşullar oluşmadı; b) Fransız Aydınlanmasının felsefesi, Katolik Kilisesi'nin üstünlüğüne karşıydı. Dünya üstünlüğü için rekabet eden Katolik Kilisesi ile karşılaştırıldığında, Rusya'daki Ortodoks Kilisesi, kural olarak, Sovyet yetkililerinin işlerine müdahale etmedi ve onların etki alanları ayrıydı. Moskova patriklerinin otoritesi ne kadar büyük olursa olsun, devlet gücü için rekabet etmediler. Herhangi bir itiraz varsa, ahlaki ilkelerin sınırlarını aşmadı. Katolikliğin yaygın olduğu ülkelerde, Katolik Kilisesi'nin eylemleri birçok durumda devletin çıkarına aykırıydı. Rus Ortodoks Kilisesi ise devletin dini olduğundan, eylemleri devletin çıkarlarıyla çelişmedi ve bazı durumlarda itibarını korudu. XVI-XVII yüzyıllar. Katolik Kilisesi bilime karşı şiddetli bir mücadele verdi ve toplumun entelektüel kesiminde hoşnutsuzluğa neden oldu. Ortodoks Kilisesi bilimle değil, esas olarak sapkınlıkla savaştı. Çünkü XVII yüzyıl. Rusya'da bilim kendi kendine gelişmedi; b) XVII-XVIII yüzyıllar. Batı Avrupa'da sekülerleşme süreci, üçüncü sınıf burjuvazinin kurtuluşu ve onun siyasi hayata katılımıyla bağlantılıydı. Rusya'da bu süreç "yukarıdan" başladı; c) Rusya ve Avrupa'nın dini dünya görüşünün değişmesinde ortak noktaların olmasına rağmen, 20. yüzyılın başında Rus felsefesi, Rusya'daki toplumsal eğilimlerin belirlenmesinde etkili olmuştur. Bir özelliği de dini dünya görüşü ile yakından bağlantılı olmasıdır. Aynı zamanda Batı laik felsefesinden manevi beslenme aldı. Batı kültürünün tarihi, kiliseye ve kültürel yaratıcı alanların bağımsızlığını sınırlayan her şeye karşı verilen mücadeleye dayanmaktadır. 20. yüzyılın başındaki Rus dini felsefesi Batılı sekülerleşmeye bir yanıt gibiydi (Sinelina, 2004: 156).

Sonuç olarak, dinin devletten ayrılmasına ilişkin Sovyet modelini düşünürken bir hususu gözden kaçırmamak gerekir. Avrupa sekülerleşme modeli, insanın dini bilinçten kurtulması, yani seküler bilincin oluşması anlamına geliyordu.

2.3. Din Alanında Sovyet Mevzuatı ve Dindarlıkla Mücadele

Sovyet hükümetinin din alanındaki mevzuatının analizi, onun din konusundaki politikasını netleştirmemize izin veriyor. Çünkü yasama belgeleri devletin siyasi yönünü dine göre tanımlayarak din alanındaki devlet politikasının yasal temelini oluşturur.

Sovyet hükümeti iktidara gelmeden önce din, devlet aygıtının ayrılmaz bir parçası olarak görülüyordu. Rus Ortodoks Kilisesi devlette baskın din olarak kabul edildi. Devletin hükümdarı olan imparator, Kilise'nin başı ve koruyucusu olarak kabul edildi. Çarlık hükümeti kilise aracılığıyla güçlendirildi ve kilisenin yardımıyla halkı boyun eğdirmeye çalıştı (Krasnikov, 1967: 20). Eğitim, medeni durum eylemleri kilisenin kontrolü altındaydı. Hıristiyan dinine veya Ortodoks Kilisesi'ne küfredenler, "Ceza ve Islah Kanunları" kapsamında tüm haklarından mahrum bırakıldı ve altı ila sekiz yıl süreyle ağır çalışmaya gönderildi. Şubat Devrimi'nden sonra iktidara gelen Geçici Hükümet, vatandaşların dini üzerindeki kısıtlamaları kaldırmış, ancak vicdan özgürlüğünü ilan etmemiştir. Ortodoks Kilisesi, daha önce olduğu gibi, devlet aygıtının bir parçası ve büyük bir toprak sahibi olarak kaldı (Krasnikov, 1967: 20). N.K. Krupskaya'nın görüşüne göre, burjuvazi halkı yönetmek için dini kullanıyor, çünkü din egemenliğin dizginleridir ve burjuvazi kitleleri bu dizginleri üzerinde tutmaya çalışmıştır. Bunu öğrendikten sonra din adamları Geçici Hükümeti destekledikleri sonucuna vardılar (Krupskaya, 1964: 148).

Sovyet iktidarının dine yönelik politikasının temel yönlerinin oluşumu "arazi mülkiyeti" kararnamesi ile başladı. Belge 26 Ekim (8 Kasım) 1917'de yayınlandı (USSR, 1957: 75). Ona göre manastır, kilisenin tüm topraklarıyla birlikte köylü milletvekillerinin ilçe toprak komiteleri ve ilçe meclislerine teslim edildi. Yani, kararnameye uygun olarak, arazinin özel mülkiyet hukuku kaldırıldı ve arazi halkın malı olarak ilan edildi. Herhangi bir dini örgüt araziye sahip olma fırsatından mahrum bırakıldı. Arazileri devlet altına alma konusu ile ilgili Arazi Halk Komiserliği Bağımlılığındaki istatistik departmanı başkanı B.N. Knipovich' in değerlendirmesine göre, "ortak arazinin büyüklüğündeki artış, düzine hesaplamasında kayda değer bir değişiklik yaratmadı. İllerin çoğunda, bir avluda yarım düzine aşmadı... Yüksek verim sağlayan ve pazara çok miktarda mal tedarik eden büyük araziler de sökülüş ve imha edilmiştir" (Maslennikova, 2007: 95). Kilise ve dini derneklerin topraklarının devletleşmesinin temel amacı, toprak meselesini çözmek değil, kilise ve dini toplumların toplumdaki bütün haklarından kademeli olarak mahrum bırakılmasıydı.

Bir sonraki aylarda Sovyet makamları tarafından, kilisenin ve din adamlarının kamusal yaşamdaki rolünü sınırlayan birkaç kararname kabul edildi. 1917 yıl 11 (24) Kasım'da TRMYK ve HKK'nin "Mülkün ve sivil Rütbelerin Kaldırılmasına İlişkin" Kararnamesi, din adamları tüm ayrıcalıklarından mahrum bıraktı (USSR, 1957: 114).

"Medeni evlilik" ve "evliliğin feshi" kararnamesi taslakları ilk olarak 1917 yıl 18 Kasım (1 Aralık) tarihli hükümet toplantısının gündemine getirildi, ancak bu incelemeler bir sonraki toplantıya ertelendi. 19 Kasım (2 Aralık) toplantısında, kararnamelerin taslaklarının Halk Adalet Komiserliği'ne devredilmesine karar verildi. 20 Kasım'da (3 Aralık) bu projelerle ilgili konu yeniden gündeme getirildi, ancak parlamento grubunun görüşülmesine ilişkin olarak gündemden çekildi. Bu projeler 24 Kasım'dan (7 Aralık) itibaren TRMYK gündeminde yer aldı ve yalnızca 12 (25) Aralık'ta yapılan görüşmeden sonra incelenmek üzere cumhurbaşkanlığına gönderildi. Bu nedenle, YSB tarafından onaylanan bu iki proje, 16 (29) Aralık'ta SNC toplantısında onaylandı (USSR, 1957: 116). "Medeni evlilikler, çocuklar ve medeni durumların uygulanması üzerine" ve "evliliğin sona ermesi üzerine" olarak bilinen bu kararnameler, aile hukuku ve hane halkı alanındaki kilise egemenliğini ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır. Sovyet öncesi dönemde Rusya'da ve ulusal sınırlarında sivil evliliklerin bulunmadığı söylenebilir. Sovyet iktidarının kararnamelerine göre, dini evliliğin veya boşanmanın yasal temeli ve eşlerin karşılıklı sorumluluğu yoktur. Evlilik işleri ancak medeni evliliğin yerel yönetimlere kaydedilmesinden sonra yasal olarak yürürlüğe girmiştir. Kararnameye göre dini evlilik yasaklanmamıştır. Evlenenlerin kişisel bir meselesi olarak kabul edilmesine rağmen yasal olarak geçerli değildi. Kararnamenin 14. maddesine göre, daha önce evlilik, doğum ve ölümün dini kayıtlarına katılan tüm dini ve idari kurumlar, şimdi bu kayıt defterlerini, tutulması gereken şehir, ilçe ve ilçe arazi idarelerinin yönetimine teslim etmeyi taahhüt etmişlerdir. 16 (29) Aralık 1917'de kabul edilen «evliliğin feshi üzerine" kararnamesinin 12. maddesine göre, evliliğin dini düzende feshi yasa dışı kabul edildi (USSR, 1957: 120).

A.V. Lunacharsky tarafından hazırlanan ve 11 (24) Aralık 1917'de kabul edilen "Eğitim ve Öğretim meselesinin Aydınlanma Halk Komiserliği'nin yönetimine

devredilmesine ilişkin" kararnamesi uyarınca, tüm kilise ve kilise okulları, öğretmen seminerleri, dini okullar ve seminerler, kadınlar için piskoposluk okulları, misyoner okullar, akademiler ve alt, orta dereceli kurumlar, dini kurum ve üst düzey okullara ve üst düzey kurumlara ait mülkleri olan tüm kurumlar, devlet tarafından sahip olunan bütün okullar ve kurumlar, AHK'nin yönetimine teslim edildi (USSR, 1957: 121). Yani, daha önce kiliseye ait olan tüm eğitim kurumları laik olarak dönüştürülmüştür. Bu kurumların yetkisi altındaki kiliselerle ilgili soru, kilisenin devletten ayrılmasına ilişkin Kararnameye uygun olarak çözülmüştür.

1918 Ocak ayında yerel din adamları görevlerinden ayrıldı ve dini kurum kaldırıldı. 1 Mart'tan itibaren din öğretmenlerine ve görevlilerine maaşlarının ödenmesi iptal edildi. Devlet hazinesinden dini kurumlarının desteklenmesi durduruldu. Din görevlileri ve dini kurumlar kilise üzerinde yaşaması gerekiyordu. "Yerel din adamlarının kaldırılması" kararına göre, inanç sahipleri kiliseleri kullanabilirdi, ancak "din ve din adamları için yapılan ekonomik harcamalar toplumlar tarafından üstlenilmelidir" denilmiştir. Bu Kamu Hizmeti Halk Komiserliği tarafından kabul edilen "Kilise desteklenmesini durdurma" emrine göre dini görevliler ve toplumlar kendi imkanlarıyla dini binaları onarmaları, gerekli ekipmanları satın alarak dini görevlilere destek vermekle ilgili talep etme şartıyla dini hizmetlerin devam edilmesine izin verildi (Krasnikov, 1967: 69). 14 Ocak 1918'de HKK'nın kararı uyarınca askeri din adamları dağıtıldı ve ordudaki dini eğitim sistemi ortadan kaldırıldı. Sonuç olarak, 19. yüzyılın sonunda ortaya çıkan askeri mollalar faaliyetlerini durdurdu (Ahmadullin, 2002: 158).

Bu kararlar, Kilisenin devletten ayrılmasının hazırlık aşamasıydı. 1917 yıl 2 (15) Kasım'da kabul edilen «Rusya Halklarının Hukukları Bildirgesinde» belirlenen «tüm ulusal ve ulusal dini ayrıcalıkların ve kısıtlamaların kaldırılmasına ilişkin» kaideleri, «dinin devletten ve okulların dinden ayrılmasına ilişkin» kararnamesine yansımıştır (USSR, 1957: 167). Kararnameye göre, vicdan özgürlüğünü sınırlayan yasaların kabul edilmesine ve dine ilişkin ayrıcalıklara yasak getirildi. Aynı zamanda kararname, Sovyet devletinin laik karakterini göstererek kilisenin devletten ayrıldığını ilan etti. Aynı zamanda kararname, Sovyet devletinin laik karakterini göstererek kilisenin devletten ayrıldığını ilan etti. Devlet veya diğer kamuya açık

yasal sosyal faaliyetler sırasında dini törenler ve gelenek törenleri yasaklandı, resmî belgelerde vatandaşların dinini tanımlayan bir atama belirtilmedi. Bununla birlikte, kararnameye göre vatandaşlara herhangi bir dine itiraf etme veya etmeme hakkı verildi.

1918 yılı RSFSC Anayasası'nın din meselesine ilişkin maddesine uygun olarak, dinin devletten ayrılması kaydedildi, din özgürlüğü ve vatandaşların dine karşı propaganda özgürlüğü belirlendi. Din adamları sömürücü sınıfı olarak atandılar ve seçimlerde oy verme haklarından ayrıldılar. Bunun devamında, Mart 1919'da RK(b)P'nin VIII Kongresi'nde kabul edilen programda şöyle denilmektedir:

“Parti, sömürücü sınıflar ile din karşıtı propaganda organizasyonu arasındaki bağlantıyı ortadan kaldırmaya, çalışan kitlelerin dini körlükten kurtulmasına ve en geniş bilimsel ve eğitimsel ve din karşıtı propagandaların örgütlenmesine katkıda bulunmaya çalışmaktadır. Bu nedenle dini kötülüğün (fanatizmin) kurulmasına yol açan inanç sahiplerinin duygularına zarar vermektan uzak durmalıyız” (Shulembaev, 1983: 141).

“Kilisenin devletten ve okulun kiliseden ayrılmasına ilişkin” kararnamesi, başlangıçta kabul edilen “Arazi Hakkında” kararnamesinin hükümlerini onayladı. Kilise ve dini toplumlar arazi mülkiyetinden mahrum bırakıldılar ve tüm mülkleri halkın mülkü olarak kabul edildi. Kararnameye göre okullar kilise ve dini kurumların kontrolünden çıktı ve mezhepsel okullar kapatıldı. Eğitim kurumlarında din öğretimine ve gerekli ders kitaplarının yayınlanmasına izin verilmemiştir. Okulun kiliseden ayrı olmasına rağmen vatandaşların bireysel olarak dini eğitim alma olasılıkları göz önünde bulundurulmuştur. Kararnamenin 9. maddesinde “Okul kiliseden ayrı. Genel eğitim konularının öğretildiği tüm devlet ve kamu kurumlarının yanı sıra özel eğitim kurumlarında dini inanç öğretimi yasaktır” olarak belirtilmiştir (USSR, 1957: 154).

Kararnamenin özüne bakarsak, ilk bölümlerde Sovyet dönemine kadar Rusya'da başlayan sekülerleşme sürecinin bir uzantısı haline gelmiştir. Avrupa ülkelerinde bile sekülerleşme, dini kurumların bir sürü sosyal işlevi yitirmesi, dini ritüellerin gerçekleşmesinin azaltılması, dini görüşlerin laik görüşlerle yer değiştirmesi, toplumsal ve bireysel bilinçte dini olmayan bir dünya görüşünün oluşması süreci olarak kendini göstermiştir. Modern Batı uygarlığı, çeşitli alanlarda

bu tür sekülerleşmenin gerçekleşmesinin sonucudur. Sovyet devletinde, Kilisenin devletten ve okulun kiliseden ayrılmasıyla başlayan bu süreç, kiliseye ve din adamlarına karşı büyük çaplı bir cezalandırıcı sürecin ortaya çıkmasına dönüştü (Sadykova, 2015: 152). 1914'te Rus İmparatorluğu'nun topraklarında faaliyet göstermeyen 54.174 Ortodoks tapınağı, 25.593 küçük kilise, 1025 manastır vardı. 1 Nisan 1936'da ülkede 15.835 aktif tapınak kaldı (Gubkin, t.y.).

Kararnameye göre, Rusya'daki kilise ve dini toplumların tüm mülkleri halkın malı olarak ilan edildi. Kilise ve dini toplumlar hukuksal kişiler olarak haklarından mahrum bırakılmışlardır. İbadet hizmetleri için özel binalar ve ekipmanlar, yerel ve merkezi devlet otoritesinin özel yönetmeliklerine uygun olarak ilgili dini toplumlara devredilmiştir. İbadet hizmetleri için kullanılmayan tüm kilise binaları kamulaştırıldı. Devletten kilise ve dini toplumlara mali yardımlar durduruldu. Dini toplumlar, ibadet için gerekli binaları ancak yerel veya merkezi yetkililerin izniyle alabilirler. 1918-1920 yıllarında 673 manastır kapatıldı ve binaları depolar, yetimhaneler, kışlalar, manastırlar ve toplama kampları olarak kullanıldı. Protestocu rahipler cezalandırıcılar tarafından ağır bir şekilde cezalandırıldılar. 1922 Nisan-Mayıs aylarında Moskova ve Petrograd'da din adamlarına karşı açık protestolar gerçekleşti. 13 Ağustos'ta metropolit Petrogradskiy Benjamin (Kazanskiy) vuruldu. 1924 yılının sonunda, manastırda ve konvoyda bulunan piskoposların sayısı 70 idi, bu da hayatta kalan piskoposun yarısı anlamına geliyordu (Cypin, 1997: 458).

Kararnamenin uygulanması sırasında yetkililer din adamlarının ve sıradan halkın temsilcilerinin itirazlarıyla karşı karşıya kaldılar. Kilisenin devletten ayrılmasıyla ilgili yasanın kabulüne karşı çıkan ilk kişiler arasında metropolit Petrogradskiy ve Benjamin Gdovskiy vardı. 1918 yıl 10 Ocak'ta HKK'ne gönderilen protesto mektubunda:

"Benim insani görevim, iktidarları, kilise mallarının geri çekilmesini öngören bu kararnameyi yerine getirmemeleri konusunda uyarmaktır. Ortodoks Rus halkı daha önce türbelerin tecavüzüne izin vermemişti. İstraba acı eklemek gerekli değildir" diye yazılmıştı (Shapin, 1996: 218).

Kararnamenin içeriği, 2 Aralık 1917 tarihli Rus Ortodoks Kilisesi'nin yasal statüsüne ilişkin Sinod tarafından kabul edilen kararlarla çelişkili bir karaktere sahipti.

Sinodun 25 maddeden oluşan "Ortodoks Rus Kilisesi'nin yasal durumuna ilişkin" kararnamesinin 4. maddesinde "Ortodoks Kilisesine ilişkin devlet yasaları, kilise yetkililerinin rızasıyla yayınlanmalıdır» deniliyorsa, 13. maddesinde, "Ortodoks inancının bireylerinin evlilik koşullarına ilişkin devlet mevzuatının, kilise hukukunun normlarına uygun olarak sabitlenmesi gerektiği" sonucuna varmıştır. 19 Ocak 1918'de Patrik Tikhon'un Rus Ortodoks Kilisesi'nin inananlarına verdiği iletisi protesto niteliğindedir. Burada patrik, mevcut durumu kiliseye zulüm olarak tanımlamaktadır (Shapin, 1996: 225). Patrik Tikhon'un 7 Ekim 1919 tarihli iletileri hakkında, Tüm Rusya Acil Durum Komisyonu çalışanının (bundan böyle TRADK olarak anılacaktır) raporunda şöyle yazılmıştır:

"Patrik Tikhon'un üç iletisi Sovyet iktidarına karşı açık bir direnişin niteliğindedir. Fakat onlarda, Bolşeviklerden önce iktidarda bulunan üst sınıfın ve o tarihi dönemin kamuoyu yansımasıdır. Ancak patriğin henüz onaylanmamış dördüncü iletisinin sıfatı mevcuttur" denilerek, "...bundan sonra Kilise iktidarı ve patriğin tutumu hakkında artık hiç şüphe yoktur. İletide din adamlarına Sovyet hükümetini Kiliseye boyun eğdirilmesi emredilecek" diye sonuç çıkardı (Shapin, 1996: 226).

Müslüman mollalarının birçok kısmı dinin devletten ayrılmasını kabul etmeye hazır olduklarını ifade etse de dinin okuldan ayrılmasına, sivil statü kayıtlarının devlet kurumlarına devredilmesine ve dini derneklerin mülkiyet haklarından mahrum bırakılmasına itiraz etti (Wheeler, 2008: 152).

E. Yaroslavski'nin V. I. Lenin'e yazdığı mektubunda, kararnamenin uygulanması köy nüfusundan ayrı bir direnişle karşı karşıya kaldığı yazılmıştır. Halkın okullardan ikon ve dini mülkleri çıkarmaya karşı direnişi kanlı çatışmalarda devam etti. Yerel konseyler kitlesel nüfusla anlaşamadı. Dış mahallelerin halkı tarafından işçi ve köylü toplantılarına gelen şikâyet sayısı arttı. Bu bağlamda genel Sovyet hükümetine karşı protesto çalışmaları yürümeye başladı. Moskova'daki Kadınlar Kongresi'nde E. Yaroslavski adına, ikonaların ve simgelerin zorla çıkarılmasının nedenini belirleyen 16 yazıtlar alındı. Mektuplarda ve itirazlarda halk, Sovyet iktidarına rıza gösterdiklerini, ancak bu konudaki eylemlerine karşı olduklarını ifade ettiler. Yerel mahallelerde uzmanların ve özel eğitime sahip organların bulunmaması kararnamenin uygulanmasını engelledi. Çoğu durumda yerel yöneticiler, merkezden uygun şekilde izin beklemeden kararnameyi

uygulamaya başladılar. Böylece, birtakım eylemleri yasalara aykırıydı ve iktidar ile inananlar arasında gerginliğe neden oldu. Bu sırada 1918 yıl Nisan'da din görevlisi M. V. Galkin'in HKK'nin iş yöneticisi V. D. Bonch-Bruevich adına yazdığı bir mektubunda:

“Kararnamenin uygulanmasıyla ilgili olarak, itirazlar yerinde dile getirildi, insan kanı döküldü. Bundan kaçınılabilirdi...Bunun sorumluluğunun bir kısmı bana aittir. Belki de size zamanında böyle bir sonucun olacağını açıklayamadım ve size anlatamadım. Bunu yaparken, kilise ile devlet arasındaki asırlık bağların ortadan kaldırılmasını amaçlayan çeşitli komiserliklerin çalışmalarını düzenleyen özel bir tasfiye kurulunun oluşturulması gerekiyordu...” denilmektedir (Odintsov, 2014: 355).

İnanç sahiplerinin Sovyet iktidarının din politikasına ve evliyaların cesetlerini açma hareketlerine yönelik itirazlarını 1918 yıl 17 Mart'ta aziz Aleksii topluluğunun üyesi Marya Svet'in V. İ. Lenin'e gönderdiği mektubu delil olarak göstermektedir. Mektupta şöyle yazıyor:

"...Yoldaş Lenin! Sosyalizm mücadelesinde ruhlarımızı teslim edip Kreml'e gömülmüş savaşçıların cesetleri sizin için ne kadar değerli olursa, ruhani liderimiz aziz Aleksii'nin cesedi de bizim için kutsaldır. Özgürlüğe kavuşan Rusya'da, artık inanç sahipleri için değerli ve kutsal şeylere karşı zulüm edip dine inanmayanların tarafından şiddet olmasın..."deniliyor. Bu bağlamda V.İ. Lenin belgede yoldaş Kurski'ye cesedi çıkarmadan, tanıkların birlikte katılımlarıyla açmasını emreden bir karar yazdı. Bu sırada Kurski: “Acilen. VIII. Bölüm P.A. Krasikov'a cesetlerin UASYK ve İHK temsilcilerinin katılımıyla açması emri için" diye yazdı (Shapin, 1996: 231).

Cesetlerin açılmasını amaçlayan iktidarın eylemlerini desteklemeyen ve Kilisenin devletten ayrılması ilkesine aykırı olup halkın hoşnutsuzluğunun daha da artacağı ile ilgili S. Mickiewicz'in V.I. Lenin'e yazdığı mektubunda: “Her alanda ve kiliselerde sigara içmek, sunak (altar) önüne şapka ile gitmek vb. gibi inanç sahiplerinin duygularına hakaret edici eylemleri durdurmak gerekir. Çoğu durumda, bunu yeni komünistler veya alkol içen sarhoş insanlar yapar. Bu konuda kamuoyuna açık bir şekilde duyurulmalı, HKK tarafından özel bir kararname veya emir verilmeli" dedi. Buna yanıt olarak V. I. Lenin belgede: “Bana göre Mickiewicz biraz şaşırırmış durumdadır. Elbette, cesetlerin otopsisinde kabalık olmasına izin verilmemelidir. Bu açıklandı. Fakat bunları yaşlı kadınlara yeterince anlatmak kolay değil. Ancak farklı yerlerden gelen mektuplara göre inanç-örflere aykırı

niteliğindedir” diye yazdı (Shapin, 1996: 235). İnananların muhalefeti, dini dünya görüşü ile yakından ilişkilidir, çünkü dinin temeli, özü değişmeyen gelenek ve dogmalardan oluşur. Dini gerçek mutlak olarak kabul edilir, çünkü Tanrı'nın Kendisi veya peygamberleri tarafından vasiyet edilmiştir. Dinin dogmatik doğasındaki değişkenlik, dinin arzusuna bağlı değildir ve onu değiştirmek, din açısından bir günah olarak kabul edilir (Sadykova, 2015: 159).

Başlangıçta, söz konusu olan kararnamenin hükümlerinin ve normlarının uygulanmasına yönelik görevler 1918 yıl Nisan'da AHK'de kurulan kurumlar arası komisyon tarafından gerçekleştirildi. Onlar içişleri, aydınlanma, hayır kurumu komiserleri ve Ortodoks, eski gelenek taraftarları, Roma-Katolik, Yunan Katolik ve diğer dinlerin temsilcilerini içeriyordu (Shapin, 1996: 240).

8 Mayıs 1918'de AHK altında, «Dinin devletten ve okulun dinden ayrılmasına ilişkin» kararnamenin uygulanması amacıyla özel VIII bölüm («tasfiye komisyonu») kuruldu. İlk toplantıda 8. bölümün görevleri belirlendi. Bölümün temel görevleri arasında "dinin devletten ve okulun dinden ayrılmasına ilişkin kararnamenin hükümlerini tamamlayan ve açıklayan belgelerin hazırlanması" ve "dini reformun uygulanması sırasında ortaya çıkabilecek çeşitli tartışmalı durumların çözümüne yardımcı olmak" yer almaktadır. P.A. Krasikov'un yönetimi atındaki bu komisyon, Kararnamenin Temel Hükümlerinin uygulanmasına ilişkin birçok açıklama ve emir hazırladı.

1922 yıl Eylül ayının sonunda RK(b)P MK'nin nasihat bölümünde dine karşı nasihat etme ile ilgili komisyonu kuruldu. Çeşitli hükümet alanlarında bu tür din karşıtı komisyonlar çalıştı. 1922 yılı Ekim'de kilise ve din karşıtı çalışmalarla uğraşan tüm komisyonlar dağıtılmış, bunun yerine bir devlet üyeliği olarak – dinlerin devletten ayrılmasını sağlamak için bir komisyon, RK(b)P MK'de kurulmuştur. Adalet Halk Komiserliği tarafındaki din işleri beşinci (eski 8'inci) bölümünün geçici başkanı olarak P. A. Krasikov atandı. Komisyon, Politbüro'ya Troçki'yi başkan olarak atama teklifinde bulundu. Ancak Politbüro, Merkez Komitesi'nden Başkan N. N. Popov'u onayladı. Dinin devletten ayrılması Komisyonu, 13 Haziran 1928'den itibaren Dinle Mücadele Komisyonu (bundan sonra Komisyon-yazar) olarak yeniden adlandırılmıştır. Bu Komisyon 1929 yılın sonu dağıtılabana kadar dini derneklere

yönelik siyasi kararların alınmasında önemli bir rol oynamıştır. Ancak önemli durumlarda, karar Politbüro tarafından alındı. Fakat aynı zamanda komisyonun kararlarını da dikkate alıyordu. 1922-1929 yıllarda Komisyonun toplam yüz yirmi toplantısı yapıldı.

1918 yılı 8 Mayıs'ta düzenlenen bölüm toplantısında Profesör M. Reisner'in raporu tartışıldı. Rapor, dini ve kilise derneklerinin yasal konumunu yeni sosyo-politik koşullarda tanımlamaya adanmıştır. Katılımcıların bu konudaki görüşleri farklıydı. Buna oturumun transkriptinden alıntı bir delil olarak:

Gukovsky (VIII. bölüm görevlisi)- Raporda belirtildiği gibi, dini toplumlara verilen mülkiyet hakkı ile yasal kişiliğe olan haklarından mahrum bırakılması arasındaki çelişki açıklanmamıştır. Eğer topluma sahip olma hakkı verilirse, o zaman o bir hukuk meselesidir. Ancak bir hukuk meselesi olmak üzere bir yasal kişi ya da birey olmamak imkansızdır.

Galkin (VIII. Bölüm görevlisi)- Dini toplumların yasal kişinin hakkından mahrum bırakılması yasalara aykırı olsa da modern mücadele koşullarında ve politik açıdan bu hak verilemez. Bu nedenle patriğin muamelesini hesaba katmamız bile yeterlidir.

Krasikov (VIII. bölüm başkanı)- Büyük kiliselerin (Ortodoks, Katolik) devrimci durumunu ve Sovyet iktidarına karşı olduğu söz konusudur. Onlarla savaşırken, kararnamenin 12. ve 13. maddelerine yönelik herhangi bir öncelik verilemez (Shapin, 1996: 246).

R.A. Nabiev'in haberine göre, Müslüman din görevlileri ve Müslüman halk temsilcileri tarafından "Dinin devletten ve okulların dinden ayrılmasına ilişkin" kararname konusunda ciddi bir itirazlar bulunulmadı. Ancak kararnamenin hükümlerinin uygulanması sırasında protestolar vardı. Çünkü dini dernekler yasal kişilerin haklarından mahrum bırakılarak, inanç öğretimi ve dini propaganda alanında kısıtlamalar getirilmişlerdir. 1920 yıl Kazan ve Ufa bölgelerinde "Kara Kartal" olarak bilinen bir isyan vardı. Onun ortaya çıkma nedenlerinden biri, Müslüman geleneğindeki takkeyi eleştirmektir, yani Müslümanların dini bilincini zayıflatmaktır. Dine inanan halkın protestosu idari ve askeri önlemlerle bastırıldı.

Aynı zamanda, geleneksel İslam'ın yayıldığı ulusal bölgelerde İslam'a yönelik artan saldırı, Müslümanların hoşnutsuzluğunu arttırdı. Bu bağlamda Komünistlerin dini geleneklerle yakından ilişkili bir yaşam tarzının korunmasına yönelik önerileri dile getirildi. 1919'da N. Narimanov, G. Musabekov ve S. Efendiyev liderliğindeki Müslüman komünist örgütü, kararnamenin hükümlerini yerine getirirken dikkatli olma ve inananların dini duygularını ihlal etmemeyi vurguladı. Dine yönelik mevzuatın uygulanması ile ilgili V. I. Lenin'e Orta Asya'dan M. V. Frunze, Kuzey Kafkasya'dan S. M. Kirov'un verdikleri bilgilerine göre, din konularında partinin hata yaptıkları, Şeriat mahkemelerinin ortadan kaldırılması, dini okulların kapatılması, camilere ait arazilerin çekilmesi, din adamlarının sürülmesi gibi önlemlerden dolayı inananların Sovyet hükümetine olan güvensizliğin artacağı söylendi (Nabiev, 2002: 78).

Bu bağlamda, RK(b)P MK 19 Mayıs 1918 tarihli bir toplantıda «din adamlarının ajitasyonu» konusunu ele aldı ve din adamları arasında artan yazılı ajitasyonun yapılması gerektiğine karar verdi. Sosnowski, Em.Yaroslavskiy ve D. Bedniy bu meselelere sorumluydular. Bu amaçla Merkez komitesinden gerekli fonlar tahsis edildi. Şehrin yoksul nüfusunun temsilcilerinin manastırlara ve dini evlere getirilmesi için önlemler de açıklandı (Shapin, 1996: 251).

RSFSC AHK'nin 3 Ocak 1919 tarihli 3. ve 4. maddelerine uygun olarak, devrim karşıtı eylemlerden şüphelenilen kişilerin, acil durumlar olmazsa, ibadetler sırasında yeterince tutuklamamaya, tapınaklarda yapılan aramalar sırasında din adamlarının temsilcilerine doğru davranmaları ve dini duygularını baskılayan eylemlerden kaçınmaları gerektiği belirtilmektedir.

Bolşevikler, insanlara yönelik şiddet içeren eylemleri meşrulaştırdılar. Ülkede, öncelikle HKK'nin 5 Eylül 1918'de kabul ettiği beyaz koruyucu ve isyancılara karşı savaşmak amacıyla karşı devrim, spekülasyon ve resmi suçlarla mücadele yoğunlaşmıştır. “Kızıl terör” kararı (USSR, 1942: 33) aslında Bolşeviklerin siyasi muhaliflerini ve partinin siyasi seyrine katılmayanları yok etmeyi amaçlıyordu. Bunların arasında eski kraliyet yetkilileri, aydınların temsilcileri, varlıklı insanlar, dini toplulukların üyeleri, vb. bulunmuştu. Bolşeviklerin düşünceleri ile, kilise ve manastır topraklarının devletleşmesi, dini toplulukların ve diğer maddi varlıkların

mülklerinin ele geçirilmesi, din karşıtı mevzuatın geliştirilmesi ve uygulanması, din adamlarının siyasi ve sivil haklardan mahrum bırakılması, halkın ateist bir ruhla yetiştirilmesine katkıda bulunmak zorundaydılar. Böylece Sovyet hükümeti dine karşı aktif bir şekilde savaşıma başladı. Dini binalar kapatıldı ve birçok dini figür cezalandırıldı. Bazı bilgilere göre, cezalandırılanların sayısı 8000'den 21000'e ulaştı; aralarında sıradan din adamları ve rahipler vardı, 70 piskopos vardı (Nechaev, 1992: 42).

1918-1922 yılları arasında yürütülen süreçler sırasında, yıllardır Ortodoks kiliselerinde ve manastırlarda tutulan Hıristiyan azizlerinin cesetleri ortaya çıkarıldı. Ortodoks dini cemaati için, azizlerin bedenini kiliseye getirme günü özel bir bayramla kutlanır ve tarihi, Hıristiyanlığın ortaya çıktığı dönemde, ilk Hıristiyanların zulmünden kaynaklanır. O sırada zulüm gören Hıristiyan azizlerinin mezar yerlerinde bir tapınak inşa ediliyordu (Kashevarov, 2005: 316). Hıristiyan azizlerin cesetlerinin otopsi sürecine paralel olarak, bu cesedin bulunduğu manastırların kapatılması da gerçekleştirildi. Bu süreçlerin başlamasıyla birlikte birçok ilçe ve il Meclisi bölgedeki manastırları kapatmaya başladı. Örneğin, Kalujskaya bölgesinde aynı anda 16 manastır kapatıldı ve içlerinde 4 binden fazla papaz sınır dışı edildi. 1918'in ikinci yarısında Olonetsk, Vyatsk, Kostromskaya bölgelerinde manastırların çoğu kapatıldı ve bu süreç Novgorod ilinde devam etti. Manastırların kapatılmasına ilişkin özel bir karar verilmemesine rağmen, AHK'nin talimatlarına uygun olarak onların meselelerini çözmek milletvekillerinin yerel Konseylerine zorunlu kılınmıştır. Arazi kararnamesine göre, devlete devredilmiş manastırların topraklarında devlet ve kolektif çiftlikler, komünler ve arteller yapıldı (Kashevarov, 2005: 318). Örneğin, 1921'de RSFSC'nin 24 bölgesinde, 400 manastırın 116'da devlet çiftlikleri ve yeraltı yasadışı çiftlikleri kuruldu (Kashevarov, 2005: 320; Zybkovec, 1975: 81-83). 1918 sonbaharında başlayan Hıristiyan azizlerin cesetlerinin otopsi edilme süreci ilk önce Kilisenin manevi direnişinin bastırılması ve parçalanması sonucu nüfus üzerindeki etkisinin zayıflamasına neden olan "1922 yılındaki sürecin (kilise hazinesinin soygunu – yazar) ön koşulu olarak görülmelidir (Kashevarov, 2005: 322; Novikova, 2011: 68).

1921 yılı şubat ayında kabul edilen HKK'nin kararına uygun olarak, din adamlarına köy konseylerinde, ilçe yönetim kurullarında, devlet kurumlarında ve sanayide, kırsal kooperatiflerde ve devlet çiftliklerinde çalışmaları yasaklandı. Sadece ilçe ve il şehirlerinde ve özel kontrol koşullarında çalışmasına izin verildi. Fakat şehirlerde dine inananlar sorumlu bir görevde çalışamadılar. Onlar sadece ek olarak veya alt seviyedeki işlerde çalışabildiler. Bu sırada din görevlileri için halk eğitim alanlarında, adalet komiserliği bölümlerinde ve işçi-köylü denetiminde çalışmalarına yasak getirildi. Böylece Sovyet hükümeti, din adamlarının sıradan insanları etkileyebilecek yerlere girmesini engellemeye çalıştı. 20'li yıllarda sekülerleşme süreci esas olarak şehirlerde gerçekleşmiş ise 30'lu yıllarda kırsal bölgeleri de kapsıyordu.

Kararnameyi uygulamak için AHK tüm yerel halk eğitim departmanlarına okullarda dini törenlerin ve dini öğretilerin yürütmesine izin vermemelerini emretti. Ancak Semey Bölge Konseyi 4 Nisan 1918 tarihli kararında "tüm kurumların yetkisi altındaki sivil eğitim kurumlarında dini disiplinlerin öğretilmesi sona erecek" dedi, 4. maddesinde ise "öğrencinin ebeveynleri, her iki tarafın karşılıklı rızası temelinde, istek üzerine ve dini öğretileri öğretmek için özel kişileri davet edebilecekleri" kararlaştırılmıştır. Fakat okullarda Müslüman dininin öğretilmesi haksız bir eylem olarak kabul edildi ve bunun için cezalandırılmıştı.

Sovyet yetkilileri 1921'de süpüren kıtlıktan yararlanarak, kilise hazinesini soymak için bir plan hazırlamaya başladılar. Bu, mali durumu çözmek ve iktidarı güçlendirmek için gerekliydi. Halk Maliye Komiserliği'nin hesaplamalarına göre, Kasım 1917'de bankanın sermaye hacmi 1064,3 milyon altın ruble idi. Bu tutarın 812,2 milyonu 1918 yıl Brest anlaşmasına göre Almanya'ya ödendi ise, 235,5 milyon altın rublesi Amiral Kolçak'ın eline geçti. Böylece, 1922 yıl mart ayından itibaren başlayan bu süreçler Moskova ve Petrograd'da değil, özel olarak seçilmiş il ve ilçe şehirlerinde gerçekleştirildi. Bunlara karşı gelen dine inananlara cezalar uygulandı. Moskova ve Petrograd din adamlarını korkutmak için Moskova, Petrograd, Shue, Ivanovo-Voznesensk, Smolensk ve Eski Russa şehirlerinde davalar açılarak din adamlarının vurulması hükmü çıkarıldı. Petrograd'da 80 sanıktan 4'ü (metropolit Benjamin de dahil olmak üzere), Moskova'da 154 kişiden 11'i idam edildi. Bu sırada

iktidar güçleri ile inananlar arasında 1414 çatışma yaşandı. 1922-1923 yılları arasında 2691 din görevlileri, 1962 erkek papazlar ve 3447 kadın rahibeler vuruldu (Shapin, 1996: 257). Bu bağlamda, 1922'de RK(b)P Politbüro Toplantısında kilise servetinin ele geçirilmesi konusu ele alındı ve toplantı tutanaklarında şunlar kaydedildi:

- a) Sinodun ve patriğin tutuklanmasının gerekli olduğunu kabul etmek gerekir, ancak bu karar 10-15 gün sonra gerçekleşsin.
- b) Shu'ya ilişkin bilgileri duyurun ve bir cuma günü içerisinde suçlu bulunan Papazları ve inananları mahkemeye gönderin (süvariler – idam emrini verin). Kilisenin servetini 3 hafta içinde çalan Papazlarla ilgili sürecin gerçekleştirilmesi (bu tür gerçekler az değildir).
- c) Şue hakkında yayınlar Smolensk, St.Petersburg'daki ve diğer papazların isyankâr eylemleri hakkında yoğun bir şekilde bilgi verilsin.
- d) Bundan sonra Sinod tutuklansın.
- e) Ülkenin her yerinde (kilise hazinesi – yazar) almaya başladığınızda, önemli bir hazinesi olmayan kiliselere tecavüz etmeyiniz (Shapin, 1996: 259).

İç savaş yıllarında devlet ile din arasındaki ilişkiler kötüleşti ve Ortodoks din adamlarının beyaz koruyucu tarafına geçişi gerçekleşmeye başladı. Bu bağlamda, 1917-1920 yıllarında Sovyet iktidarına karşı sadece Oral ilinde din adamlarının katılımıyla yapılan 118 protestodan 13'ü silahlı çatışma olarak nitelendiriliyor. 1918 yılı yazın Bolşeviklerin din adamları üzerinde açık terörist eylemleri başladı ve ölüm cezası uygulandı. HKK'nin 1918 yılı 2 Ağustos tarihli «Sevk Çağrısı» kararnamesi uyarınca, sevk çağrısıyla halkı toplamak için devrimci bir mahkeme görevlendirildi. "Kırmızı terör" sonucunda Kilisenin dini figürleri – Metropolit Kievskii Vladimir, Kazan Katedrali'nin başrahibi Ornatsky, başrahip İohann Vostorgov, başrahip İohann Koçurov ve diğer din görevlileri cezalandırıldı. O zamanki verilerine göre, 1918'de 827, 1919'da bir din adamı vurularak mahkûm edildi ve 69'u hapsedildi. Son verilere göre, cezalandırılanların sayısı 11 bin kişiydi, bunlardan 9 bin kişi vuruldu. 1918'de 3 bin kişi idam cezasına çarptırıldı, 1,5 bin kişiye din adamlarına karşı başka tür cezalar uygulandı. 1919'da vurulan kişi sayısı 1 bin, diğerleri ise 800 idi (Krivova, 1997: 174).

İktidar temsilcilerinin dinle mücadele sorununa ilişkin görüşleri çok farklıydı. Bunun kanıtlarından biri S. Mickiewicz'in 22 Nisan 1919'da V. Lenin'e mektubudur. Mektupta, S. Mickiewicz, "kalıntıların açılması" sorununa yönelik olumsuz tutumunu dile getirdi ve sürecin sona ermesini önerdi, bu süreçlerin dinin devletten ayrılması ilkesine aykırı olmakla birlikte iktidara karşı huzursuzluk ve protestolara neden olacağını belirtti (Shapin, 1996: 263). Dine karşı mücadelede idari yöntemlerin kullanımını eleştiren A.I. Rykov, Sovyetler Birliği XIV Kongresinde yaptığı açıklamada, idari önlemlerin büyük ölçüde faydasından daha zarar verdiğini belirterek, dini bilinçle mücadelenin ancak bilimsel bilginin halk arasında yaygınlaşması ve kültürel yaşamın değişmesi koşullarında etkili olabileceğinin altını çizdi (Aubakirov, 2010: 82).

Aynı zamanda iktidar yetkilileri, din adamlarına baskı yapmak için vergi politikasını da etkili bir şekilde kullandılar. İHK KÖSSC'nin 1923 tarihli genelgesinde "tüm dinlerin tapınakları için devlet ve yerel vergilerin ödenmemesi temelinde birçok yanlış anlaşılma meydana gelmektedir. Yasalara aykırı olmasına rağmen, bazı il ve ilçe yürütme kurulları tarafından tapınakların kapatılmasına ilişkin kararlar verilmiştir» diye belirtilmiştir (Nurgalieva, 2005: 224).

Dine karşı mücadelede cezai önlemlerle birlikte ideolojik etki önlemleri kullanılmıştır. Dine karşı ideolojik mücadele, din karşıtı propaganda yoluyla gerçekleştirildi. Bu bağlamda 1919 yılın mart ayında yapılan RK(b)P'nin VIII Kongresi'nde "Parti, sömürücü sınıflar ile din karşıtı propaganda organizasyonu arasındaki bağlantıyı ortadan kaldırmayı, çalışan kitlelerin dini körlükten kurtulmasını ve en geniş bilimsel ve eğitimsel ve din karşıtı propagandanın örgütlenmesini teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Bu durumda, dini düşmanlığa (fanatizm) yol açan inanç sahiplerinin duygularına zarar vermekten uzak durmalısınız» denilmiştir (CPSU, 1983: 2). Bundan sonra din karşıtı propaganda gelişmeye başladı. Toplum temelli ateist örgütler kuruldu, din karşıtı propaganda yapan profesyoneller eğitildi, ateist yönelimli konferanslar ve seminerler düzenlendi, din karşıtı kutlamalar düzenlendi. Bunun üzerine propaganda çalışmalarında medya kullanıldı. Müsadere edilen binalarda müzeler düzenlenmiştir.

İktidarın dine karşı mücadelesinin istenen sonucu vermediği görülüyor. Ulusal bölgeler de dahil olmak üzere nüfus arasında dindarlığın korunmasının gerçekleri vardır. Bu, bazı parti çalışanları arasında da oldu. Örneğin, Kazakistan'da Sırdarya İl Kontrol Komisyonu'nun kırsal parti merkezlerinin denetlenmesinin sonuçlarına ilişkin belgelerinde, RK(b)P'nin tüm üyelerinin dindar olduğu yazıldı. “Tanrı'ya inanıyor musun?” sorusuna üyelerin birisi “Hepimiz inanıyoruz, camiye gidiyoruz, kimse bize dua etmemizi yasaklamadı...Partilere hürmetimiz var, Tanrı'yı da terk etmiyoruz. Tanrı'sını unutan doğru yolu bulamaz. Bence Lenin de Tanrı'ya hürmet göstermiştir...” diye cevap vermiştir. Güney bölgelerinde ise şeriat mahkemeleri korunmuştur. 1922 yıl 18 Mayıs'ta RK(b)P Merkez Komitesi'nin «Türkistan-Buhara işlerine ilişkin» kararı yayınlandı. Kararla, vakıf toprakları eski sahiplerine, yani camiye ve medreseye iade edildi ve Kadı ve Bilerin¹⁵ mahkemesi tekrar meydana geldi. Onların yetkinlikleri altında evlilik, miras, mal ve bağımlılık işleri vardı. Kadılar mahkemesinde görülen davalar, 1922 tarihli RSFSC Ceza Kanununun maddelerine uygun olarak incelenmeye tabi tutulmuştur, ancak pratikte Şeriat ve Adetin temelleri sıklıkla kullanılmıştır (Ashirov, 1973: 71). Yani, İslam medeni hukuk ilişkilerinin düzenlenmesinde önemini kaybetmemiştir.

Sovyet iktidarının dine yönelik politikası 1929'dan sonra değişmeye başladı. 1929 yılı kilise ve camiler kitlesel olarak kapanmaya başladı. Camilerde ve okullarda din öğretimi yasaklandı ve özel okullar çalışmayı durdurdu. Dine karşı mücadelede devlet, tanrıcuların dini binalarını da atlatmadı. 30'lu yıllar başında devlet organları önce tanrıcuları dini yapılarından mahrum bıraktılar. 1929 Rus Anayasasındaki değişikliklere uygun olarak, dine inananların dini özgürlüğü belirlendi, ancak dini öğütlere izin verilmedi. Böylece, 20'li yılların sonlarından itibaren devlet-din ilişkileri bir anti-din saldırısına, gerçek haksızlığına, iktidarın (o zamanlar devletten yasal olarak ayrılmış) tüm inançların işlerine müdahalesine dönüştü. Sosyalist bir toplum inşa etme sürecinde dine karşı mücadele yoğunlaşmaya devam etti. Din, “karşı-devrimci ideolojik güç” olarak kabul edildi ve dine karşı mücadelenin artması, “sınıf mücadelesinin zayıflığının bir işareti” olarak kabul edildi. Resmi

¹⁵ Bi-geleneksel Kazak toplumunun siyasi ve sosyal sisteminde demokratik yetki sahibidir. Araştırmacı bilim adamları, özellikle B.B. Barthold'a göre “bi” kelimesi yaklaşık 14. Ve 15. Yüzyıllarda eski Türkçedeki “bek” adı ile eş anlam vererek halk yöneticisi veya ülke yöneticisi anlamına gelmektedir. Bkz. ([https://ru.wikipedia.org/wiki/Бек_\(значения\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Бек_(значения)), 2024)

kanunsuzluğun gerçekleştiği Stalinci dönemde, ileri mevzuatın yolu kesildi, entelektüel ve kültürel yaşam sıkı bir şekilde düzenlenmiştir. Elbette bunlar dinle ilgili ilişkiler meselesine etkisi olmadan geçmedi. Dini alan aynı zamanda parti-devlet kontrolü altındaydı ve aslında kilisenin devletten ayrılması değil, devlete boyun eğmesi de uygulanıyordu. 1936'da kabul edilen Anayasada dini adet-örfleri yürütme ve din karşıtı öğütler özgürlüğü söz konusuydu. Tüm vatandaşların hangi din tutumuna ve din ile ilişkilerine rağmen eşit siyasi hakların verilmesi ilan edildi, demokratik nitelikte adımlar atıldı. Özel bir maddede din özel bir mesele olarak kabul edildi. Din adamlarına diğer vatandaşlarla birlikte oy hakkı verildi. Ancak Anayasa, yasal olarak vicdan özgürlüğünü garanti etmedi, ancak dini ayinlerin ve din karşıtı propagandaların yerine getirilmesi özgürlüğü verilmiş olsa da dini öğütler yasaklandı (Sadykova, 2015: 160).

1929'da din adamlarına karşı mücadelede Em. Yaroslavskii tarafından kurulan "Savaşan Tanrılar Birliği" katkıda bulundu. Em. Yaroslavskii din adamlarını "dini kıyafetler, takke ve sarık giyen şeytanlar" olarak tanımladı. Ona göre, bu mücadelenin özellikle 1937 yıllarda, yani parti ve Sovyet kadrosunu cezalandırma önlemlerinin milyonlarca masum insanın zirveye ulaştığı bir zamanda olduğunu söyledi. Stalin'in düzenine karşı çıkan insanlar arasında sosyalist toplumda hiç yer almayan bir din gibi yasa ve toplum dışı olarak kabul edilen din adamları da görülmüşlerdi (Sadykova, 2013: 55). Tüm din adamları dini vaazları bir bahane edip, Sovyetlere karşı açık, sistematik bir öğüt yapmak ve Sovyet iktidarına karşı mücadele çağrısı yapmakla suçlandılar (Koroleva ve Korolev, 2008: 65).

M.I. Odintsov "Savaşan Tanrılar Birliği" ile ilgili çalışmasında P.G. Smidovich'in Em. Yaroslavskii'ye yazdığı mektup ilgisini çektiğini belirtiyor. Mektupta P.G. Smidovich, dine karşı mücadele konusundaki FGB'nin faaliyetlerini eleştirip, kurumun çoğu durumda doğal bir düzenle çalışarak, 5 Haziran 1929 tarihinde taktik yöntemle ilgili kabul edilen reçeteye dayanmadan Parti siyasetine müdahale ettiğini vurguladı (Odintsov, 2014: 247).

Parti çalışanlarının din meselelerindeki abartıları, "saç kesmek yerine baş kesmek" eylemlerinin bir sonucunda inananların onurunu aşağılayarak açık sözlü karşılıklı direnişlerine yol açtı. Bu, ülkedeki sosyo-ekonomik durumu olumsuz

etkiledi. Özellikle köylerdeki direniş silahlı çatışmalara dönüştü ve bölgesel ayaklanmalara neden oldu. Yukarıda belirttiğimiz RK(b)P MK V. Molotov'un imza attığı "Kiliseleri kapatma davasında taktik bir yaklaşımın kullanılması hakkında» (1929 yıl 5 Haziran) adlı belgede parti kurumları tarafından inananlara yönelik durumun objektif olarak değerlendirmemesi, Kiliselerin kapanmasında nüfusun ön hazırlığının yetersiz olması ve Sovyet mevzuatının ihlalleri gibi meselelere yer verilmiştir. Ancak, M. Odintsov'a göre, bu yorumların sonucu önemsizdi. Çünkü yerel parti çalışanları "partinin dine karşı mücadelede ideolojik amacını" reddetmekle suçlamak yerine dini binaların kapatılmasında meydana gelen aceleci önlemler ve yasa ihlalleri için onları eleştirmeye istekliydi (Odintsov, 2014: 265).

Dini binaları kapatma politikası örneğinde, Sovyet hükümetinin din karşıtı politikasının yüksek seviyede yapılıp, yerel parti organlarını ve personellerini rasyonel ve verimli bir şekilde kullandığı görülmektedir. Din karşıtı politikaların uygulanması sırasında, dini toplulukların temsilcileri tarafından açık çatışma vakaları çıkarsa çoğu durumda yerel parti çalışanları sorumlu tutulmalıdır. 20'li yılların ikinci yarısında din karşıtı saldırısı hızlandı ve kiliseyi ve dini binaları toplu şekilde kapatma süreci yoğunlaştı. 1921-1929 yılları arasında sadece bir Gürcistan'daki kilise sayısı 4 kat küçülerek, 1450 kiliseden 352'si kaldı. 1920 yılları sonunda Moskova'da yaklaşık 300 kilise kapatıldı (Babinov, 1991: 115). Kilise tarihçisi V.V. Tsypin'in raporuna göre, 1928 yılı sadece RKFSC bölgesinde 354 Ortodoksluk Kilise kapandı ise, 1929 yılında onların sayısı 1119'a ulaştı. Bunlardan 322'si yıkıldı (Cypin, 1997: 472).

Kiliseleri kapatma davasına inananların karşı olmaları Birlik topraklarının her yerlerinde protestoların ortaya çıkmasına neden oldu. Çünkü, N.A. Ivnitkiy'nin belirttiği gibi, köylülerin dini onurunun aşağılanması, hükümet karşıtı performansları nedenlerinden biriydi (Ivnitkiy, 2000: 186). 1928'de köylülerin 709 protestosu meydana gelmişse, 1929'da sayısı 1307'ye ulaştı. Onlardan bir kısmı dini gerekçelerle oluşan itirazlardır. N.A. Ivnitkiy'nin tahminlerine göre, 1929 yılının ilk yarısında gerçekleşen 565 köylü protestolardan 126'sı dini bir temele dayanıyordu. Gerisi sosyo-ekonomik nedenlerden kaynaklanıyordu (Ivnitkiy, 2000: 188). 1929'da ODSB Bilgi Bakanlığı Merkez Komitesi'ne verilen bilgilere göre 1926-1927 yıllarda

dini gerekçelerle gerçekleşen kitlesel ayaklanmalar sadece bazı yerlerde meydana geldi ise, 1928'de sayıları 44'e ulaştı. Bunlardan 11'i kilise binalarının ele geçirilmesiyle, 17'si kilise ve manastırların kapatılmasıyla bağlantılıydı. Aynı zamanda, ayaklanmaların ana organizatörleri din adamlarıydı (Berelovich ve Danilov, 2000: 323). 1931'de KSSC'nin Shubartau bölgesinde köylülerin ayaklanması, hürmetli zenginler ve dini liderlerin yanı sıra ülkenin önde gelen yaşlıları tarafından yönetildi (Omarbekov, 2001: 95).

20. yıllar sonunda araştırmacılar dine karşı mücadeleyi kolektivizasyon politikasına bağlamaktadır. 1929 sonbaharından beri "kulaktarın"¹⁶ cezaları yoğunlaştı. Aynı zamanda din adamlarına karşı saldırılar devam etti, cezalandırılan «kulaktar» arasında önde gelen dini figürler ve kilise görevlileri de yaralandı. ODSB yetkilileri 1930 yılı 1 Ocak- 15 Nisan tarihleri arasında kulaktarla ilgili müdahaleler sonucu tutuklanan 140.724 kişinin 79.330'u (%56,3) kulaktar ise, 5028'inin kilise görevlileri olduğunu belirtti. I. Kurlyandskiy, “zengin köylülere karşı yapılan darbenin de dine yöneltildiğini” iddia ediyor (Kurlyandskiy, 2011: 124).

Ancak yetkililer dine karşı mücadelede beklenen sonuca ulaşamadılar. Aktif din karşıtı propagandaya ve cezai önlemlere rağmen, Sovyet hükümeti halkın dindarlığını ortadan kaldıramadı. 1937 yılındaki nüfus sayımının sonuçları buna delil oluyor. SSCB'deki 30 milyon 16 yaşın üzerindedir okuma yazması olmayan vatandaşın %84'ü (veya 25 milyonu) ve okuma yazması olanların %68,5 milyonu (veya 30 milyondan fazla) dindar olduklarını kabul etmiştir (Sadykova, 2015: 163). Açıklaştıkça 16 yaşın üzerindeki kişilerin %42,9'u dine inanmayanlar ise, %42,3'ü Ortodoks, %8,4'ü Müslüman, %0,5'i Protestan, %0,3'ü Yahudi, %0,1'i Ermeni-Gregoryen, %0,1'i Budist, %0,7'i diğer inançtaki Hristiyanlar, %0,02'si Şamanist ve dini inançlarını göstermeyen diğer inananlar da vardı (Zhiromskaya ve Polyakov, 2007: 247). Şehir sakinlerinin üçte biri, köylülerin üçte ikisi dine ait olduklarını açıkça belirttiler. Yukarıdaki verilerden, dinin ortadan kaldırılmasına yönelik uzun yıllar boyunca yapılan propaganda çalışmalarının yetersiz olduğu, «tanrısız beş yıllık bir planın» istediği sonuçlara ulaştırmadığı bellidir. 7 Mayıs 1937 tarihli “Pravda”

¹⁶ Kulak topluluğu (başlangıçta "sömürücü" kelimelerinin eşanlamlısı olarak anılır), ücretli emeği, ticari tefeciliği, arazi kiralama, taşıtları ve tarım aletlerini kiralayarak kendisini zenginleştiren bir kırsal burjuvazidir.

gazetesinin “din karşıtı propaganda” adlı ana makalesinde merkez, bölge, bölge vb. tüm mevsimlik basın (yayın) sürekli olarak din karşıtı öğüt makaleleri yayınlaması gerektiği yazılmış ve din karşıtı çalışmaların geniş bir cephesinin açıldığını ilan etmiştir (Sadykova, 2015: 172).

Sonuçta, ideolojik olarak sınıf mücadelesi fikrini temel alan sosyo-politik teoriler tarafından yönlendirilen Bolşevik otorite, bunu gerçekleştirmede, çalışan nüfusun ve topraklardan yoksun olan köylülerin sıkıntılarını etkili bir şekilde kullanmıştır. Yeni toplumun yeni ideolojisinin kurulmasında, din ve dindarlıkla mücadele süreci sırasında cezalandırıcı önlemler yaygın bir şekilde uygulanmıştır. Yasal olarak haklı bir dini organizasyonun topraklarının devletleşmesi, dini kuruluşların yasal haklarının kaybedilmesi, din adamlarının ve din temsilcilerinin oy haklarının kısıtlanmasıyla birlikte dini örgütlerin mirasının zorla ele geçirilmesi, cesetlerin yok edilmesi, dini alanda devlet politikasına katılmayan mezhep temsilcilerinin tutuklanması, sınır dışı edilmesi ve vurulması ve dini binaların kapatılması ve tahrip edilmesiyle ilgili gerçekler bu uygulanan süreçlerin kanıtıdır. Dini topluluğun dini duygularını rahatsız eden bu devlet politikası, iktidar ve dini toplumlar arasında ciddi gerilimlere neden olmuştur. Sovyet iktidarının ilk yıllarında başlayan dine karşı mücadele 20-30'lu yıllarda devam etti. 20'li yılların sonunda dine karşı mücadele yoğunlaştı, 30'lu yıllarda ise büyük çaplı cezalandırıcı önlemlerde gösterdi. Tüm inançlara karşı cezalandırıcı politikalar uygulandı. Bununla ilgili son gerçekler araştırmacıların: “Ortodoksluk dışındaki diğer dinlere sahip olan milletlere ilişkin din politikasında idari ve şiddet içeren önlemler pek gözlenmedi” dedikleri iddiasının gerçeklere uygun olmadığını göstermektedir. Kamu politikasının ayrılmaz bir parçası haline gelen cezai önlemler, dini dünya görüşünü toplumsal bilincin dışına itmiştir ve onun yerine totaliter ideolojinin onaylanmasını öngörüyordu. Ancak 1937 nüfus sayımının sonuçları, nüfus arasında dindarlığın devam ettiğini kanıtladı ve nüfusun çoğunun kendilerini dindar olarak tanıdığını kanıtladı. Bu, Sovyet iktidarının “dinsiz bir sosyalist toplum yaratma” fikrinin 20-30'lu yıllarda terse giderek olumlu sonuçlara ulaştırmadığını göstermektedir.

2.4. İslam ve Rusya Müslümanları 1917 Yıllar Döneminde ve Devrimin Arifesinde

2.4.1. Tüm Rusya Müslüman Kongreleri ve Rus İmparatorluğu Topraklarında Müslümanların Çıkarlarını Güvence Altına Alma Meselesi

Türkistan'ın Bukhar, Kokand ve Hiva gibi Orta Asya hanlıklarının Rusya'ya katılmasının sırasında, profesyonel olarak Müslümanlığa bağlı kişilerin oranı küçük değildi. Bunlardan bazıları şunlardır: 1) Cami görevlileri (imam, hatip, müezzinler); 2) Mahkeme görevlileri (Kadı, müftü, ulemalar); 3) Okul öğretmenleri (öğretmenler), medrese öğretmenleri (müderrisler). Şeriat, fıkıh ve hukuku sahibi Müslüman alimler İslam toplumunda "ulema" adı altında tanındılar. "Müslüman din adamlarına" (koşullu isim) Sofi yönündeki İşan, şeyh, Meddah vb. atfedilebilir. Rus kontrolündeki Bukhar'da medrese talebelerini (molla baçı) oluşturan İslami öğrencilerin sayısı yeterli derecedeydi (Mukhametshin ve diğerleri, 2013: 352).

1867'de Türkistan Valiliği Genel Kurumu'nun kurulması ardından bölgede Vali Genel Sekreteri K. P. Kaufman'ın politikası uygulandı. İslam meselelerine "karışmamak" sadece sözdeydi. Sır-Derya, Semerkant ve Fergana bölgelerinde Müslüman din adamlarına ait olan «en yüksek» pozisyonlar (ana mahkeme, Şeyh ul-İslam, vb.) kaldırılmıştır. İslam din adamlarının çoğunluğunu oluşturan cemaat mollaları (öncelikle imamlar) halk tarafından seçildiler ve çarlık yönetiminin onayına ihtiyaç duymadılar. Buna rağmen, Orta Asyalı Müslümanların dini hayatı sürekli (açık ve gizli) kontrol altındaydı (Arapov, 2005: 175). Çarlık ve Sovyet döneminde resmî belgelerde «molla» terimi çoğu durumda Müslüman din temsilcilerini bir bütün olarak belirtmek için kullanılmıştır.

Çarlık hükümeti ile Orta Asya Müslüman Din adamları arasındaki ilişkinin nasıl olduğu konusunda soru ortaya çıkmaktadır. Bazı görüşlere göre, Müslüman din adamları kraliyet iktidarı arzusunu gösterdiler, "Beyaz Kral'ın" kararına uyararak Rus ordusunun zaferi için dua etmeye çağırıldı ve Çarlık günlerinde camilerde düzenlenen törenlere katıldı. Diğer bir görüşe göre, pek çok Türkistanlı Müslüman din "görevlileri", çarlık otoritesine ve genelde Rusların Orta Asya'ya yayılmasına karşı çıktılar. P. P. Litvinov'a göre: "Aslında, Orta Asya'da Müslümanlar tarafından «farklı bir dini» tutan laik iktidarı belirli taleplere dayanarak kabul etme pratiğinin

yaygınlaştığını” bildirmektedir. Belki, yerel İslam geleneğine karşı çelişkisi olmasaydı, İmparatorluk iktidarın ilan ettiği tüm emirleri kabul edebileceklerini yazıyorlar (Arapov, 2005: 186; Litvinov, 1998: 249).

Çarlık İdaresi'nin Türkistan şehrinde Müslüman ibadetindeki “çarlık için dua okuma” uygulama planı önemli sonuçlar vermedi. Bu dualar, camilerde sadece “Kraliyet Günlerinde” iktidarın yetkilileri katılmaları şartıyla okunmuştur (Arapov, 2005: 189). Bazı yazarlara göre, bunun nedeni dini öğretinin ilkeleriyle ilişkilidir. İslam din adamları için Romanov Hanedanının Kralları "kafir" olarak kabul edildi. Çarlık için dua okuma pratiği, Türkistan'ın “Tatar” camilerinde doğru olarak kabul edildi. Ufa müftülüğüne ait «iç» Rus bölgelerinde hem Tatar mollaları hem de inananlar alışmışlardı. Aynı zamanda kraliyet yönetimi Tatarlara güvenmedi ve onları sürekli kontrol altında tuttu.

Orta Asya'nın yerel «Müslümanları» arasında «İslamcılık» ve «Ceditlik» fikirlerinin ana dağıtıcılarının Tatarlar olduğunu biliyorlardı (Kharuzin, 1989: 261). Bu nedenle Tatarlar, idari otoritenin emirlerini kabul ederek ve «kral için dua etmeyi» okuduktan sonra, iktidara geldikleri sonucuna vardılar. L. Klimovich, Müslüman din adamlarının "her Cuma okunan duada büyük krala refah dilediklerini" yazıyor. Onların hükümdarlığa karşı itiraz etmeden, aksine destek vermelerinin nedenini yazar, mollaların Kur'an ve Şeriata göre günah olduğunu kanıtlıyor. Örneğin, II. Ekaterina döneminde Ufa'da kurulan Müslüman Din İdaresi'nin müftüsü (bu rütbe patriğin statüsüyle aynı sayıldı) Abdurahimov, kendi vasiyetinde bütün Müslümanlar için onları “Kral imparator Nikolai Pavlovich'e ve onun tüm emirlerine itaat edip ve krala ve Vatanına sadakatle hizmet etmeye” çağırdı. L. Klimovich'in görüşüne baktığımızda, 1833'te kabul edilen çarlık kararnamesi Müslümanlar lehine kararlaştırıldı. Kararname, Rusya'daki tüm Müslümanların dinlerine sıkı sıkıya bağlı kalmaları ve prensiplerini tam olarak yerine getirmeleri gerektiğini ve dinsiz olanların cezalandırılacağını vurgulamaktadır. Çarlık iktidarı altında, Müslüman din adamlarının yeri ve rolü, Rus yetkililerin yeri ve rolüyle eşitlendi. Kral için dua etmenin yanı sıra, İslami eğitim kurumlarında kralın portrelerini asma tecrübesi de uygulanmıştır. Tatar din adamları buna karşı açık bir direniş göstermeden uzlaşmacı bir politikaya uydular. Türkistan'ın bazı bölgelerinde, özellikle de Jetisu'da, kraliyet

yönetimi sadece dışarıdan başarılı olmuş gibi görünüyordu. Kraliyet portreleri sadece kraliyet yetkilileri geldiğinde asılırdı ve ayrıldıktan sonra geri çekilirdi. Kraliyet portrelerini asma geleneği Sovyet döneminde de devam etti. Sovyet "kralları" ve "peygamberlerinin" portrelerinin asıldığı alan kutsal olarak kabul edildi (Klimovich, 1931: 9-10).

Yukarıdaki veriler göz önüne alındığında, Müslüman din adamlarının kraliyet iktidarına olan arzusunun ne kadar samimi olduğu sorusu ortaya çıkmaktadır. Bu soruyu cevaplamadan önce, «Rus Müslümanları" olgusunun oluşum tarihine bakmak gerekir. Bu, Müslüman halkların ruhsal potansiyelini, iktidar ile Müslüman halklar arasında kurulan ilişkilerin tarihini, Müslüman halkların bağımsızlık arzusunun ardındaki motivasyonları anlamalarına katkıda bulunur. Rusya içinde Müslüman dünyasının oluşumu, 16. ve 20. yüzyıllar arasındaki Rus sömürge politikasının bir sonucudur. Farklı tarihsel dönemlerde Çarlık Rusya'sı Kazan Hanlığı, Nogai bozkırları, Sibiry toprakları, Orta Asya bozkırları, Kırım, Kuzey Kafkasya ve Kafkasya'yı içeriyordu. Rus İmparatorluğu'na bağlı kalmak zorunda kalan Müslüman halkların toprakları ilhak edildi (han sarayının hazinelerinden doğal zenginliklerine kadar) ve bütün servetleri kraliyet hazinesine geçerek direnişleri güçlü bir şekilde ezildi.

Rus sömürgeleştirme politikasının ilk konusu olan Kazan hanlığı, 16. Yüzyılın ortalarında, yani Rus İmparatorluğu'nun fethinin arifesinde, Avrupa Rönesans'ıyla karşılaştırmanın temelini oluşturan yüksek bir gelişim seviyesine ulaşmıştı. 15-16. yüzyıllarda, Kazan soyluları ve eğitimli din adamları arasında yayılan Sufi felsefi ve teolojik yönü, Hıristiyan öğretisinin mistisizm olgusu, Luther Reformasyonu ve dünya görüşünü ahlaki açıdan değiştiren ve Yeni zamanlara giren Avrupa seviyesi ile aynıydı. 1552'de Korkunç Kral İvan'ın Kazan hanlığını ele geçirme sonucu «Müslüman Rönesans'ının" seçkin anıtları yıkıldı, şiddetli vaftiz, manevi sömürü ve Müslümanların (soykırım) kitlesel yıkımı politikası gerçekleştirildi. Ardından Astrakhan, Nogai ve diğer Tatar hanlıklarını ve Başkurt topraklarını ele geçiren ve 16. yüzyıldan itibaren Volga Bölgesi'ni, Uralları, Sibiry Bölgesi'ni kolonileştiren imparatorluk "halkların hapisanesi" haline gelir. İslam'a karşı agresif bir sürecin

gerçekleştirilmesinde önemli bir rol oynayan Ortodoks Kilisesi Misyoner faaliyetlerini kurmuştur.

Kırım, Kafkasya bölgelerinin kolonileşmesi sırasında dağ halkları büyük direnç gösterdiler ve Kafkasya'daki bütün Müslümanların “kutsal savaşının (gazavat)” başlatılmasına neden oldu. Kuzey Kafkasya'nın ve daha sonra 19. yüzyılın ikinci yarısında Rusya'nın bir parçası olan Orta Asya bölgesinin zorla bastırılmış halkları, ulusal kurtuluş mücadelesinin tehdidinin hâkim olduğu siyasi açıdan istikrarsız bölgeler olarak kabul edildi. Aynı zamanda, 19. yüzyılın sonuna kadar Rus İmparatorluğu'nun bir parçası olan İslam halkları, yaşam tarzı, ekonomik karakter, siyasi ve kültürel açıdan eşit değildi. Edil (Volga) ve Kırım Tatarları, Azerbaycanlılar yerleşmiş iken, Nogaylar, Başkurtlar, Kazaklar gibi bozkır halkları göçebeydi. Ancak Kuzey Kafkasya'nın çoban dağlarında, toplum ve kabile düzeninin birçok unsuru korunmuştur. Edil (Volga) Tatarlarının Rus İmparatorluğu'nun kontrolüne girmesine üç yüz yıl geçti ise, Orta Asya halkları 1860 yılları imparatorluğun bir parçası oldu (Arapov, 2005: 191). Bu bağlamda, Rusya'nın ulusal iç politikası araştırmacısı V. S. Dyakin, Müslümanlara karşı politikadaki değişikliklerin kökeni hakkında şöyle yazıyor:

“18. yüzyılın ikinci yarısına kadar, Müslümanlar ulusal ve mezhepsel olarak düşük seviyede iken, iktidar yetkililer onları vaftiz yoluyla ciddi anlamda asimile etmeye çalıştılar. II. Ekaterina yönetimi altında iken bu politika dini dayanıklılık politikasıyla değiştirildi. Yani iktidar, devlet içindeki diğer halkların olduğuna dayanış göstererek, insan haklarını kısıtladı, ancak Ortodoksluk devlette egemen din olarak kabul edildi”.

Bununla birlikte, 8 Nisan 1783 tarihli ve II. Ekaterina'nın Kırım Hanlığının Rus İmparatorluğu'nun bir parçası haline gelmesiyle ilgili olarak imzaladığı bildiriye, Müslüman dininin ve tapınakların korunması vaadiyle ilgili bilgiler verilmektedir (Dyakin, 1998: 234). Müslüman nüfusa sahip bölgeler imparatorluğun bir parçasıyken, İslam'ın takipçilerinin özgül ağırlığındaki artış ve Başkurtların sık sık kalkınmaları, Müslümanlara karşı kraliyet tarafından sistematik bir politika gerektiriyordu. Araştırmacı A.K. Tikhonov'a göre, 1784 yıl 22 Şubat'ta “Tatar prenslerinin ve efendilerin Rus asaletinin tüm ayrıcalıklarından yararlanmalarına izin vermekle ilgili” kararnameye göre Kırım ve Edil (Volga) tatarlarına Rus soylularıyla

eşit haklar verildi. Bu sırada iktidar yetkililer, Kırım Tatarlarının belli bir toplumunu kendi taraflarına çekmeye çalıştılar (Tikhonov, 2007: 85).

18. asrın 80-90 yılları Rusya Müslümanlarının kurulması 1788 yılı 2 Eylül ve 1794 yıl 23 Ocak tarihlerinde kabul edilen kararnamelere göre Ufa ve Tavriya bölgelerinde kendi dini yönetimleri kurulup, Rus İmparatorluğu'nun tüm Müslüman toplulukları iki bölge dini yönetimine tabi tutuldu. Tavriya yönetmenliğine Tavriya ve Batı illeri dahil olup merkezi Simferopol olarak seçilse, Orenburg din yönetmenliğine Edil bölgesi ve Başkurt Müslümanları dahil oldu ve merkezi Ufa'ydı. Tavriya Din İdaresi'nin müftüsü olarak Seit Megmet seçildi ve Orenburg Din İdaresi'nin müftüsü ise Muhammedjan Guseyin atandı.

Böylece tarihsel arka plan olarak açıklamaya çalıştığımız bu kısımlarda Rus İmparatorluğunun Orta Asya Müslüman toplumlarına yönelik yapmış olduğu politikalarını görebiliriz. Sonraki konu ise Sovyet iktidarının Kazakistan'daki dine karşı politikalarına değineceğiz.

2.5. Kazakistan'da Sovyet İktidarının Din Karştı Politikası

2.5.1. Kazakistan'daki Din Kurumlarını Devletten Ayırma Politikasının Uygulanması

Tarihte, Sovyet iktidarının İslam'a karşı politikasının özünün ortaya çıkmasına katkıda bulunan belgeler az değildir. Bu belgelerin analizine dayanarak, içeriklerinin gerçek politikaya ne kadar uygun olduğunu belirlemek mümkün olmaktadır.

20 Kasım 1917 tarihinde HKK “Rusya ve Doğu'nun tüm Müslümanlarına yönelik kararname” yayınladı. Bu belgenin bir örneği bizim için ilgi çekicidir:

“...Rusya Müslümanları, Edil bölgesi ve Kırım tatarları, Sibiry ve Türkistan Kırgızları ve Sartları, Kafkasya'nın diğer tarafındaki Türkler ve Tatarlar, Kafkas Çeçenleri ve Dağlılar, Rus kralları ve sömürücüleri tarafından camilerinize ve tapınaklarınıza tecavüz yapılan hepinize! Bundan sonra, inançlarınıza, geleneklerinize, ulusal ve kültürel kurumlarınıza özgürlük verilecek ve dokunulmaz şekilde karar verilecektir... Biz sizden nezaket ve destek bekliyoruz” (Tulepbaev ve diğerleri, 1990: 125).

Belgenin içeriğine göre, Bolşevik hükümeti daha önce sürgünde bulunan Müslümanlara din özgürlüğü sözü verdi. Eğer çarlık döneminde İslam'a baskı uygulanırsa, artık Müslümanlar özgürce nefes alabilecekler. Ancak bunun gerçekten böyle olup olmadığı konusunda ciddi bir soru ortaya çıkıyor. Bu tedbirin Müslümanlara karşı uygulanmasında Bolşeviklerin temel amacı, Müslüman halkları kendi taraflarına çekmek ve destek almaktır. Bunun nedeni ilk olarak 1897'de 15 mezhep grubu arasında nüfus sayımına göre, Müslümanlar Ortodokslardan sonra ikinci sırada yer aldılar (Ortodoks- %69,4 ise; Müslümanlar- %11,1) (Kazmina, 1997: 156). İkincisi, Müslüman bölgelerin medeniyet temelleri Ortodokslardan farklıydı. Asırlardır Müslüman dini ve kültürü Ortodoksluktan etkilenmemiştir. Bu bağlamda, Rus imparatorluğu topraklarındaki Müslümanlarla hesaba katılması gerekiyordu, yani herhangi bir yeni hükümet, nüfusun bu kısmına kendilerine boyun eğmenin yollarını öngörüyordu. İktidara gelen Bolşevikler de Müslümanları kendi taraflarına çekmeye çalıştılar.

17 Ocak 1917'de, Müslüman İşleri Komiserliği'nin (bundan sonra (MİK)-yazar) yayınladığı kararnameye göre, İİHK'nde İç Rusya Müslümanlarının İşleri Komiserliği kuruldu ve yöneticisi olarak Mullanur Vahitov atandı (USSR, 1957: 169). Yeni kurumun Müslümanların dini yaşamlarını düzenlemeyle ilgilenmesi gerekiyordu. Aslında bir kontrol fonksiyonu yapıyordu. Bolşevikler, geleneksel İslam'ın yayıldığı bölgenin halklarının bilincine kendi etkilerini yerleştirmek için uzmanların olmadığını anladılar. Kazakistan ve Orta Asya'daki Müslümanların 1918'de Ufa'dan Omsk'a Kolçak'a taşınan MDYB'den yardım istemelerini engellemeye çalıştılar. MİK, Müslümanlar arasında sosyalist düşüncenin yayılmasıyla uğraşıyordu. Bolşevikler, Sovyet iktidarı için olumlu düşünen saygın İslami dini figürleri kullanmaya çalıştılar.

1918 yıl haziranda HKK yerel bölgelerde “Müslüman komiserleri organizasyonu hakkında” kararname yayınladı. Kazakistan'da ise bu komiserlikler Semey ve Vernıy şehirlerinde kurulmuştur. 4 Aralık 1917'de HKK'ye, Petrograd Ulusal Bölgesi'nin Bölgesel Müslüman Kongresi tarafından Müslümanlara Osmanlı Kur'an'ının geri iadesi için bir dilekçe gönderildi. 6 Aralık 1917'de, HKK'nin kamu devlet kütüphanesinde saklanan Kur'an'ın geri iadesine ilişkin kararı yayımlandı.

Böylece, 9 Aralık 1917'de Kutsal Osmanlı Kur'an'ı bölgesel Müslüman kongresine geri gönderildi (USSR, 1957: 175). Başkurlara Orenburg'daki Kervan-Sarai camisi, Tatarlara halkın eski bir ulusal dini anıtı olarak kabul edilen Kazan şehrindeki Süümbeki Kulesi verildi. Çarlık makamları tarafından müsadere edilen benzer dini ve tarihi anıtlar Orta Asya, Kazakistan, Kafkasya ve Kırım Müslümanlarına geri iade edildi (Avtorkhanov, 1999: 80).

Sovyet sonrası dönem araştırmacıları bu belgeyi (Osmanlı Kuran'ın iadesine ilişkin karar) Sovyet hükümetinin Müslümanlara karşı özel tutumunun bir kanıtı olarak görüyorlar. Ancak hükümetin bu adımının «Dinin devletten ve okulların dinden ayrılması» kararnamesinin içeriğine uygunluğu görünmektedir. Çünkü kararnamede: “İbadetlere yönelik binalar ve mülkler, yerel ve merkezi makamların yönetmelikleri uyarınca ilgili dini toplumlara ücretsiz kullanım için sağlanmaktadır” denilmiştir (USSR, 1957: 181). Yani, Osmanlı Kur'an'ın geri dönüşünü ve diğer benzer önlemleri kuralların dışında hükümetin eylemleri olarak görmenin bir nedeni yoktur.

Modernleşme teorisi açısından, Sovyet iktidarının dini alandaki politikası, "dinin devletten ve okulların dinden ayrılması" kararnamesi ile sınırlandırılmıydı. Ancak iktidar yetkilileri bir yerde durmadılar, din karşıtı politikalar uyguladılar ve cezaları yaygın şekilde kullandılar. 1918-1933 yıllar arasındaki TRMYK başkanlığının dini birlikler ve tapınaklarla ilgili yazılarına göre 1918-1931 yıllarında KÖSSC topraklarında 1630 tapınak ve 782 cami kapatılmıştır. 1931-1933 yılları arasında 8 dini bina kapatılmıştır. Komisyonun hesaplamalarına göre, bunlardan 879'un 499 camiyi işletmeye devam etti (Tablo 2). 1917-1933 yılları arasında Kazakistan'ın Almatı bölgesinin sadece bir ilçesinde kilise sayısı 18'den 3'e düşmüştür.

Diğer bir bilgiye göre, 1929-1933 yıllarında Kazakistan'da 198 kilise ve cami kapatılmıştır. Şilik bölgesinde, 1913 yılında faaliyet gösteren Müslüman dini binalarından 1929 yılına kadar hiçbiri kalmadı ve dine inananların sayısı 26 binden 6 bine düştü. Dini binaların kapatılması ile birlikte, Kur'an Kerim de dahil olmak üzere Arap dili ve Arapça grafiklerle yazılmış kitaplar büyük miktarda yok edildi. Her yerde meydana gelen direniş güçlü şekilde bastırıldı (Nurtazina, 2009: 85).

Camilerin, kiliselerin, tapınakların kapatılması sonraki yıllarda da devam etti. 1941 yılına gelindiğinde Kazakistan'da resmi olarak aktif bir dini bina kalmadı.

Tablo 2. 1918-1933 yılları arasında TRMYK Başkanının Kazak Cumhuriyeti'ndeki (KÖSSC) dini birlikler ve tapınaklar hakkındaki kayıt belgesi

Dini gruplar	1918-1931 yılları arasında kapalı dini binalar sayısı	1931'de kayıttaydı.		1933 yılı raporda kayıtlı olan dini binaların sayısı	1931-1933 yıllarda TRMYK kararıyla kapalı olanlar
		Dini gruplar	İbadethaneler		
Müslüman	782	493	501	499	2
Yenilikçiler	185	113	103	130	-
Katolik	6	4	4	4	-
Lutheranlık	9	8	4	4	-
Tikhonluk	569	201	202	196	6
İbrani		4	4	4	
Eski geleneğin taraftarları	9				
Evanjelistler	26	21	21	21	-
Baptist	38	13	13	21	-
Mezhepçilik	6	4	4	-	-

Yukarıdaki tablodan elde edilen verilerin analizine dayanarak, KÖSSC'e göre dini derneklerin ve tapınakların kapatılması sürecinin Sovyet iktidarının ilk yıllarında başladığı ve 20-30'lu yıllarda devam ettiği görülmektedir. Bu bağlamda, iktidar ile devlet arasındaki ilişkinin uzlaşmaya dayanmasının mümkün olup olmayacağı sorusu ortaya çıkmaktadır. Yani Sovyet hükümeti, Batı'da olduğu gibi belirli bir sınırdaki sekülerleşme politikasını uygularsa olmaz mıydı? Bu durumda, dini derneklere ve din adamlarına karşı cezalandırma tedbirlerine gerek duyulmazdı. Bununla birlikte Müslüman nüfusu arasında sosyalist düşüncenin yayılmasına katkıda bulunmakla ilgilenen din adamlarının temsilcileri de vardı. Sovyet sonrası dönemin tarihçesinde, vicdan özgürlüğü kararnamesi demokratik sıfatta oldu, ancak Rus Ortodoks Kilisesi'nin muhalefeti onun sert bir şekilde uygulanmasına katkıda bulunduğu fikri ortaya çıktı.

1918 yıl 19 Ocak'ta Moskova ve Rus patriği Tikhon kendisi yaptığı duyurusunda:

“Rus topraklarında Kutsal Ortodoks Kilisesi şimdi zor zamanlar geçiyor. Bilinen ve bilinmeyen düşmanlar, İsa Mesih'in işine zarar vererek her yerde yerde kötülük, nefret ve ölüm getirerek, İsa Mesih'in gerçek öğretilerine zulmetmeye yöneldiler...Akılsızlık yapmayın, kendinizi toparlayın ve katliamı durdurun. Bu yaptığınız şeyler sadece kötülük değil, bunun için dünyada cehennemde yanacağımız şeytanın işidir, aynı zamanda dünyada nesiller boyu lanetleneceksiniz. Tanrı'dan bize verilen yetkiye dayanarak İsa Mesih'in öğretilerine zarar verilmesine izin vermeyeceğiz, eğer Hıristiyanlığa sahip birileri olup da Ortodoks Kilisesi'ne itaat etmezseniz sizi afroz (dışarıda bırakırız) ederiz. İsa Mesih'in Ortodoks Kilisesi'nin sadık kulları! Sizden bu kötülerle herhangi bir ilişki kurmaktan kaçınmanızı rica ediyoruz... Kilisenin tüm inanan ve sadık kulları! Bugün hakarete ve tacize uğramış olan kutsal evliya annemizi (Kiliseyi- yazar) savunmaya ve korumaya çağırıyoruz.”

– diyerek Sovyet iktidarına açıkça direndi (Glavatskiy, 1995: 325-327).

Kazakistan'da Sovyet yönetiminin uyguladığı dini politikaların incelenmesine dayanarak, Müslüman din adamlarının Sovyet iktidarının dini politikalarına benzer bir karaktere sahip olup olmadıkları veya Ortodoks din adamlarından farklı olup olmadığı sorusu ortaya çıkmaktadır. Tarihi kaynaklarda Müslüman din adamlarının Sovyet yönetimi ile iş birliği yapma niyetine dair bilgiler bulunmaktadır. Örneğin, 20 Ocak 1920'de Müslüman din temsilcisi Fahretdin Kamaletdinov'un, iş birliği yapmak için bir teklifle birlikte Jetisu bölgesine bir mektup gönderdiği bilinmektedir.

Mektubun içeriği aşağıdaki gibidir:

“İktidarda oturan Müslüman arkadaşlardan.

Dilekçe.

Özgürlük, Kardeşlik, Eşitlik! Şariat ve Bolşevizm'in amacı birdir. Türklerin fikirleri:

1. Tanrı yasasının yerine getirilmesi;
2. İktidarda oturanların adaleti;
3. Bütün halkın birliği.

Yukarıdaki üç kuralın uygulanması sonucunda halk kendi hedeflerine ulaşacaktır.

İktidardakiler bunu nasıl anlıyordur?

Bilmiyorum ama benim düşüncem şudur: yukarıda bahsedilen Bolşevizm'in ve Şeriatın amacı ve sloganı aynıdır. İktidarda oturan yoldaşlar neden Bolşevizm'i üstün görürler ve Kutsal Kitabı (Kelam Şerif) benimsemezler? Bence onlar bir araya gelselerdi şüphe ve korku olmazdı, Müslümanlar kendi uluslarını destekleyerek yüzlerce, binlerce kişinin tek bir yumruğunda olacağını düşünüyorum. Sorumluluğu ben alıyorum. Eğer sizden destek gelirse, elimden gelenin en iyisini yapmaya hazırım” (Tulepbaev ve diğerleri, 1990: 129).

Bu mektuba baktığımız zaman, tüm Müslüman inananların ve müminlerin Sovyet iktidarına karşı olumlu bir tutum sergilediklerine dair bir ifade verilmemelidir.

Kazak siyasi figürlerinin Sovyet iktidarının dine ilişkin politikalarına karşı tutumu aşağıdaki bilgilere göre izlenebilir. Örneğin, meşhur Kazak politikacısı Mustafa Shokay'ın makalesinden ilginç bir örnekle karşılaşırız:

“Bir Müslüman din görevlisinin İHK Komiseri Yardımcısı Broydo'ya: “Bolşevik yoldaşlar, sizde “K.M.” (Marx kapitalizmi), bizde de “K.M.” (Muhammed'in Kur'anı), bizim birliğimiz de “K.M.”, yani “komünist-Müslümanlık” diye yazdığı vardır (Shokay, 2011: 68).

Müslüman aydınların temsilcileri Marksizm'in ütöpik doğasını fark ettiler ve düşmanlık ateizmin ideolojisini reddettiler. Paris'te Rusça dilinde çıkan «Müslüman» dergisi “ütöpik fikirleri reddetmek- Müslümanlar için doğuştan gelen bir istisnadır. Sosyalizm Teorisi ve Müslümanlar- bu tıpkı bir at ve emziren bir çocuk gibi" diyerek 1917 senesindeki Rusya durumunu anlatmaya çalıştı (Mukhtarova, 2007: 156). Taşkent'te kurulan Ulema Cemiyeti'nin lideri Serali Lapin İslam'ı koruyarak 1917 yılı:

“Ben her zaman Müslüman ilkelere ve şeriata dayanan ulusal özgürlükle ilgili olarak Müslümanların yasal haklarını her zaman savundum ve bundan sonra da koruyacağım. Siyasi muhaliflerimin bu pozisyona hangi değerlendirmeyi vereceği benim için de önemli değil.”

– diye yazmıştı. O, Müslümanların özgürlük hakkı için mücadele etti ve Türk halklarının temellerini "Müslüman ilkelerle şeriat" ile bağlantılı olarak ele aldı (Chervonnaya ve Guboglo, 1998: 315). A. Baytursynuly ve T. Ryskulov sosyal

değerleri korumanın çok önemli olduğunu düşünüyordu. T. Ryskulov'un görüşüne göre, din karşıtı süreci “din adamları arasında daha muhafazakâr unsurlara karşı savaşmak ve yüzyıllardır demokratik İslam'ın orijinal saflığını ihlal eden yıpranmış geleneklerin açığa çıkarılması” ile sınırlandırılmalıdır (Ryskulov, 1925: 56). Ulusal komünistler (ilk yıllarda aralarında Mollalar da vardı) Müslüman kültürünün ve yaşam tarzının ve Marksizm'in karşıt ideolojiler olmadığını kanıtlamaya çalıştılar. Bazıları Sovyet yönetiminin Müslüman ulusların uyanmasına izin vereceğine inanıyordu. A. Tasmağambetov 20-i yılları, cumhuriyetteki İslam karşıtı propagandanın zayıflığının nedenlerinden biri olarak Kazak aydınlarının etkisini not ederek Kazak aydınlarının çoğunluğunun o dönemde İslam'a karşı ilişkilerin tırmanmasını istemediğini iddia etti (Tasmağambetov, 1998: 195).

Müslüman bölgelerdeki etkinin zayıflığı ve yönetim olanaksızlığı göz önüne alarak V.I. Lenin Bolşeviklerden dikkatli ve yumuşak davranmalarını istedi. Bölgenin merkezden uzaklığı, parti-devlet kontrolünün olanaklarını sınırladı. Aynı zamanda, ODSB ve İİHK'nin coğrafi olarak uzak konum nedeniyle tam kontrol sağlama zamanı yoktu. 1918-1919 yılları arasında V.I. Lenin ve I.V. Stalin, Müslüman komünistlerin I ve II kongrelerini organize ettiler ve topladılar. RK(b)P'nin Merkez Komitesi kongrelerinde, Doğu'daki Müslüman kitleler arasında çalışmaların yürütülmesine ilişkin talimatlar kabul etti ve bu politikanın dünya çapında Sovyet iktidarına destek olmasını istedi (Sadykova, 2013: 56).

Sovyet iktidarının İslam'a ve Müslümanlara yönelik politikası, bir bütün olarak dine karşı mücadele politikası temelinde uygulandı. Bolşeviklerin hükümetin başına gelmesiyle birlikte ateist bir devlet kurma ideolojisi gerçekleşmeye başladı. RSFSR 1918 yılın ilk Anayasasında dinin devletten ayrılması ilan edilip, vatandaşların din özgürlüğü yanında din karşıtı propaganda yapma hakkı da güvence altına alındı. Aynı zamanda din adamları sömürü sınıfına atfedildi ve oy haklarından mahrum bırakıldı. Sovyet hükümeti, Müslümanlar arasında sınıfsal gerginlikleri kullanarak, onları «sınıf temelinde» yaymaya ve eğitilmiş ve varlıklı kategoriye ait Müslümanların etkisini azaltmaya çalıştı. Aynı zamanda Müslüman topluluklara ait medreseleri kapatmayı, eğitilmiş Müslüman din adamlarını yok etmeyi ve Müslüman topluluğuna saldırmayı amaçlıyordu. Sovyet yönetimine sadık olan bir grup

Müslümanların, vicdan ve din özgürlüğünü ifade etmek için devlette kalması gerekiyordu. Merkezi Müslüman Komiserliği'nin faaliyetleri bu yönde yönetildi. Fakat Sovyet iktidarının ilk yıllarında Müslümanlara yönelik politikalar, onlara karşı açık bir mücadeleden ziyade temkinli, aracılı bir karaktere sahipti. 1919 yıl mart ayında partinin VIII Kongresi'nde kabul edilen programda, partinin sömürücü sınıfları ile dini propaganda organizasyonu arasındaki bağlantının tamamen ortadan kaldırılmasını öngördüğü, bilimsel-aydınlatıcı ve din karşıtı öğüt çalışmaları yoluyla, çalışan nüfusun dini duygudan kurtulmasına katkıda bulunduğu kaydedildi. Bu bağlamda, dini bağınazlığa yol açabileceğinden dolayı, inananların dini duygularına zarar vermektan kaçınmanın gerekliliği kararlaştırılmıştır (Nurgalieva, 2005: 158).

Müslüman okullar ilk yıllarda kapanmadı. Bazı yerlerde medreseler açılmıştı. 1918'de, Türkistan ÖSSC, dinin devletten ve okulların dinden ayrılmasına ilişkin bir kararname kabul etti. Kararname, RSFSC HKK'sinin Ocak 1918'de kabul ettiği kararnamenin içeriği ile aynıydı, ancak, yerel halkın diline çevrilmek yerine, Rusça konuşan milliyetin temsilcileriyle ilgili olarak gerçekleştirilmiştir. Orta Asya'nın Buhara, Harezmi cumhuriyetlerinde, kararname kategorik olarak reddedildi. Şubat 1920'de RK(b)P MK'nin parti komitelerine gönderilen hizmet mektubunda Doğu halkları arasında çalışırken, Müslümanlara karşı özel bir tutum, dini ve ulusal faktörün dikkate alınması gerektiği talep edildi. Çünkü Müslümanlar arasındaki dini gelenekler Rus ve Avrupalı çalışan köylülerle kıyaslandığında daha sağlam şekilde muhafaza edilmesi, günlük yaşamın dini geleneklerle olan ilişkisi, Doğu halklarının ekonomik gelişiminin gerisinde kalmasıyla açıklandı. Bu bağlamda, İslam'a yönelik politikalar dinin inkâr edilmesini değil, okuryazarlığın yükseltilmesini, okulların açılmasını, toprak ve insan bilgisinin genişletilmesini ve en önemlisi Müslüman din adamlarının sınıfsal niteliklerinin açığa çıkarılmasını, yoksul köylülere karşı sömürücü eylemlerinin açığa çıkarılmasını içeriyordu.

1919'da KMYK'i Kazakistan'da Kurban Bayramı'nı kutlamasına izin verdi. Kırgız (Kazak-yazar) Bölge Bürosu'nun 12 Ağustos 1920 tarihli kararına uygun olarak, 25 Ağustos'ta Kurban Bayramı tatili sırasında Müslüman işçiler işten izine çıkarıldı ve askeri Müslümanlar 25-28 Ağustos tarihleri arasında hizmetten serbest bırakıldı. Bazı parti ve Sovyet etkinliklerinde namaz kılmak için aralar verildi

(örneğin Türkistan Konseylerinin III. Kongresinde). Kazak Müslümanları için Ramazan Bayramı, Kurban Bayramı ve Nauryz (Nevruz) Bayramı dini bayramlar olarak ilan edildi. Ancak 1921'de din adamlarının haklarına sınır koyularak Müslüman din temsilcileri (1936'ya kadar) oy haklarından mahrum bırakıldılar. 1920'lerde hükümetin özel kararnameleri nedeniyle “kalın mal” ve “maliyetin ödenmesi” gibi ulusal halk geleneklerinin devam etmesine yasak getirildi. Din adamları da vergilendirme yoluyla baskıya maruz kaldılar. 1923'te, KÖSSC İHK kararnamesinde, devlet ve yerel vergilerin ödenmemesi nedeniyle yerel yürütme komitelerinin tapınakları kapatmaya karar verdikleri bilgisi verildi. Böylece, 1924'te Bökey eyaletinin Jambeiti ilçesinde dokuz cami kapatıldı ve Mollalar mahkûm cezasına kesildi (Nurgalieva, 2005: 165).

Sovyet iktidarının cezalandırıcı önlemleri, camilerin kapatılması, din karşıtı propaganda, Müslüman dini örgütlerin ve camilerin yıkılmasına yol açtı. Bunun üzerine Rusya ve Sibirya Müslümanları Din Yönetmenliği Başkanı- Müftüsü Rizaitdin Fahretdinov'un RSFSC Müslümanlarının durumu ve onu iyileştirmeye yönelik tedbirleri hakkında TRMYK Başkanlığına ilişkin raporu ile kanıtlanmaktadır.

İçeriği şu şekildedir:

“Sovyet rejiminin kurulmasından bu yana ve kökenlerine ve dini inançlarına rağmen tüm vatandaşların eşitliğinin ilan edildiği günden başlayarak Müslüman din görevlileri, Müslüman dini örgütler Sovyet yönetimine tam sadakat gösterdiler ve göstermeye devam ettiler. Ancak buna rağmen, onların iradesine bağlı olmayan koşullar nedeniyle, Müslümanların tüm dini örgütleri yeryüzünden tamamen yok olmaya yakındır.”

R. Fahretdinov'un görüşüne göre, bunun nedeni camilerin kapatılması, Müslüman din adamlarına aşırı vergilerin getirilmesi, mülkün sınır dışı edilmesi ve el konulmasıyla karakterize edilen «kulaktarın» yok edilmesi, Kur'an-ı Kerim ve dini kitapların ele geçirilmesi ve imha edilmesi, cuma günü ibadet hizmetlerinin ve Ramazan ayında oruç tutulmasının yasaklanması gibi önlemlerdi. Bununla birlikte, 12 bin cemaatin ve caminin 10 bini kapatıldı, mollaların ve inananların %90-97'si

dini törenlere katılma fırsatından mahrum kaldığını söylemektedir (Fakhretdinov, 1994: 71).

Sovyet makamlarının dini topluluklarla ilgili dini yapıların ortadan kaldırılması veya kapatılması hakkındaki kararları, bütünsel arşiv işlerine ve bireysel belgelere yansımıştır. Örneğin, 20 Ekim 1932 tarihli TRMYK başkanlığının 60 numaralı protokolüne uygun olarak, Topolevka köyündeki Kilise'yi yıkma meselesi ele alındı (Novikov ve diğerleri, 1932: 8). Yerel Dinler İşleri Komisyonu Sekreteri Ageev tarafından 5 Haziran 1934'te Kazakistan'ın Kokshetau Kent Konseyi'ne gönderilen resmi bir mektupta, şehrin Müslüman halkı caminin önünde bir güvenlik görevlisinin evinin ele geçirilmesinden şikayetçi olduğu ve yasadışı olarak ele geçirilen caminin güvenlik görevlisinin evinin müminlere iade edilmesi istenilmiş. Buna benzer davalar diğer bölgelerde de görülüyordu. Örneğin, Kızıl-Oktyabr bölgesinin Chembiley köyünde iki caminin kapanmasına rağmen, üçüncü caminin kapatılması konusu gündeme geldi (GARF, 1935: 2-3). Almatı'daki Uygur Camisi'nin kapatılması ve binasının kültürel ve aydınlatıcı amaçlarla kullanılması konusu ele alındı (GARF, 1936: 2). Bukeev vilayetinin Jambeyti ilçesinde 1924 yılının ilk çeyreğinde dokuz cami kapatıldı ve mollalar cezaya mahkûm edildi (Nurgalieva, 2005: 171). 1930'da İİHK'nin KMYK Sekreteryası'nın kararı uyarınca, Sır-Derya ilçesinin Vysokoe köyündeki Pokrov Kilisesi kapatılarak binası kulübe devredildi. Ancak aynı zamanda İİHK'nin söz konusu kilise mülkünü din görevlilerine devretmesi ve onlara başka bir binada dini törenlerin gerçekleştirilmesine izin vermesi önerildi. TRMYK başkanının KÖSSC'e yönelik dini kurumlar ve tapınaklar işe ilgili kayıtlarına göre ülkede 1918-1931 yılları arasında 1630 dini bina, onların içinde 782 cami kapatıldı ve 1931'den 1933'e kadar 8 bina kapanmıştı.

R. Fahretdinov'un mektubuna cevap gelmedikten sonra, TRMYK'in bir üyesi, TRMYK Başkanlığı altındaki Dini Törenler Komisyonu Başkanı P.G. Smidovich ile görüşüyor. R. Fahretdinov, Müslüman dini kurumların yıkılmasına ilişkin kapsamlı bir rapor sunarak, camilerin kapatılması, Müslüman din görevlilerinin hapsedilme yerlerinden serbest bırakılması ve sürgünden geri dönülmesi meselesinin objektif olarak incelenmesini talep ediyor. Bu toplantıdan sonra P.G. Smidovich, 9 Mayıs

1930'da TRMYK Başkanı M.I. Kalinin'e Müftüsü R. Fahretdinov'un teklifini desteklemesini isteyen bir bildiri gönderdi:

"...Gönderilen belgeye büyük bir dikkatle bakmanın gerekli olduğunu düşünüyorum. Raporda: "Müslümanların tüm dini örgütlerinin yeryüzünden tamamen yok olmaya yakın..." şeklinde belirtiliyor. Müslüman dininin durumu diğer dinlerden daha kötüdür, ancak genel olarak tüm dinlerin doğasında bulunan durumu karakterize eder... Dini meselede abartılar devam ediyor... Merkez Komitesinden, parti yönüne ilişkin ilgili talimatları gönderilmeden bu durumun düzeltilmesi zordur. Batı eyaletlerinde Hıristiyanlığa karşı abartıların yalnızca üst düzey kamu sınıfının hareketine neden olması durumunu çıkartıyorsa, Müslüman devletlerde böyle bir durumun kesinlikle kitlesel bir harekete neden olacağı kesindir. Bu öncekisinden daha tehlikelidir..."(GARF, 1930: 2).

Neticesinde, Müslüman dini kurumlarına yönelik baskılar biraz azalmıştır. Ancak SSCB'de kitlesel cezai önlemlerin başlamasıyla ilgili dine yönelik politikaların hafifletilmesi sona ermişti. İstatistikler buna delil olmaktadır. Sovyet iktidarının cezalandırıcı önlemleri nedeniyle, SSCB nüfusu sırasında dine inananların sayısı azalmıştır (Tablo 3).

Tablo 3. Nüfusun dini bileşimi (1897 ve 1937 yılları arası) nüfus sayımına göre yüzde (%) şeklinde gösterilmiştir.

Dini	1897 yıl.	1937 yıl.
Ortodoksluk	69,4	42,3
Müslümanlık	11,1	8,4
Katolik	9,1	
Yahudi	4,2	0,3
Lutheranlık	2,8	
Eski geleneğin taraftarları (Rus mezhepleri dahil -molokan, dukhobor, vb.)	1,8	
Ermeni-Gregoryen	0,9	0,1
Protestanlık		0,5
Budistler (Lamaistler dahil)	0,3	0,1
Reformcular	0,07	
Mennonitler	0,05	
Ermeni-Katolik	0,03	
Baptistler	0,03	
Karaim	0,01	
Diğer Hıristiyanlar	0,01	0,7
Diğer Hıristiyan olmayan mezheplerin temsilcileri	0,2	
Şamanistler		0,02
Diğer din bilimcileri ve dinleri belli olmayan vatandaşlar		4,68
Dinsizler		42,9

Not-Tablo yazar tarafından 1897 ve 1937'de nüfus sayımı verilerine dayanarak derlenmiştir (Kazmina, 1997: 157; Zhiromskaya ve Polyakov, 2007: 281)

Yukarıdaki tabloda elde edilen verilerden, devrimden önce Rusya topraklarında yaşayan Ortodoks, Müslüman, Yahudi, Ermeni-Gregoryen ve Budist dinlerin temsilcilerinin özgül ağırlığının, Sovyet iktidarının dine karşı cezalandırıcı önlemlerinden sonra azaldığı görülmektedir.

1923 yılın baharında düzenlenen RK(b)P'nin 12. Kongresi bilgilerine göre, müttefik cumhuriyetlerde Müslüman nüfusun sayısı 30 milyon kişiydi (Tulepbaev ve diğerleri, 1990: 135).

Dine karşı idari ve yasaklayıcı tutum önlemleri ile birlikte öğütlenme faaliyetleri de gerçekleştirildi. İslam'a yönelik politikaların uygulanması sırasında hükümet, Doğu halklarının geleneklerini ve dillerini iyi bilen Müslüman din temsilcilerini dahil etmeye çalıştı. Din karşıtı ajitasyonun yapılmasında Kazakça dil literatürlerin yayınlanmasına büyük önem verilmiştir. Ancak buna rağmen Kazakistan'da din karşıtı ajitasyon işlemleri uygun seviyede yapılmadı. 8 Haziran 1923'te RK(b)P Kırgız (kazak-yazar) Bölge Komitesinin din karşıtı ajitasyonu işlerine yönelik yapılan toplantısında S. Seyfullin¹⁷, Kazaklar arasında din karşıtı belgeler materyalinin bulunmadığına, Kazakların geride kalması ve okuryazarlık oranının düşük olması, Kazakistan'da komünist-öğretim görevlilerinin yokluğuna dikkat çekerek, din karşıtı propaganda çalışmaları öncelikle basın yoluyla "evrimsel olarak" gerçekleştirilmesini istedi ve bazı yerlerde ara verilmesini teklif etti. Toplantıda S. Seyfullin'in önerisi özen gösterilerek özel bir karar kabul edildi. Kazak köylerinde din karşıtı işlemler düşük seviyede gerçekleştirildi. Bunu parti il komitelerinin ve RK(b)P Kazak bölge komitelerinin raporları da kanıtıyor. Çoğu durumda din karşıtı propagandaya yönelik etkinlikler dini bayramların arifesinde Oruç aylığı», «Komsomol Kurban-Bayramı» düzenlenerek sahnelik programlar yapıldı ve dersler verildi. Ancak bu önlemlere rağmen, 20'li yılların ilk yarısında dini hareketin yeniden canlanması görüldü. Her yerde dinin devletten ve okulların dinden ayrılmasına ilişkin Kararnamenin hükümlerine uyulmadı ve okullarda yasadışı bir şekilde din öğretimi yapıldı. Örneğin, Kostanay bölgesinde iki özel Müslüman okul tespit edilerek kapatılmış ve öğretmenler adli cezaya mahkûm edilmiştir. Ural

¹⁷ Saken Seifullin, modern Kazak edebiyatının öncüsü, şairi ve yazarı, ulusal eylemciydi. Kazakların Sovyet ve Rus yetkililerden daha fazla bağımsızlığını talep eden tartışmalı literatürün yazarı olan Kazakistan Yazarlar Birliği'nin kurucusu ve ilk başkanıydı. 1938'de bastırıldı ve ölüm cezasına çarptırıldı.

eyaletinde iki dini okulun faaliyetleri ve 190 caminin tescili hakkında bilgiler bulunmaktadır. Aynı zamanda, MDYB'nin yayınladığı «İslam» dergisi, Başkurt Din Başkanlığı tarafından yayınlanan «Dianat» dergisi de dahil olmak üzere Müslüman basınının araçları Müslümanlar arasında yaygınlaşmıştır. Moskova, Petrograd, Ufa, Taşkent, Kazan, Orenburg şehirlerinin özel yayınevlerinden dini literatür teslim alındı (Nurgalieva, 2005: 224).

1923'te ODSB'de özel bir bilgi departmanı olan “Doğu Bölümü” kuruldu. Bölümün materyallerine göre, İslam'a ilişkin politikada Bolşeviklerin ilan ettiği uzlaşmayı düşündükleri dayanması yoktu. Doğu Bölümü görevlileri, Müslüman cumhuriyetlerdeki durumu incelemekte olup dini örgütlere pek çok konu arasında özel önem vermişlerdir. Onlar her ay hükümete güncel bilgiler şeklinde bilgi vererek Müslüman bölgelerdeki durumun genel bir görünümünü sağlamak için kontroller yaptılar (Arapov ve Kosach, 2010: 130).

Devrimden önce Kazakistan'ın özel bir Dini yönetim kurmaya erişimi yoktu. Kazak din adamları bağımsız bir kural yaratmayı amaçlamış olsalar da bu teklif olumlu sonuç vermemişti. Kazakistan'daki Müslüman din adamlarının etkisini azaltmak için Sovyet hükümeti, Müslümanların Dini Merkezi Yönetimini Kazakistan'dan uzaklaştırmayı amaçladı. 1923'te, Ufa'daki Müslüman din adamlarının Genel-Rusya II. kongresinde, Kazakistan'ın Müslümanları İç Rusya ve Sibirya Müslümanları Dini İdaresi'ne devredildi. Batılı araştırmacılara göre, 20'li yüzyılın ortalarına kadar var olan Sovyet iktidarının İslam'a karşı bu politikaları Asya ülkelerini Dünya Devrimi'ne dahil etmek amacıyla yaratılan reklam olarak görülüyor (Kappeler, 2000: 145). Bu bağlamda, RK(b)P'nin Kazak Bölge Komitesi'nin 1926 tarihli «Din Karşıtı Örgüt çalışmalarına ilişkin» kararında dinin sınıfsal önemi açıklanmış ve Müslüman dini hareketinin toplumsal açıdan Sovyet hükümetine karşı niteliği vurgulanmıştır. Karara uygun olarak, Kazakistan'daki muhasebat kurumlarının kapatılması ve tekrar yeniden kurulmasını önlemek önerildi. İktidar yetkilileri din görevlilerinin faaliyetlerini sıkı kontrol altına alarak dini toplantılar, kongreler, camilerin inşası, hükümet yetkililerinin özel izniyle gerçekleştirildi. Yerel makamlar merkezi devlet kurumlarına dini yaşamla ilgili bilgiler vermeyi devam ettirdiler (Nurgalieva, 2005: 185).

Böylece, Sovyet iktidarının İslam'a ve Müslümanlara yönelik politikaları, dinle bir bütün olarak «sosyalist», «dinsiz bir toplum yaratma» yolunda mücadele çerçevesinde gerçekleştirildi. Bolşevik iktidarın ilk yıllarında İslam'a yönelik politikaların açık bir direniş biçiminde değil, ihtiyatlı, aracılı bir biçimde gerçekleştirilmesine rağmen, ardından İslam'a karşı bir saldırıya dönüştü. Kazak topraklarında “dinin devletten ve okulların dinden ayrılma” kararnamesinin hükümlerinin uygulanmasına ilişkin kusurlar cezalandırıldı. Dini hareketin gücüyle bağlantılı olarak din karşıtı şiddet eylemleri de yoğunlaştı ve dini okullar, camiler-medreseler kitlesel olarak kapatıldı. 20'li yılların ikinci yarısından itibaren Müslüman din görevlileri ve başkanlarının gerici faaliyetleri açığa çıkarılarak “Müslümanların Sovyet Hükümetine karşı sıfatı” hakkındaki sonuçlara varıldı. Sovyet iktidarının İslam'a karşı saldırısı Müslüman eğitim kurumlarının politikasını da etkilemiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: METODOLOJİ

3.1. Araştırma Yöntemi (Modeli)

Din sosyolojisinde merkeze alınan konunun anlam verilerek açıklanmasında her araştırmanın bilimsel bir yöntemle dayanması gerekmektedir. Bu çalışmamızda Kazakistan'da sekülerleşme süreçlerinin deneyimleri araştırılmak istendiğinden, nitel araştırma yöntemi ve literatür taraması yöntemi kullanılmıştır. Ayrıca gözlem ve son dönemlerde Kazakistan toplumunun dini yaşamları ve sosyal hayatları ile ilgili yapılan mülakat, görüşme sonuçları ve doküman analizi kullanılarak gerçekçi ve bütüncül bir biçimde araştırılmıştır. Nicel araştırma yönteminin uygulama düzeyinde yapılan soru formu (anket) tekniği sonuçlarına yer verilmiştir. Bu çalışma yeterli derecede geniş ve sosyolojik bir bakış yöntemi ile ele alınmıştır.

Sayılan yöntem ve teknikler kullanılarak çağdaş sekülerleşme paradigması çerçevesinde Kazakistan'daki din ve toplum arasındaki kurumsal ve bireysel boyutta sekülerleşmeye etkileri araştırılmıştır. Araştırmamızda nicel verilerden oluşan bulgular, mülakat ve katılımcıların sayesinde ortaya koyduğumuz anket sonuçlarına ve verilerine ulaşmak mümkün olmaktadır. Bu sırada din sosyolojisi çalışmalarında nitel araştırma önemli olmakla birlikte nicel araştırma modelleri ile istifade edilmesi araştırmayı güçlendirebilir. Çalışmamızla ilgili olarak Türkçe, Kazakça ve Rusça bilgi ve verilerden yararlanarak kaynak taraması gerçekleştirilmiştir.

“Kazakistan'da Sekülerleşme: 21. Yüzyıl Örneği” adlı bu konumuzun geniş bir araştırma olduğunu son 5 sene içerisinde (2016-2023 yıllar) Kazakistan'ın genel toplumu seviyesinde yapılan anket çalışmaları oluşturmuştur. Bu anket çalışmaları da toplam 18 ili kapsamıştır. Böylece Kazakistan toplumunda yaşayan nüfus üzerine yapılan bu incelemeler insanların dini bilgilerini ve farklı konulardaki (inanç, ibadet, siyaset vb.) seviyelerini göstermektedir.

Tüm bu bilgiler sırasında “Kazakistan'da Sekülerleşme: 21. Yüzyıl Örneği” adlı araştırmamız zaman bakımından “kesitsel” amaç açısından “keşfedici” ve “betimleyici” veri türü açısından ise nitel bir araştırma olarak ele alınacaktır. Bu araştırmada hangi yöntemlerin kullanılmasına karar verirken, önemli faktör olarak araştırmanın konusuna, problemleri ve amacına önem verilmiştir. Yukarıda da

geçtiği üzere araştırmanın konusu daha açıkladığımız zaman “Kazakistan toplumundaki sekülerleşme süreci” olduğu sebeple ve aynı zamanda araştırmanın problemleri “Bağımsızlık sonrası dönemde Kazakistan’da sekülerleşme süreci nasıl işlenmektedir?” ve “Bağımsızlık sonrası döneminde Kazakistan’da yaşayan insanların sekülerleşme ile ilgili görüşleri nedir?” şeklinde olduğu için bu araştırma daha çok nitel özelliklere sahiptir.

3.2. Evren ve Örneklem

Bu çalışmamızın evrenini, Kazakistan’da yükseköğretim kurumlarında eğitim gören öğrencileri oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini olarak, Kazakistan’da Astana (başkent), Almatı ve diğer güney-kuzey ve batı-doğu şehirleri olmak üzere son beş senede katılımcılar üzerinde yapılmış olan anket çalışmalarının sonuçlarını açıklamak ve belirlemek öngörülmüştür.

Bu çalışmamızın genel evrenini az önce bahsettiğimiz gibi Kazakistan’ın tüm illerinde yaşayan halk kapsamaktadır. Örneklemi ise tüm illerde yaşayan vatandaşlar arasında anket çalışması oluşturmaktadır. Sayıları ise en az 2300 (2017 yılında) kişiyi ve en yüksek 16050 (2020 yılında) kişiyi oluşturmuştur (Tablo 4).

Tablo 4. İllerin İsmi ve Katılımcıların Her Senedeki Sayısı

İller ismi:	2017 yıl	2018 yıl	2019 yıl	2020 yıl
Akmola ili	97	153	301	585
Aktöbe ili	109	187	337	792
Almatı ili	254	412	769	1786
Atrau ili	77	120	235	617
Batı Kazakistan ili	83	153	260	650
Türkistan ili			704	
Jambıl ili	145	225	417	874
Karagandı ili	182	300	559	1201
Kostanai ili	116	187	370	666
Kızılorda ili	99	153	292	714
Mangıstau ili	80	153	246	569

Güney Kazakistan ili	368	600	377	1019
Pavlodar ili	100	153	310	649
Kuzey Kazakistan ili	76	120	234	585
Doğu Kazakistan ili	184	300	564	1086
Astana şehri	113	195	406	1356
Almatı şehri	217	338	753	1591
Toplam sayı:	2300	3750	7134	16050

Araştırmamıza ek olarak tüm illerdeki katılımcıların farklı senelerdeki yaş grupları ve %'de oranları tespit edilmiştir. Fakat bazı senelerin katılımcı oranları ile ilgili bilgilere ulaşılmamıştır (2016 ve 2019 yıllar). Katılımcıların yaş gruplarına göre oranlarını aşağıdaki Tablo 5'te görebilirsiniz.

Tablo 5. Katılımcıların Yaş Kategorilerine göre yüzdeler dağılımı

Yaş kategorisi:	2017 yıl	N (sayı)	2018 yıl	N (sayı)	2020 yıl	N (sayı)
18-19 yaş	%6	138	%7,4	277	%44,8	7190
20-29 yaş	%22	506	%26,5	993		
30-39 yaş	%26,8	616	%25,5	956	%40,5	6500
40-49 yaş	%21,1	485	%18,0	675		
50-59 yaş	%13,6	312	%13,4	502	%13,05	2094
60-65 yaş	%7	161	%8,7	326		
65 yaş üstü	%3,5	80			%1,65	264

Ayrıca ankete katılanların cinsiyetleri ve %'de oranları belirlenmiştir. Aşağıdaki Tablo 6'da Kazakistan'ın tüm illerinden oluşan kadın ve erkek katılımcılarının 2017, 2018 ve 2020 yıllarındaki %'de oranlarına ulaşılmıştır. Fakat diğer senelere göre yapılan anket çalışmalarında cinsiyet katılım %'de oranları gösterilmemiştir.

Tablo 6. Katılımcıların Cinsiyete göre yüzdeler dağılımı

Cinsiyet:	2017 yıl	N (sayı)	2018 yıl	N (sayı)	2020 yıl	N (sayı)
Kadın	%55,3	1271	%52,2	1957	%51,4	8249
Erkek	%44,7	1028	%46,7	1751	%48,6	7800

Nitel araştırmalardaki en önemli aşamaların biri de “örnekleme” işlemidir. Nitel araştırmalarda örnekleme süreci nicel araştırmalara göre daha da karmaşıktır. Nitel araştırmalarda, araştırma probleminin özelliğine ve araştırmacının sahip olduğu kaynakların sınırlılığına göre örneklemin genişliği belirlenmelidir (şimşek ve Yıldırım, 2008). Aynı zamanda nitel araştırmalarda örnekleme küçük olsa da zengin ve derin bilgi sağlayacak şekilde oluşturulmaktadır. Nitel araştırmalarda nicel araştırmalardaki gibi genelleme yapmak söz konusu değildir. Tüm bu sebeplerden dolayı nitel araştırmalarda “amaçlı örnekleme” olarak isimlendirilen örnekleme türü kullanılmaktadır. Nitel araştırmanın özelliklerinden biri de örnekleme birimlerinin önceden belirlenmemesidir. Nitel araştırmalarda araştırmacı araştırmanın amacı doğrultusunda cinsiyet, yaş, statü ve benzeri özellikleri göz önüne alarak seçim yapmaktadır. Tüm bu özelliklerden dolayı “amaçlı örnekleme” yöntemi araştırma amacına ulaşmak için imkân tanımaktadır.

Ayrıca bu örneklemler bilgilere ulaşma konusunda çok önemlidir. Bu nedenle yapılacak olan “Kazakistan’da Sekülerleşme: 21. Yüzyıl Örneği” adlı araştırmada evren ve örnekleme konusunda sekülerleşme ile bağlı olduğu için özellikle bu süreçlerle ilgili bilgilere ulaşılmaya çalışılmıştır.

3.3. Veri Toplama Araçları

Araştırmamız beş sene içerisinde (2016, 2017, 2018, 2019, 2020 yılları) Kazakistan toplumunun dini durumunu belirtmek amacıyla yapılan anket çalışmalarından oluşmaktadır. Bu anket çalışmaları aynı zamanda Kazakistan Cumhuriyeti Din İşleri ve Sivil Toplum Bakanlığı (KCDİSTB) ve Din İşleri Komitesi (DİK) için yapılmış analitik raporlardır. Belirttiğimiz gibi beş senede yapılan bu raporlar “Kazakistan Cumhuriyeti’ndeki dini durum” konusu altında ele alınmıştır. “Kazakistan Cumhuriyeti’ndeki dini durum” adlı bu çalışmalar 2016

yılında “Analysis and Prospects” Bilimsel Araştırma Merkezi tarafından yapılmıştır. 2017 yılına ait rapor üzerine yapılan aynı çalışma “Bilim” Bilimsel Araştırma Merkezi tarafından hazırlanmıştır. 2018 yılındaki çalışma “Astana Research and Development Group” Araştırma Merkezi tarafından; 2019 yılına ait çalışma “Jupiter” Bilimsel Araştırma Merkezi tarafından ve 2020 yılına ait rapor ise KCDİSTB tarafından hazırlanmıştır.

Neticesinde genel bu çalışmalar üzerinde ve verilerinde kıyaslamalar ve yorumlamalar yapılarak Kazakçadan ve Rusçadan Türkçeye aktararak değerlendirilmiştir.

Bu çalışma gördüğümüz gibi “literatür taraması”, “doküman incelemesi” ve “anket” üzerinde ele alınmış ve sonuçlarına varılmış bilgileri ortaya koymaktadır. Bu sırada esas olan ana konumuzla ilgili bulabildiğimiz makale, kitap veya dergilerden, yanı sıra dijital ortamda bulunan diğer literatür tarama ve veri tabanlar kaynaklarından yararlanılmıştır. Özellikle din sosyolojisi alanında ana konumuz ile ilgili yapılmış olan farklı tezlere ve bilgilere değinerek ve kitaplardaki bilim düşünürlerinin yorumlarıyla kıyas yapılarak farklı eserlerden istifade edildiğini de bildirmek istiyorum. Çalışmamızda esas konumuzu açıklamaya çalışan din ve sekülerleşme ilişkileri ile ilgili bilgiler ve insanların dini düşüncelerine olan etkileri incelenmiştir.

3.4. Veri Analizi

Tüm yapılan anket çalışmaların uygulanmasında ve verilerin değerlendirilmesinde SPSS 22.0 (Statistical Package For Social Sciences for Windows) programı ele alınmış ve verilerin çözümlenmesinde tüm oranlar yüzde (%) tekniği ile kullanılmıştır. Neticede sonuçlar kıyaslanarak gözlemlenmiştir.

Ayrıca tüm anket çalışmalarındaki sorular ve konular üzerine Tablo, Resim ve Grafik tasarımları da hazırlanmıştır.

Her soru ve alt konular için frekans ve yüzde (%) oranlarını, cevaplama seçeneklerini ve sene sayılarını gösteren Tablolar ve Grafikler hazırlanarak bilgiler sunulmuştur ve araştırmamızın analizi yapılmıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: KAZAKİSTAN’DA SEKÜLERLEŞME: 21. YÜZYIL ÖRNEĞİ

Daha önceki anlattığımız bölümlerde bahsedildiği gibi Kazakistan Cumhuriyeti’nin tarihi açıdan dini değerlerle yaşama tarzında zorluk çektiklerini görmekteyiz. Sovyet dönemi bir yandan dini yok ederek kazak toplumunu Ruslaştırma çabasındaydı. Şimdiki günümüzde ise Kazakistan kendi Bağımsızlığını¹⁸ aldığı günden bu yana kazak toplumunun artık din özgürlüğü ile ilgili Sovyet politikasının yaptığı gibi ciddi bir sıkıntılarla karşılaşmadığı bellidir. Kazakistan Cumhuriyeti toplumunun %70-i (Assembly of People of Kazakhstan, 2018) Müslüman olmasına rağmen laik bir devlettir. 70 senedir İslam dininin getirdiği değerlerden maruz kalan kazak toplumu Bağımsızlıktan sonraki yeni Kazakistan bağımsızlığını hissettiği senelerinde tekrardan din özgürlüğüne kavuşmuştu. Fakat o zamanki sıkıntılar dine karşı yapılan politikalar değil, din özgürlüğü sırasında yeni toplumun dini inanç hayatında yeni bir kalkınma olarak kendilerini geliştirmek isteyen farklı İslami cemaatlerin oluşmasıdır. Bu dediğimiz sadece İslami cemaatlerin oluşması anlamını ifade etmeyip, aynı sırada diğer dinlere ait olan farklı oluşumların ortaya çıkması gerçeklerini de unutmamak lazım. Kazakistan’ın Bağımsızlık yıllarına baktığımızda ülkedeki meydana gelen farklı ekonomik ve siyasi değişimler sürecinde, devlet gücünün kaynağı olan halkımızın manevi hayatı ve dini görüşleri bir yandan zenginleşirken, öte yandan Kazakistan’ı birçok dine sahip olan çeşitli etnik gruplara bağlı olan seküler toplumu oluşturdu. Halk olmadan güç, din olmadan da halk olmaz. Şunu da belirtelim ki, millet ile dinin bütünlüğü ve devletin bütünlüğü arasında doğrudan bir ilişki vardır. Böylece pek çok etnik gruplar ve dini inançlardan oluşan toplumumuzun geçiş döneminde dinin devleti sağlamlaştırmada ve güvenliğini sağlamadaki rolü, uluslararası ilişkilerdeki rolü ve ülkenin geleceği için etkisi vardır.

Devlet-din ilişkilerinin karmaşıklığını ve önemini anlamak için öncelikle ülkemizdeki dini durumu gözden geçirelim:

---

¹⁸ Kazakistan Cumhuriyeti’nin bağımsızlığı Nursultan Nazarbayev’in cumhurbaşkanlığı yönetimine gelmesi ile 1991 yılında ilan edildi (Tarih Bilimi, 2015).

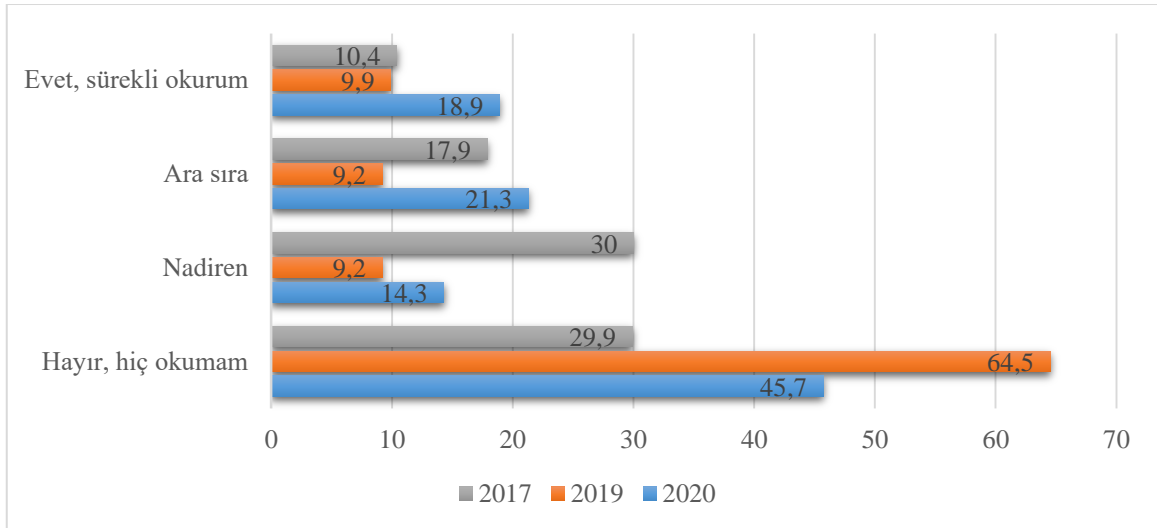
İlk önce Bağımsızlık yıllarındaki dini durumlara kısaca değinerek, ülkede temel olarak iki ana din olduğunu söyleyebiliriz. Bunlar – İslam ve Hristiyanlıktır. İslam dinini benimseyen ve Müslüman nüfusunu oluşturan 24 etnik grup bilinmektedir. Cumhuriyet nüfusunun yüzde 58'i Kazak ve bunlara ek olarak Uygurlar, Tatarlar, Özbekler, Türkler, Kürtler, Dunganlar, Çeçenler, Azeriler, Başkurtlar, İnguşlar, Balkarlar gibi Müslüman grupları İslam'ı ve kendi içlerinde Sünni (Sünnilik) yolunu izliyor. Azerbaycan ve Kürt halklarının sadece bir kısmı ve küçük bir İran grubu Şii (Şii) yolunu takip etmektedir. Son yıllarda ülkede özellikle IV. Karim Ağa Han'ın (1936-) ülkemize yaptığı ziyaretler ve “Uluslararası Madencilik Üniversitesi'nin” Kazak şubesinin açılması nedeniyle propagandalar yoğunlaşıyor. 2004 yılının başlarındaki verilere göre, ülkede 1.534 cami, 1648 Müslüman dini dernekler faaliyet göstermektedir. Bu arada, İslam'ın Kazakistan'ın ana dini olduğu ve halkımızın tarihinde önemli olduğunu görebiliriz... Kazakistan'daki en büyük ikinci din olarak bilinen Hristiyanlığın bugünkü durumu İslam'la kıyasladığımız zaman çok karmaşıktır. Hristiyanlık (Mesihçiler), çeşitli mezheplerden oluşan ve tek bir dini merkeze itaat etmeyen parçalanmış bir şekli temsil etmektedir. Hristiyanların büyük çoğunluğu Ortodoksluğa yöneliyor. 1956'da ülkede 55 Ortodoks cemaati vardı, bugüne kadar 240 dini dernekten 8 manastır faaliyet gösteriyor. Kazakistan'daki Ortodoks Kilisesi'nin, Moskova Patrikhanesine ve Kutsal Sinod'una doğrudan bağlı olan büyükşehir düzeyinde bir birim olduğunu biliyoruz. Ülkemizdeki Hristiyanlığın ikinci kolu Katolikliği itiraf eden küçük bir gruptur. Kendileri iki gruba ayrılırlar: Roma Katolik Kilisesi ve Yunan Katolik Kilisesi. Bu iki kilise ağırlıklı olarak Astana, Almaty ve Karaganda şehirlerinde aktif olarak çalışmaktadır. Cumhuriyet hacmindeki Katolik cemaatlerinin sayısı 38, dini derneklerin ise 80 civarındadır. Yurtdışındaki Katolik kiliseleri, özellikle de ABD'de bulunan Vatikan ve Katolik örgütleri, Kazakistan'da aktif olarak misyonerlik faaliyetlerini yürütmektedir. Bugüne kadar ülkede maddi olarak teminatlı 150 yabancı Katolik misyonerin (sadece resmi olarak kayıtlı olan MB) sürekli olarak kampanya yürüttüğünü söylemek yeterlidir. Ayrıca Katoliklerin Karaganda, Astana, Pavlodar şehirlerinde dini eğitim kurumları ve yayınları olduğunu da belirtelim.

En kalabalık Hristiyan grubu, küçük olmasına rağmen Protestanlardır. Kazakistan'daki ana Protestan kiliseleri Protestan Vaftizci Hristiyanlar, yedinci gün

Adventistleri ve Lutheranlardır. Ülkedeki Baptist sayısı 10-15 bin kişidir, ancak cemaatlerinin sayısı 300 kişi civarındadır. Ayrıca, bazı Baptist grupların resmi makamlara kayıt yaptırmayı reddettiklerini de belirtmek gerekir. Lutheran'ın merkezi başkentte yerleşmiştir, çoğunlukla 70 dini cemaate sahip olarak Almanlar arasında geniş sayıda bilinmektedir (Bulutay, 2018).

4.1. Bilgi

İnsan yaşadığı andan itibaren dini bilgi sahibi olarak doğmadığının gerçeklik olduğunu biliriz. Ancak insanoğlu yaşadığı ailesinden veya akraba-dostlarından, genel toplumdaki ortamından etkilenerek onların belli bir dini konulardaki bilgi düzeyine göre bilgi sahibi olabilmektedir. Yanı sıra Allah'ın insanoğluna öncelikle dini bilgi kâinatı olarak ruhla birlikte akıl vermesi, bu aklımızı düzgün kullanabilmemize yol gösteren Kur'an-ı Kerim ve peygamberleridir. Bu sıraladığımız değerler bizim kendi özümüzde, tabiatımızda ve yaratılışımızda bulunan dindarlık düzeylerimizi geliştirmekte yardımcı olabilmektedir (Bardakoğlu, 2016: 78). Diğer ehli kitap dinleri ile de kıyasladığımız zaman başta onlara ait kutsal kitapları ve peygamberleri olmak üzere insanların dini bilgileri edinmeleri sağlanmıştır. Konumuzun devamı olarak araştırmamızda bahsedeceğimiz bu bilgi kısmında Kazakistan toplumunun dini bilgileri ve görüşleri, bakış açıları ve düşünceleri hakkında anket sorularının sonuçlarına yer verilmiştir. Bu nedenle her sene yapılan bu anket soruşturmalarda tüm katılımcıların dini bilgilere nasıl ulaştığı veya nereden istifade ettikleri, genel dini durum bilgilerine sahip olup olmadığına dair sonuçlara ulaşılmaktadır. Aşağıda verilen Grafik-1'de dini bilgilere ulaşmanın yöntemlerinden biri olan dini edebiyatlarla ilgili soru verilmiştir:

Grafik 1. “Dini edebiyatları okur musunuz?” sorusuna verilen cevapların dağılımı

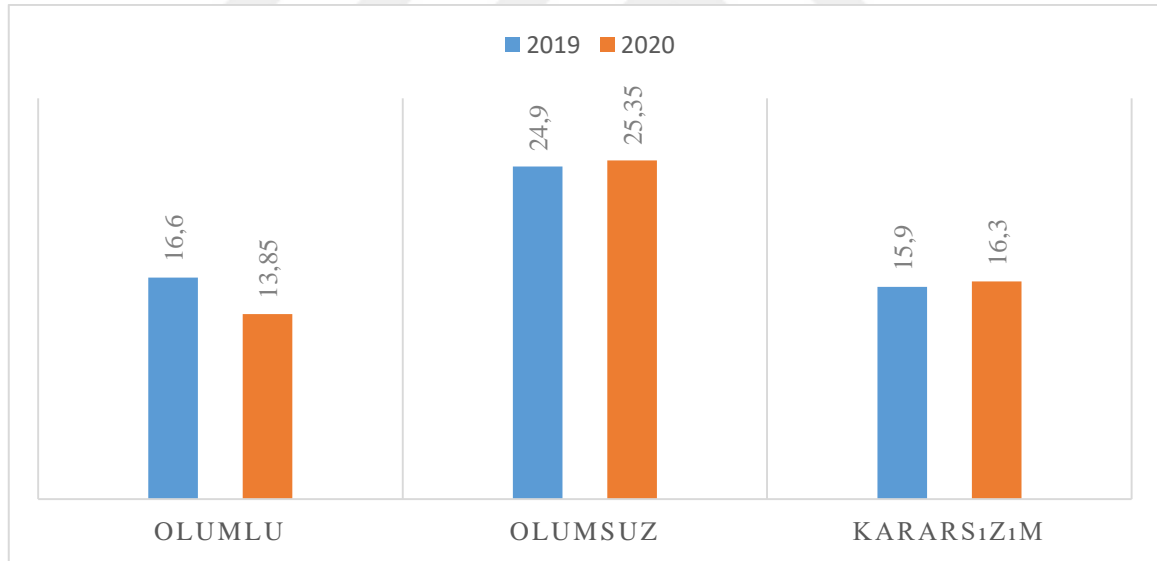
Yukarıda verilen Grafik-1’deki soruda, katılımcıların verdikleri cevapların %’de oranı çapraz analiz şeklinde verilmiştir. Dini edebiyatları “*evet, sürekli okurum*” şeklinde cevap verenlerin oranı 2017 yılında %10,4 (Bilim, 2017: 13) ve 2019’da %9,9 (Jupiter, 2019: 26) iken, 2020 yılında ise %18,9 (Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan (MISDRK), 2020: 26) şeklinde artış göstermektedir. Ancak “*hayır, hiç okumam*” diyenlerin oranı 2017’de %29,9 iken, 2019’da %64,5 ve 2020’de %45,7 oranlarıyla daha artış göstermektedir. Gördüğümüz gibi dini edebiyatları okumayanların sayısı okuyanlara göre daha yüksek olduğunun farkındayız.

Tablo 7. Dini inancın gelişmesine yönelik cevapların yüzdelerle dağılımı

Dini inancınızı ve bakış açınızı geliştiren bilgileri nereden veya kimlerden alıyorsunuz?	2017 yılın % oranı	
	Yılın 3.çeyreği	Yılın 4.çeyreği
Dini edebiyatlar (kitap, dergi, makale)	%5,4	%20
Medya	%6,1	%7,3
Sosyal medya (internet çevrimiçi)	%10,3	%13,5
Din hocasından	%14,2	%11
Dindaş arkadaşlarımdan	%17,4	%18,2
İş arkadaşlarımdan	%29,2	%24,9

Ailemden	%39,3	%52
----------	-------	-----

Yukarıda gösterilen Tablo-7’de 2017 (Bilim, 2017: 23) yılında yapılan anket sorusu ile ilgili katılımcıların cevapları üzerinde yılın 3 ve 4 çeyreğindeki oranları kıyaslanarak verilmiştir. Dini inancına ve dini bilgisine yönelik bilgileri katılımcıların en çok “*ailesinden*” aldığı görülmektedir. Bu oran %39,3’ten (3.çeyrek) %52’ye (4.çeyrek) artmaktadır. Ondan sonra “*iş arkadaşlarımdan*” diyenlerin oranı %29,2’yi (3.çeyrek) göstermektedir. Fakat bu rakam 4. Çeyrekte %24,9 oranı ile azaldığını gösteriyor. “*Dini edebiyatlardan*” yararlandığını belirten katılımcıların oranı ise %5,4’ten %20 oranı ile artış göstermektedir. “*Din hocasından*” diyenlerin oranı %11 oranı ile 3.çeyrek oranından (%14,2) daha düşük olduğunu gösteriyor. Ancak, “*sosyal medya (internet çevrimiçi)*” kaynaklardan diyenlerin oranı sadece 4.çeyrekte %13,5 oranı ile din hocasından bilgi edinenlerin sayısından yüksek olduğu görülmektedir.

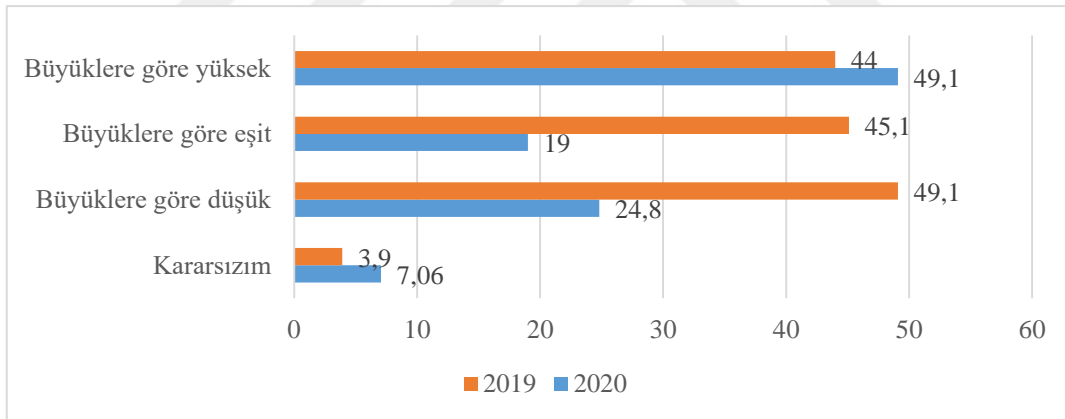
Grafik 2. “Toplumun düşüncesine göre gençlerin dindarlık seviyesi nasıl değerlendirilmektedir?” sorusuna verilen cevapların dağılımı

Grafik-2’de 2019 ve 2020 yıllarındaki “dindarlığa” yönelik verilen soruda katılımcıların olumlu/olumsuz cevap oranları kıyaslanmıştır. 3.sorunun cevaplarına göre “*olumlu*” olarak cevaplayanların oranı 2019’da %16,6 (Jupiter, 2019: 50) iken bu oran 2020’de %13,85’e (MISDRK, 2020: 116) düşmektedir. “*Olumsuz*” olarak değerlendirenlerin oranı 2019’da %24,9’dan 2020’de %25,35’e artmaktadır. Ayrıca

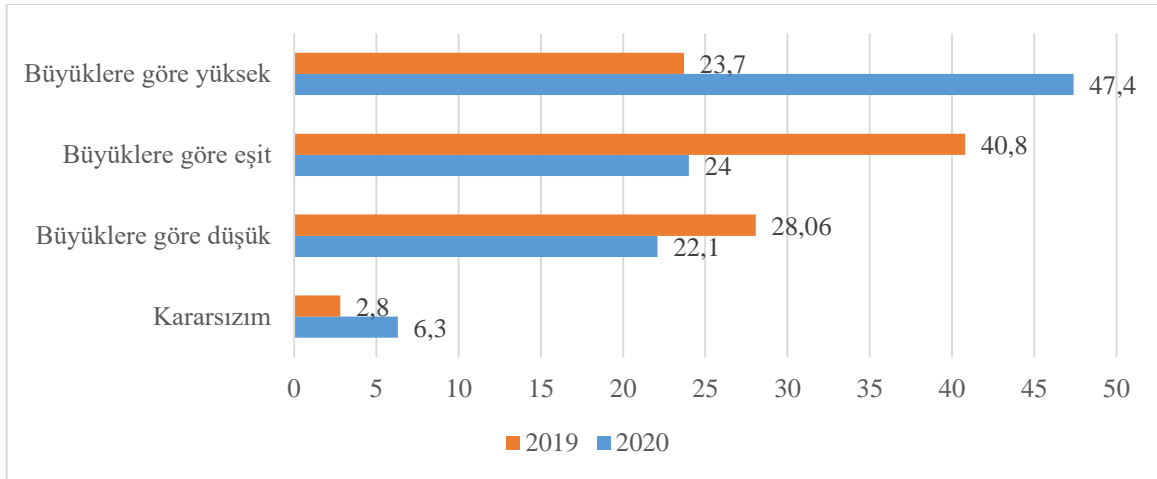
olumsuz görenlerin rakamı olumlu görenlere göre iki sene oranında da artış göstermektedir. “*Kararsızım*” diyenlerin oranı çok farklı olmasa da 2019’da %15,9’dan 2020’de %16,3’e yükselmiştir.

Aşağıdaki Grafik-3’te “*Günümüzde gençlerin dindarlık düzeyi nüfusun büyük yaş kısmıyla kıyaslandığında hangi seviyededir?*” sorusunun çapraz analizi gösterilmiştir.

Katılımcılara göre gençlerin dindarlık düzeyi “*büyüklere göre yüksek*” diyenlerin oranı 2019’da %44’den (Jupiter, 2019: 47) 2020’de %49,1’e (MISDRK, 2020: 107) artmaktadır. “*Büyüklere göre eşit*” diyenlerin oranı %45,1’den (2019) %19’a (2020) düşmektedir. “*Büyüklere göre düşük*” diyenlerin ise %49,1’den (2019) %24,8’e (2020) düşmüştür ve “*kararsızım*” diyenlerin oranı da %3,9’dan (2019) %7,06’ya (2020) artmıştır. Kıyasladığımız zaman gençlerin dindarlık düzeyinin büyüklere göre düşük olma oranı 2019’da %49,1 oranı ile büyüklere göre yüksek olma oranından (%44) daha yüksek olduğu görülmüştür.

Grafik 3. “Günümüzde gençlerin dindarlık düzeyi nüfusun büyük yaş kısmıyla kıyaslandığında hangi seviyededir?” sorusuna verilen cevapların dağılımı

Grafik 4. “Günümüzde gençlerin dini bilgisi nüfusun büyük yaş kısmıyla kıyaslandığında hangi seviyededir?” sorusuna verilen cevapların dağılımı

Yukarıdaki Grafik-4’te aynı 2019 (Jupiter, 2019: 48) ve 2020 (MISDRK, 2020: 113) senelerindeki gençlerin dini bilgisinin büyük yaş kısımlarla kıyaslama oranları gösterilmiştir. Gençlerin dini bilgisi “*büyüklere göre yüksek*” diyenlerin oranı 2019’da %23,7 iken “*büyüklere göre düşük*” diyenlerin oranı %28,06 şeklinde yüksek oranı göstermiştir. Ayrıca “*büyüklere göre düşük*” diyenlerin oranı 2020 yılında %22,1 oranı ile önceki seneye göre (2019: %28,06) azaldığı görülmüştür. “*Büyüklere göre eşit*” diyenlerin oranı ise %40,8’den (2019) %22,1’e (2020) azalmaktadır. Bu arada kendilerinin “*kararsız*” olduklarını belirtenlerin sayısı da %2,8’den (2019) %6,3’e (2020) arttığı fark edilmiştir.

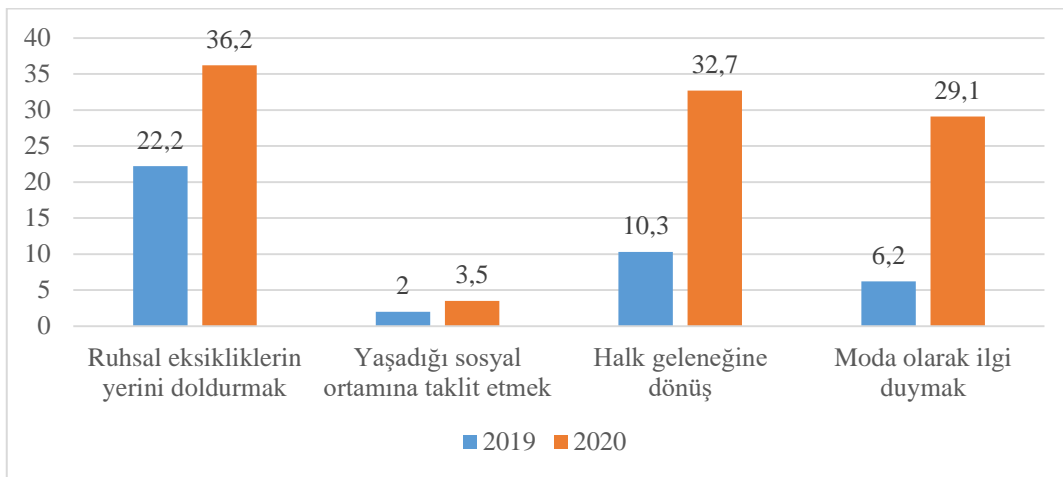
Tablo 8. Dindarlıkla ilgili cevapların yüzdeler dağılımı

Dindar olmak için sürekli dinin kurallarına ve esaslarına uymak zorunlu mudur?	2017	2019
Katılıyorum	32,75 %	91,2 %
Katılmıyorum	69,3 %	8,8 %

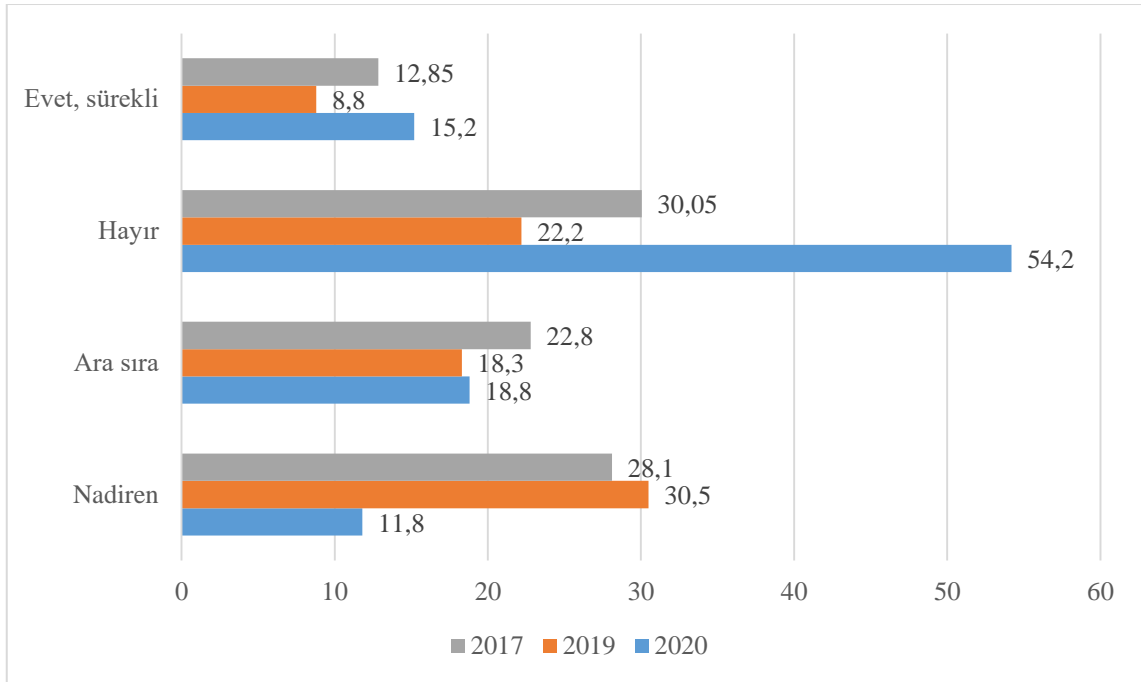
Yukarıdaki Tablo-8’e baktığımızda 2017 (Bilim, 2017: 18) ve 2019 (Jupiter, 2019: 37) yıllarında aynı dindarlıkla ilgili sorunun katılıp-katılmama oranı belirlenmiştir. Dindar olmakta dinin kurallarına uymak gerektiğine “*katılıyorum*” diyenlerin oranı 2017 yılında %32,75 iken 2019 yılında %91,2’ye çıkmıştır.

“Katılmıyorum” diyenlerin ise 2017’de %69,3 oranı “katılıyorum” diyenlerin oranından (%32,75) daha yüksek olmuştur ve 2020’de bu oran %8,8’i göstermiştir.

2019 (Jupiter, 2019: 49) ve 2020 (MISDRK, 2020: 110) yıllarında toplum arasında yapılan bu gençlerin dine yönelme sebebiyetlerini belirleme ile ilgili soruda iki senedeki aynı sorunun cevap oranları verilmiştir. Aşağıdaki Grafik-5’te gençlerin dine yönelme sebebi olarak “ruhsal eksikliklerin yerini doldurmak” şeklinde cevap verenlerin sayısı 2019’da %22,2’den 2020’de %36,2’ye artmaktadır. Böyle artış göstermesi de son modern dönemlerde teknoloji gelişmelerinin gençlerde ruhsal eksikliklere yol açabilecekleri düşünülmektedir (Balıkçı, 2018) “Yaşadığı sosyal ortamına taklit etmek” olarak cevap verenlerin oranı %2’den %3,5 şeklinde artmaktadır. Kazak toplumunda genellikle adet-örfün dini değeri ve dine geleneksel değerlerle aynı değer sağlanması çok önemlidir. Bu nedenle Kazak toplumunda geleneksel olmayan dini cemaatlerin (Selefi-Vehhabi) son zamanlarda çoğalmasından dolayı insanların dine yönelme meselesinde ilk önce dinin geleneksel değerinde olup-olmadığına çok önem verilmektedir. Buna dair katılımcıların “halk geleneğine dönüş” şeklinde cevap verme oranı 2019-2020 yılında %10,3’ten %32,7’ye artmıştır. Ancak dine yönelmeye “moda olarak ilgi duymak” şeklinde cevap verenlerin oranı 2019-2020 yıllarında %6,2’den %29,1 oranı ile yüksek artış göstermiştir.

Grafik 5. “Gençlerin dine yönelme sebebi olarak aşağıdakilerin hangisini seçiyorsunuz?” sorusuna verilen cevapların dağılımı

Grafik 6. “Akrabalar veya arkadaşlarla birlikte dini konularda sohbet eder misiniz?” sorusuna verilen cevapların dağılımı

Yukarıda yer alan yakın akrabalarla veya arkadaşlarla dini konularda sohbet etme ile ilgili 2017 (Bilim, 2017: 13), 2019 (Jupiter, 2019: 26) ve 2020 (MISDRK, 2020: 26) yıllarında yapılan aynı anket sorusuna (Grafik 6) katılımcıların “*evet, sürekli*” diye cevap verenlerinin oranı %12,85; %8,8 ve %15,2 şeklinde çok fark göstermemiştir. Ancak, “*hayır*” diyenlerin oranı 2019’da %22,2’den 2020’de %54,2’ye artmaktadır.

“*Günümüzde dinle ilgili ciddi meseleler nelerdir?*” sorusuna 2017 (Bilim, 2017: 39) yılının 3 ve 4. çeyreklerinde katılımcıların farklı cevaplarına göre iki çeyrekteki oranları belirlemiştir. Aşağıdaki Tablo-9’da “*toplumun yeterli derecede dini bilgilere ulaşamamaları*” meselesi öteki cevaplara göre %30,4 (3.çeyrek) ve %26,1 (4.çeyrek) şeklinde daha yüksek oranları tespit etmektedir. Çünkü her bir dördüncü vatandaş ciddi meselelere neden olarak halkın din hakkındaki bilgilerden yeterli haberdar olmadıklarını öne sürmüştür. Vatandaşların her bir beşincisinden biri “*terör olaylarının ve radikal ideolojinin yayılmasından*” (4. Çeyrek- %19,4, 3. Çeyrek- %23,9) korktuğunu belirtmiştir. “*Dinler arası ilişkilerin kopması*” diyenlerin sayısı %11,9 ve %11,5 şeklinde pek fark göstermemiştir. Bu arada “*halkın dini inancının artması*” diyenlerin oranı %5,1’den (3.çeyrek) %6,1’e (4.çeyrek) biraz

arttığını ve aynı zamanda “*dini durumun planlı şekilde siyasileşmesi*” diyenlerin oranı %2,8’den (3.çeyrek) %3,6’ya biraz artış gösterdiğini görebiliriz. Ancak katılımcılar için bunların pek çok ciddi meseleler sırasında olmadığı görülmüştür.

Tablo 9. Toplumdaki dine yönelik ciddi meselelerle ilgili yüzdeler dağılımı

Günümüzde dinle ilgili ciddi meseleler nelerdir?	2017, %	
	3.çeyrek	4.çeyrek
Toplumun yeterli derecede dini bilgilere ulaşamamaları	30,4	26,1
Dinler arası ilişkilerin kopması	11,9	11,5
İnsanların din özgürlüğü haklarının muhafaza edilmemesi	11,7	9,5
Terör olaylarının ve radikal ideolojinin yayılması	23,9	19,4
Halkın dini inancının artması	5,1	6,1
Dini durumun planlı şekilde siyasileşmesi	2,8	3,6
Önemli mesele yoktur	8,3	19,6
Kararsızım	5,9	4,1

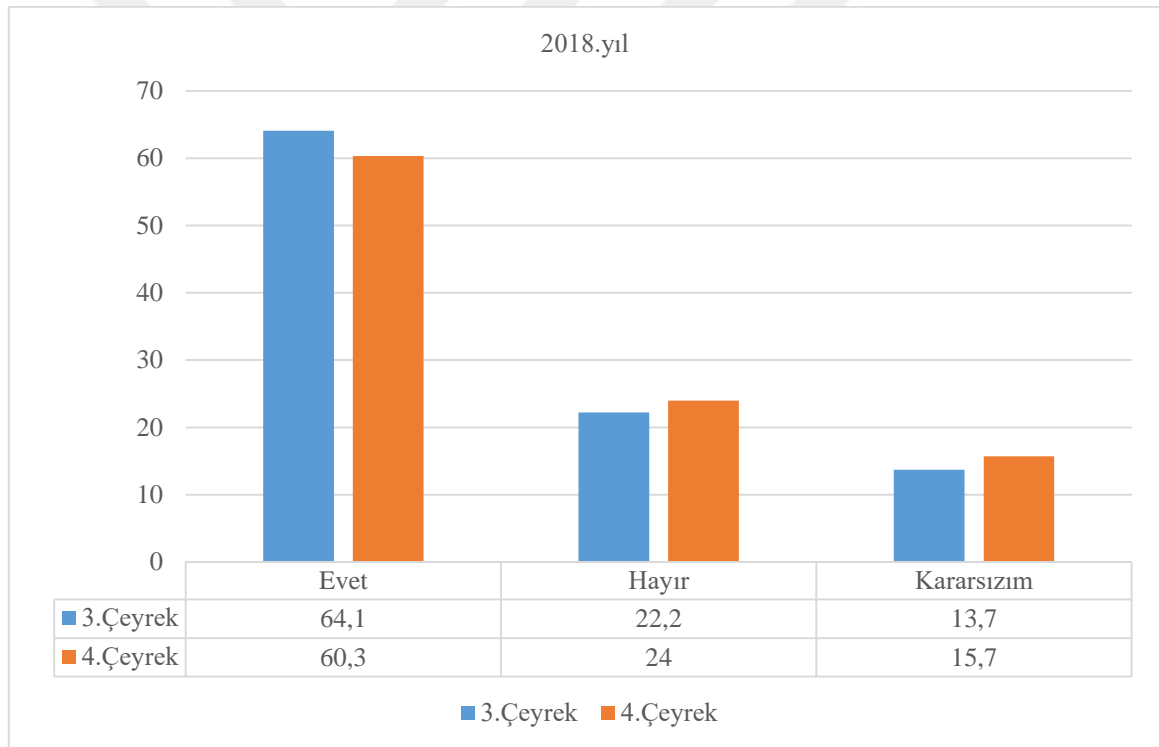
Tablo 10. İnsanların ülke genelinde dini duruma yönelik bilgilerinin yüzdeler dağılımı

Ülkedeki dini durum hakkındaki bilginizi nasıl değerlendirirsiniz?	2017, %	2018, %
Yeterli bilgim yok	45,7	49,15
Yüksek seviyede bilgim var	23,6	23,4
İlgilenmiyorum	14,7	10,85
Kararsızım	0,5	5,7

Yukarıdaki Tablo-10’e baktığımızda katılımcıların 2017 (Bilim, 2017: 35) ve 2018 (Astana Research and Development Group (ARDG), 2018: 22) yıllarında ülkedeki dini durum hakkında bilgilerinin nasıl değerlendiklerine dair cevapları ve %’de oranları hesaplanmıştır. Katılımcılar arasında “*yeterli bilgim yok*” diyenlerin oranı %49,15 (2018) şeklinde önceki seneye göre (2017-%45,7) artmıştır ve “*yüksek*

seviyede bilgim var” diyenlerin oranı 2017’de %23,6’yı, 2018’de %23,4’ü göstererek çok fark göstermemiştir. Katılımcıların %10,85’i (2018) ve %14,7’si (2017) “*ilgilenmediklerini*”, %0,5 ve %5,7 oranında bazılarının “*kararsız*” oldukları tespit edilmiştir.

Aşağıda verilen Grafik-7’de 2018 (ARDG, 2018: 27) yılında katılımcılara Kazakistan’ın son on sene içerisinde dini bir topluma sahip olup-olmadığı sorulmuştur ve cevaplarına göre %’de oranları belirlenmiştir. Katılımcılara göre “*evet*” diyenlerin oranı 3.çeyrekte %64,1 iken, bu oran 4.çeyrekte %60,3 ile azaldığını göstermiştir. “*Hayır*” diye cevap verenlerin 3. çeyrekteki oranı %22,2’den 4. çeyrekte %24’e arttığı ve diğer katılımcıların %13,7-%15,7 oranlarıyla pek farkı olmayıp “*kararsız*” oldukları fark edilmiştir.

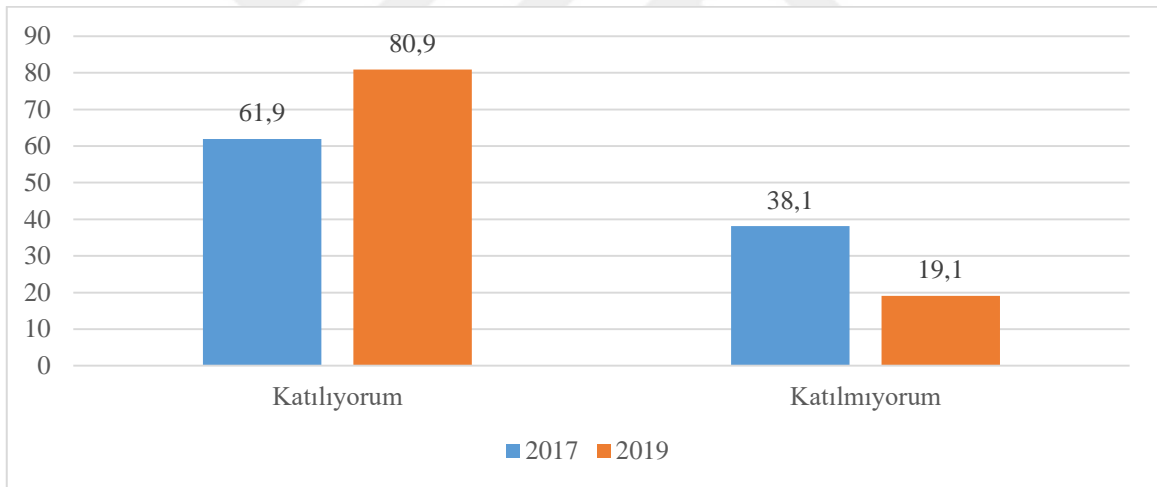

Grafik 7. “Kazakistan toplumunun son on yıl içerisinde dine yöneliminde sizce artış oldu mu?” sorusuna verilen cevapların dağılımı

4.2. İnanç Boyutu.

Tarihsel yönden baktığımızda Kazak toplumunun inancında hem ulusal gelenek açısından hem de dini inanç olarak bilinen örf-adetler ve ata-baba ruhlarına

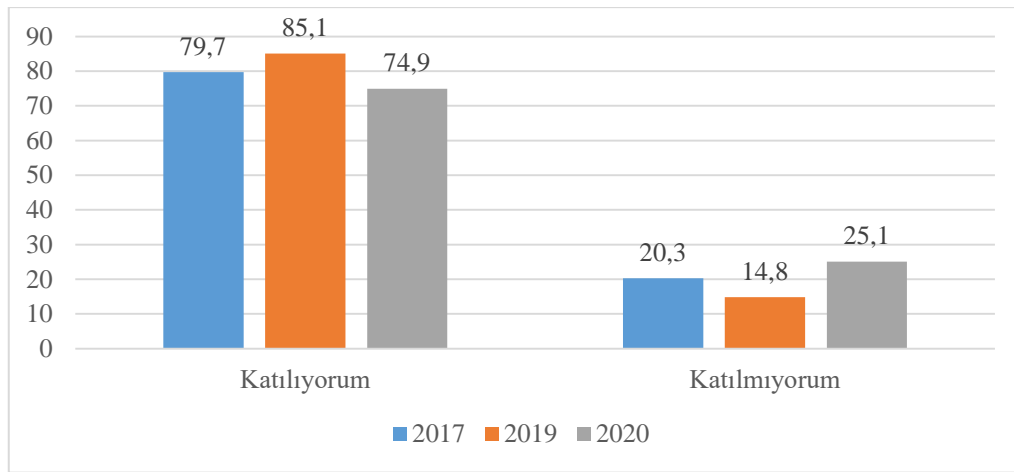
hürmet göstermek, onlara dua etmek (onlardan istemek) gibi inanç şekillerinden bahsedilebilir. Hatta günümüzde de bu inanç türleri halk arasında devam etmektedir. Kazak halkının örf-adetlerine sinmiş olan geçmiş dedelerimizin inancı nasıl olmuşsa günümüzde de bu inanç kendi kıymetini kaybetmemiş durumdadır. Fakat İslami açıdan şeriat usulleri ile açıkladığımızda toplumda ehli sünnet anlayışına göre bu konularda “ata-baba ruhundan istemek” gibi meselelerde Allah’a şirk koşmak meselesi gündeme gelmektedir. Aşağıdaki Grafik-8’de 2017 (Bilim, 2017: 18) ve 2019 (Jupiter, 2019: 37) yıllarında yapılan anket çalışmasında katılımcılardan “Atalarımızın ruhuna inanmak ve onlardan yardım istemek (dua etmek), onların türbelerini ve kutsal yerlerini ziyaret etmek halk inancımızın bir parçasıdır” yargısına yönelik katılıp katılmama durumu istenmiştir. Neticesinde “katılıyorum” diyenlerin oranı 2017’de %61,9’dan 2019’da %80,9’a artmıştır. Bu konuya zıt olarak “katılmıyorum” diyenlerin oranı ise 2017’de %38,1 iken 2019’da %19,1’i göstermektedir.

Grafik 8. “Atalarımızın ruhuna inanmak ve onlardan yardım istemek (dua etmek), onların türbelerini ve kutsal yerlerini ziyaret etmek halk inancımızın bir parçasıdır” yargısına verilen cevapların dağılımı

2017 (Bilim, 2017: 14), 2019 (Jupiter, 2019: 35) ve 2020 (MISDRK, 2020: 32) yıllarında topluma inanç seviyelerini belirlemek amacıyla yapılan anket çalışmalarında bu örf-adet ve geçmiş ata-baba inancı ile görüşleri değerlendirilmiştir. Cevaplarında ise “katılıyorum” diyenlerin oranı 2017 yılında %79,7’den 2019’da %85,1’ artmış ve 2020’de %74,9’u göstermiştir. Buna karşılıklı “katılmıyorum” diyenlerin oranı 2017’de %20,3; 2019’da %14,8 ve 2020 yılında %25,1 şeklindedir.

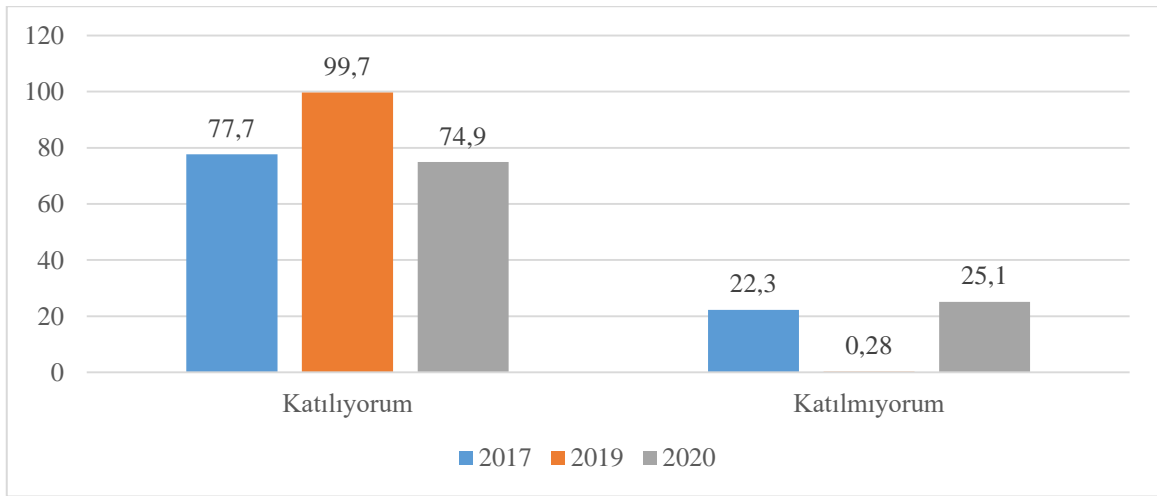
Neticesinde katılımcıların üç sene ortalamasıyla %79,9 oranında ulusal adetleri ve geçmiş dedelerimizin inançlarını daha çok destekledikleri görülmektedir (Grafik-9).

Grafik 9. Ulusal örf-adetler ve geçmiş ata-baba inancına göre cevapların dağılımı

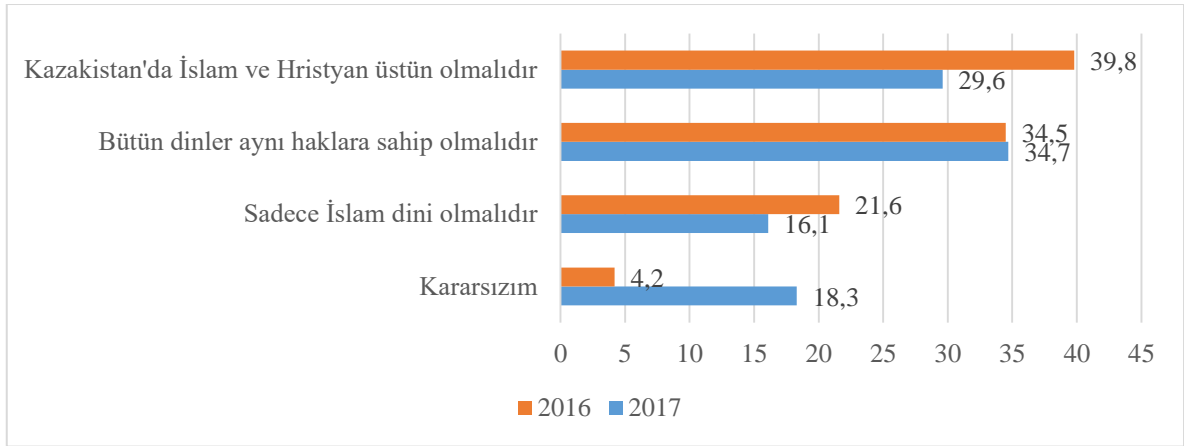
Diğer bir sorularda Kazak toplumunun doğa üstü güçlere olan inancı hakkında görüşlerine yer verilmiştir. Genelde kazakların düşüncesinde “doğa üstü güçler” denildiği zaman ilk akla gelen kavramlardan birisi de “evliya” kavramıdır. Öncelikle eski Kazakistan topraklarında Tengri kültü, Yer-Su, Umay, şamanlık ve çok tanrıcılık, Budizm ve Maniheizm gibi birçok dini öğretiler yayılmıştı (Buzheeva, 2018). Sonraki dönemlerde ise Kazak bozkırlarında yaşayan göçebe Türklerin hayatlarına İslam dini sayesinde “evliya” kültü de dahil olmuştu. Evliyalar genelde halkın durumuna önem veren ve her zaman yardımda bulunan, tüm hayatlarını halka adayan insanlar olarak bilinmektedir. Ayrıca yaşam tarzları İslam’a aykırı değildi. Genel Müslüman ülkeler olarak bilinen Türk halklarında Araplardan gelen bu “evliya” kelimesi birbirine yakın tanımlamaları sağlamaktadır (Sakhov ve Abdilhakim, 2020). Bununla birlikte İslam anlayışında doğaya bakarak Allah’ın varlığını hissetmek ve kabul etmek ne kadar önemli ise Türk halklarının öncelikle Kazak Türklerinin dünya görüşünde “doğaya ibadet etmek” ve “doğaya tapınmak”, yani doğaya olan inanç özellikleri de bulunmaktadır. Çünkü doğa tüm diri ve canlı hem de ölü cisimlerin ana kaynağı olarak nitelenmiş ve tanrı yerinde de kabul görülmüştür. İşte bu doğa fenomenlerinin kutsal olarak algılanması Türk halklarının dini bilincinde eski inançlarından geldiği bilinmiştir. Bu nedenle doğa üstü güçlere inanmak Kazak toplumu için tesadüf olmadığı anlaşılmaktadır.

Aşağıdaki Grafik-10'a baktığımızda 2017 (Bilim, 2017: 14), 2019 (Jupiter, 2019: 35) ve 2020 (MISDRK, 2020: 32) yıllarda genel Kazakistan toplumu çerçevesinde yapılan anket araştırmalarında inançla ilgili soruları ve cevapları değerlendirilmiştir. Neticesinde doğa üstü güçlere inanma konusuna olumlu bakarak “katılıyorum” diyenlerin oranı 2019 yılındaki %99,7’den 2020’de %74,9’a düştüğü (2017’de %77,7) fark edilse de bu konuya katılmayanlara (2017 - %22,3; 2019 - %0,28; 2020 - %25,1) göre yine de yüksek oranı göstermektedir.

Grafik 10. “Doğa üstü güçlere inanmak” yargısına verilen cevapların dağılımı

2016 ve 2017 yıllarında katılımcılara Kazakistan’daki dinlerle ve dini durumlarla ilgili “gelecekte ülkedeki dinlerin durumu nasıl olmalıdır?” sorusu verilmiştir (Grafik-11) (Analysis and Prospect, 2016; Bilim, 2017). Katılımcıların cevaplarına göre “Kazakistan’da İslam ve Hıristiyan üstün olmalıdır” şeklinde cevaplayanların oranı 2016 yılında %39,8’den 2017’de %29,6’ya düşmüştür. “Bütün dinler aynı haklara sahip olmalıdır” diyenlerin oranı iki senede (2016-2017) de hemen aynı %34,5 ve %34,7 oranlarını göstermiştir. “Sadece İslam dini olmalıdır” diye cevap verenlerin oranı 2016’da %21,6’dan 2017’de %16,1’e düşmüştür. Diğer katılımcıların %4,2’den (2016) %18,3’e (2017) artmasıyla “kararsız” oldukları belirlenmiştir.

Grafik 11. “Gelecekte ülkedeki dinlerin durumu nasıl olmalıdır?” sorusuna verilen cevapların dağılımı

Aşağıdaki Tablo-11’te 2016 (Analysis and Prospect, 2016: 11), 2017 (Bilim, 2017: 12), 2018 (ARDG, 2018: 15), 2019 (Jupiter, 2019: 22) ve 2020 (MISDRK, 2020: 19) yıllara ait halkın dindarlık seviyesine dair cevaplama oranları alınmıştır. Neticelere göre “çok dindarım” diyenlerin oranı sadece 2016 ve 2020 yıllarına baktığımız zaman %16,3’ten %26,9’a arttığı görülmüştür. Fakat diğer cevaplara göre halkın daha çok dini bayramları kutlamakla sınırlı oldukları yüksek oranlarla fark edilmiştir. Böylece “Müslümanım, fakat dini törenler veya bayramları kutlarım” diyenlerde her sene farklı rakamlara ulaşılmıştır. 2016’da %76’dan 2017’de %68,2’ye ve 2018’de %41,7’ye azalmış; 2018’de tekrar %80,8’e yükselmiş olsa da 2020 yılında %40,5’e düşmüştür. Kendilerini “ateistim” şeklinde belirtenlerin oranında son 2019 ve 2020 yıllarında önceki senelere göre (2016, 2017, 2018) %11,6 ve %9,1 ile yüksek olduğu görülmektedir. “Dinsizim” diyenlerin oranında sadece 2018 ve 2020 yılındaki sonuçlara ulaşılmıştır ve %5,5 ve %23,5 rakamlarını göstermiştir. “Bütün dinlere karşıyım” diyenlerin oranı ise 2018’de %2,4 ve 2019’da %2,2’yi göstermiştir.

Tablo 11. Nüfusun dindarlık seviyesi ile ilgili yüzdeler dağılımı

Dindarlık seviyeniz:	2016	2017	2018	2019	2020
Çok dindarım	%16,3	%16,7	%10,6	%12	%26,9
Müslümanım, fakat dini törenler veya bayramları	%76	%68,2	%41,7	%80,8	%40,5

kutlarım					
Ateistim	%7	%0,2	%0	%11,6	%9,1
Dinsizim			%5,5		%23,5
Bütün dinlere karşıyım			%2,4	%2,2	

Ardından da 2017 (Bilim, 2017: 32), 2018 (ARDG, 2018: 23), 2019 (Jupiter, 2019: 14) ve 2020 (MISDRK, 2020: 58) yıllarında katılımcılardan Kazakistan'daki dini durumun değerlendirilmesi istenmiş ve cevaplama oranları hesaplanmıştır (Tablo-12). “Olumlu” diyenlerin oranında en yüksek rakam 2019 yılında %81,2 şeklinde fark edilmiştir (2017 - %76,3; 2018 - %71,3), ancak bu oran 2020’de %72,6’ya azaldığı görülmektedir. “Olumsuz” diyenlerin oranını 2017’de %14,6; 2018’de %10,8 ve 2019’da %10 şeklindedir, ancak bu oran 2020 yılında %24,2’ye arttığı görülmüştür. Diğer 2017 - %9; 2018 - %17,8; 2019 - %8,7 ve 2020 - %3,2 oranları katılımcıların bu konuda “kararsız” olduklarını gösteriyor. Ayrıca gençlerin dine yönelme sebebi olarak soru sorulduğunda “Hakiki dinimize ve inancımıza dönme isteği” diye cevap verenlerin oranı 2019 (Jupiter, 2019: 49) senesinin 3. çeyreğinde %19,7’yi gösterirken, 4. çeyreğinde %15,5’e düşmektedir.

Tablo 12. Kazakistan'daki dini durumun değerlendirilmesi ile ilgili yüzdeler dağılımı

Kazakistan'da dini durumu nasıl değerlendirirsiniz?	2017	2018	2019	2020
Olumlu	%76,3	%71,3	%81,2	%72,6
Olumsuz	%14,6	%10,8	%10	%24,2
Kararsızım	%9	%17,8	%8,7	%3,2

4.3. İbadet Boyutu

Aşağıdaki Tablo-13’te 2016 (Analysis and Prospect, 2016: 13), 2017 (Bilim, 2017: 14), 2019 (Jupiter, 2019: 35) ve 2020 (MISDRK, 2020: 32) yıllarında nüfusun ibadet konusundaki durumlarını değerlendirmek amacıyla anket soruları verilmiştir. Sonuçlarına bakarsak katılımcılara verilen ibadetle ilgili “*namaz kılıyor musunuz?*”

sorusuna “*evet*” diye cevap verenlerin oranı 2016 yılında %38,1’den 2020 yılında %23,1’e düşmüştür. Ayrıca bu oranlar 2017’de %37,9 ve 2019’da %21,56 rakamlarında belirlenmiştir. “*Hayır*” şeklinde cevaplayanların oranı ise 2016 yılında %53,15 iken, bu oran 2020 yılında %76,9’a artmıştır. Yanı sıra bu oranların 2017’de %62,1’den 2019’da %91,3’e yükseldiği de görülmüştür.

Tablo 13. Katılımcıların namaz kılması ile ilgili yüzdeler dağılımı

Namaz kılıyor musunuz?	2016	2017	2019	2020
Evet	%38,1	%37,9	%21,56	%23,1
Hayır	%53,15	%62,1	%91,3	%76,9

Diğer bir değerlendirmede aynı anket araştırmasında katılımcılara “*oruç tutuyor musunuz?*” sorusu verilmiştir ve % oranları hesaplanmıştır. Bu soruya “*evet*” cevabını verenlerin oranı 2016 yılında %62,3’ten 2020 yılında %70’e artmıştır. 2017’de bu oran aynı %62,3 ve 2019’da %50,7 şeklindedir. “*Hayır*” diye cevap verenlerin oranı ise 2016’da %5,2’den 2020’de %30’a artmıştır. Ancak bu oran 2017’deki %37,7 ve 2019’daki %57,7 oranlarına göre azdır. (Tablo-14)

Tablo 14. Katılımcıların oruç tutması ile ilgili yüzdeler dağılımı

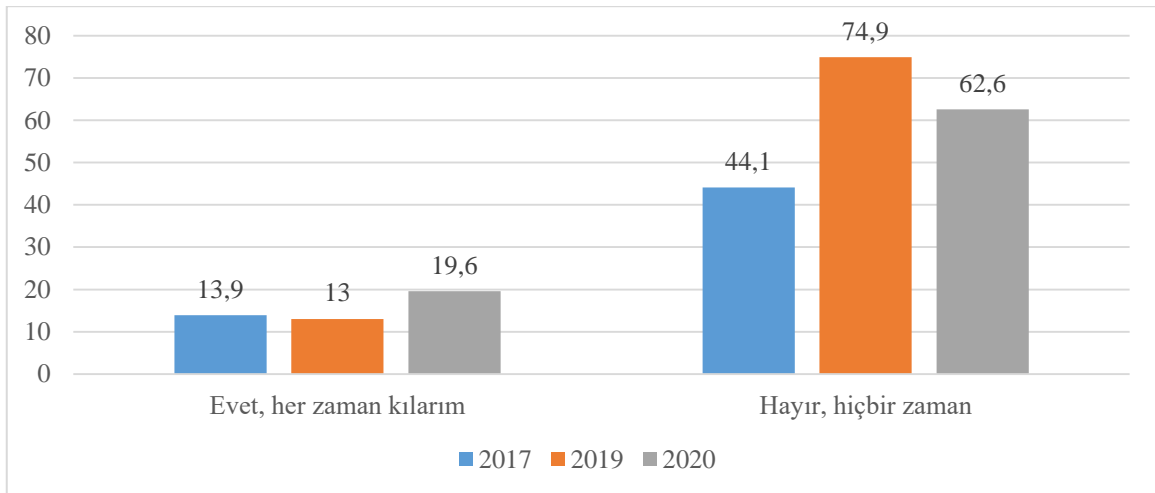
Oruç tutuyor musunuz?	2016	2017	2019	2020
Evet	%62,3	%62,3	%50,7	%70
Hayır	%5,2	%37,7	%57,7	%30

Son olarak geçtiğimiz aynı senelerdeki anket çalışmasında “*Camiye veya kiliseye gider misiniz?*” sorusu yer almaktadır. Kazak toplumu hem çok kültüre sahip hem de farklı dinlerden oluştuğu için soru genel çerçevede verilmiştir. Bu soruya “*evet*” diye cevap verenlerin oranı 2019 yılında %20,2’den 2020’de %57,1’e artmıştır. Fakat bu rakam 2016’daki %59,5 oranından biraz az olduğu görülmüştür (2017’de %19,35). “*Hayır*” şeklinde cevaplayanların oranı ise 2016 yılında %7,85’ten 2017’de %13,7’e artmış, fakat 2019’da %1,6 ve 2020’de %5,2’ye azalmış durumdadır. (Tablo-15)

Tablo 15. Katılımcıların Camiye veya kiliseye gitmesi ile ilgili yüzdelik dağılımı

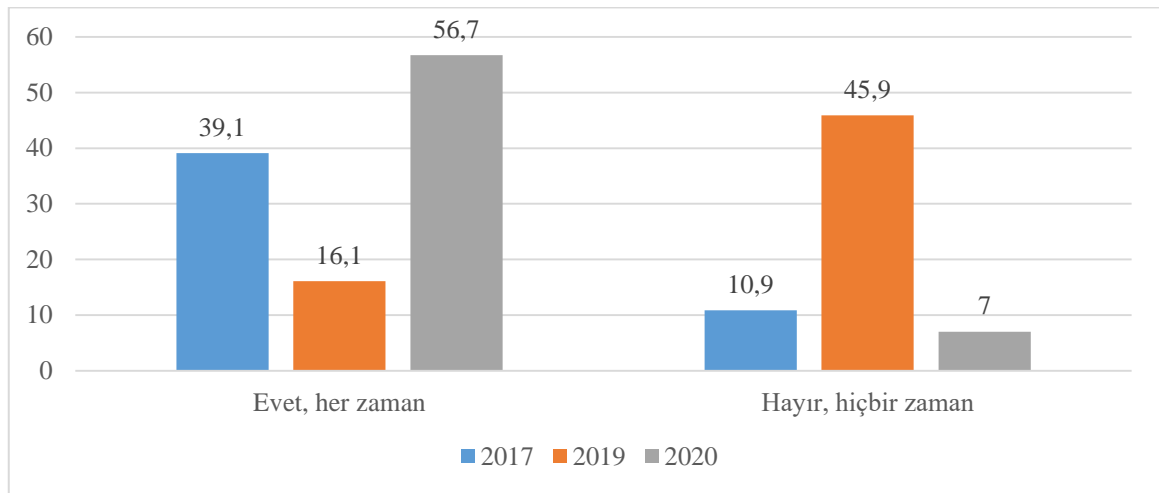
Camiye veya kiliseye misiniz?	2016	2017	2019	2020
Evet	%59,5	%19,35	%20,2	%57,1
Hayır	%7,85	%13,7	%1,6	%5,2

Aşağıda gösterilen Grafik-12’de 2017 (Bilim, 2017: 13), 2019 (Jupiter, 2019: 26) ve 2020 (MISDRK, 2020: 26) yıllarındaki anket araştırmasında yer alan “*Namazı hangi seviyede yerine getiriyorsunuz?*” sorusu ve cevaplama oranları verilmiştir. Bu sorunun amacı da katılımcıların namaz ibadetini hangi seviyede kılıp kılmadığını öğrenmektir. Neticesinde namaz ibadetini “evet, her zaman kılarım” diye cevap verenlerin oranı 2017 ve 2019 yıllarında %13,9 ve %13 şeklinde hemen aynı rakamda iken, 2020’de bu oranlar %19,6 şeklinde biraz artış göstermiştir. Fakat namazı “hayır, hiçbir zaman” diyerek kılmadığını belirtenlerin oranı gördüğümüz gibi kılanlara göre daha yüksektir. Sıralamış olursak 2017’de %44,1’den 2019’da %74,9’a artmıştır. Ancak bu rakam 2020 yılında %62,6’ya düşmüştür. Yine de bu oran 2017 yılına göre (%44,1) yüksektir.

Grafik 12. “Namazı hangi seviyede yerine getiriyorsunuz?” sorusuna verilen cevapların dağılımı

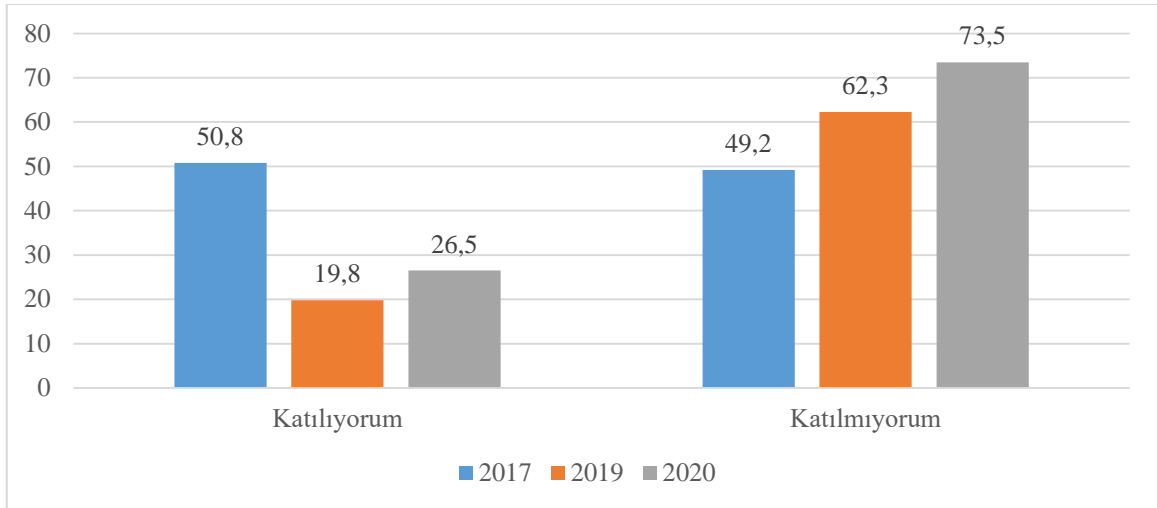
Günümüzde Kazakistan Müslümanlarının ve diğer din mensuplarının genel anlamda ibadete yönelik yaklaşımlarının yanında aynı zamanda dini bayramlara yönelik yapılan sorular da mevcuttur. Az önce geçtiğimiz toplumun namaz kılma

sorusu ile ilgili bilgiler araştırılan aynı senelerdeki anket sorularında yer almış olan “Dini bayramları kutluyor musunuz?” sorusuna baktığımızda insanların ibadetlere göre daha çok dini bayramları kutlama eğiliminde olduğu görülmektedir. Neticede “evet” diye cevap verenlerin oranı 2017 (Bilim, 2017: 13) yılında %39,1’den 2019’da (Jupiter, 2019: 26) %16,1’e azalmıştır. Ancak bu oran 2020 yılında %56,7’ye yükselmiştir. “Hayır, hiçbir zaman” diyerek dini bayramları kutlamadıklarını belirtenlerin sayısı 2017 yılında %10,9’dan 2019’da %45,9’a artmış ve bu oran tekrar 2020 yılında (MISDRK, 2020, s. 26) %7’ye azalmıştır. (Grafik-13)

Grafik 13. “Dini bayramları kutluyor musunuz?” sorusuna verilen cevapların dağılımı

Ayrıca aşağıdaki Grafik-14’te 2017 (Bilim, 2017: 14), 2019 (Jupiter, 2019: 35) ve 2020 (MISDRK, 2020: 32) yıllarda dinin kurallarını ve esaslarını yerine getirmek dindarlığı temsil ettiğine dair katılımcıların katılıp katılmadığı sonucu değerlendirilmiştir. Cevaplama oranlarına göre dindarlığı temsil ettiğine “katılıyorum” diyenlerin oranı 2017 yılında %50,8’den 2020 yılında %26,5’e (2019’da %19,8) düşmüştür. Ancak “katılmıyorum” şeklinde cevap verenlerin oranı 2017’de %49,2’den 2019’da %62,3’e artmış ve ardından 2020 yılında %73,5’e yükselmiştir. Bu değerlendirmelere hitap ederek Kazak halkının çoğunun Müslüman olmasına rağmen dinin esaslarını ve ibadetlerini tamamen yerine getirmediği görülmektedir.

Grafik 14. “Bütün dinin kurallarını ve esaslarını yerine getirmek dindarlığı temsil eder mi?” sorusuna verilen cevapların dağılımı

4.4. Tecrübe. His. Duygu

Günlük yaşamımızda insanoğlu farklı toplumsal (sosyal) ilişkilerde bulunabilmektedir. Ayrıca bu ilişkiler doğrultusunda çok çeşitli duygularla ve davranışlarla karşılaşılabilir durumdadır. Korku duygusu veya kendisini güvenli hissetme duygusu gibi birçok örneklerden bahsedebiliriz. Peki günümüzdeki pek çok davranışların böyle yaşandığı sürecinde düşünce ve duyguya yol açan sebeplerle karşılaşabilmektedir. Çünkü duygu olmadan yaşamak pek mümkün değildir (Koçak ve Kayıklık, 2019: 686).

Bireylerin davranışları sırasında birçok duygularından bahsedilirken, dini yaşantımızda da dini duyguların etkisinin var oluşu çok önemlidir. Öncelikle din duygusu insanın Yaratıcıya olan bağlılığı ile nitelenmektedir. Bireyin Yaratıcıdan korkması veya sevmesi, Ona güvenerek dua etmesi ve sonucunda ümidini kesmeden cevabını beklemesi gibi ifadeler dini duyguları ortaya çıkaran deneyimlerdir (Koçak ve Kayıklık, 2019: 687). L. Feuerbach’a göre, “dinin temeli bir bağımlılık duygusu” olarak algılanmaktadır (Feuerbach, 1955: 95). G. Hegel için din, mutlak ruhun bilinç-duygusudur ve insanların Yaratıcıyı kendi duygusuyla hissetmesidir. Din psikolojisini araştıran Amerikalı bilim adamı W. James’a göre, “din insanın duygularını, eylemlerini ve deneyimlerini ifade eder ve sonucunda dindeki Tanrı’ya olan davranışlar belirlenir”.

Dini duygularla ilgili bilgilere yer verildikten sonra Kazakistan toplumunda farklı senelerde yapılan konumuzla ilgili birkaç sorulara ve sonuçlarına açıklama yapacağız. Her toplumda olduğu gibi Kazak toplumunda da insanların dini inancının veya dini duygusunun gelişmesine çok farklı faktörler etkileyebilmektedir.

İnsanların sahip olduğu dini inançları veya düşünceleri hariç dini duyguları da toplumda birlikte yaşamış olan diğer din mensupları (Hristiyan veya Yahudi) tarafından rahatsız edilebilir. Birisinin ibadet etmesi durumunda (namaz kılması) başkasının buna yönelik dalga geçmesi veya karşılıklı olumsuz tavırlarla sert davranması her toplumda yaşanabilir meselelerdir. Aşağıda 2017 (Bilim, 2017: 50) yılında (3;4.çeyrekler) katılımcılara yapılan “*Dini duygularınız diğer din mensupları tarafından rahatsız edilmişse nasıl davranırdınız?*” anket sorusunun cevap oranları belirtilmiştir.

Tablo 16. Katılımcıların dini duyguları ile ilgili yüzdeler dağılımı

Dini duygularınız diğer din mensupları tarafından rahatsız edilmişse nasıl davranırdınız?	2017	
	3.çeyrek	4.çeyrek
Hiçbir şey olmamış gibi davranırım	%22,1	%19,4
Konuşarak çözmeye çalışırım	%27,7	%28,9
Ben de karşılıklı aynı davranırım	%11,3	%11
Güç kullanırım	%5,5	%4,4
Emniyete şikâyetle bulunurum	%12,1	%10,9
Halkın dikkatini çekerim (medya, kamu kurumları ile)	%4,1	%4
Kendi dini cemaatime şikâyetle bulunurum	%3,3	%3,3
İnsan hakları koruma vekillerine şikâyetle bulunurum	%1,9	%4
Hiçbir harekette bulunmam	%5,2	%9,8
Kararsızım	%6,6	%4,1

Tablo-16’de gördüğümüz gibi, katılımcıların böyle bir rahatsız edilme olayı ile karşılaştığında nasıl davranacakları sıralanmıştır. İlk önce “*hiçbir şey olmamış gibi*

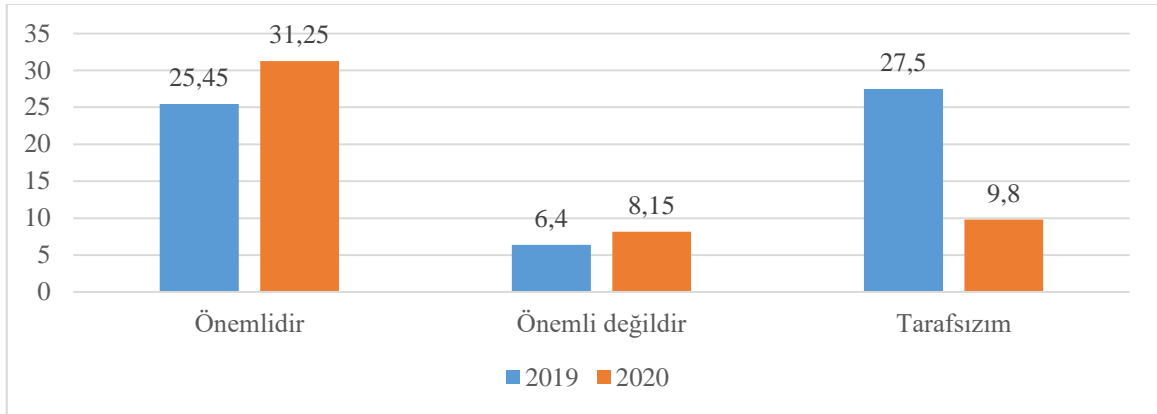
davranırım” diyenlerin oranı %22,1’den (3.çeyrek) %19,4’e (4.çeyrek) düşmüştür. Ardında katılımcıların böyle bir durumlarla karşılaştığında meseleyi kendi arasında anlaşarak en çok *“konuşarak çözmeye çalışırım”* cevabını %27,7 (3.çeyrek) ve %28,9 (4.çeyrek) oranları ile belirtmiştir. Bazıları %11,3 - %11 oranları ile *“karşılıklı aynı davranacağını”* ve %5,5 - %4,4 oranları ile *“güç kullanacaklarını”* göstermiştir. Bazı katılımcılar ise *“kendi dini cemaatine”* (iki çeyrekte de %3,3) göre daha çok *“emniyete”* (%12,1 - %10,9) şikayete bulunma isteğindeler. *“İnsan hakları koruma vekillerine şikâyetle bulunurum”* diyenler %1,9 - %4 şeklinde biraz artış oranları göstermiştir. Ayrıca *“hiçbir harekette bulunmayacağını”* belirtenlerin oranı da %5,2’den %9,8’e artmıştır. Bu cevap tablonun ilk sırasında geçen *“hiçbir şey olmamış gibi davranırım”* cevabıyla yakın anlamı vermektedir ve neticesinde birçok katılımcıların dini duygularının zayıflığını veya dini meselelerde duygusal olmadığını ifade etmektedir. Diğer katılımcılara göre böyle rahatsız edilme durumlarında medya veya kamu kurumların aracılığıyla *“halkın dikkatini çekmesi”* %4,1 - %4 şeklinde hemen aynı sonucu göstermiş ve kalan %6,6 - %4,1 oranları da katılımcıların *“kararsız”* olduklarını göstermiştir.

Tablo 17. İnsanların dini duygusu ve hakları ile ilgili yüzdeler dağılımı

Dini duygularınız veya haklarınız ihlal edilmiş olsaydı ne yapardınız?	2019	
	3.çeyrek	4.çeyrek
Kendi din mensuplarımdan koruma isterim	%6	%8,1
Dini kurumlara giderim	%9,3	%5,2
Uluslararası insan hakları koruma kurumlarından yardım isterim	%12,1	%10,7
Medya ve özel kurumlardan yardım isterim	%21	%15,5
Devlet yetkililerine giderim	%27,3	%18,4
Hiçbir şey yapmam	%19	%11,4
Haklarımı kendim korurum	%3	%0,2
Devleti terk etmeye çalışırım	%2,3	%30,5

Yukarıdaki Tablo-17’da “*dini duygularınız ve haklarınız ihlal edilmiş olsaydı ne yapardınız?*” sorusuna birkaç cevaplar verilmiş ve katılımcıların 2019 yılındaki (Jupiter, 2019: 32) (3-4.çeyrekler) % oranları hesaplanmıştır. Sonuçta “*kendi din mensuplarımdan koruma isterim*” diyenlerin oranı %6’dan (3.çeyrek) %8,1’e (4.çeyrek) yükselmiştir. “*Dini kurumlara giderim*” diyenlerin oranı %9,3’ten %5,2’ye azalmıştır. Bu soruda daha ilgimizi çeken meselelerden biri de toplumun daha çok medya ve devlet kurumlarına istekte bulunmasıdır. Çünkü topluma genel açıdan bakarsak bireylerin herhangi bir sorunla karşılaştığı zaman medya kurumlarına veya TV programları yönetimlerine giderek meselenin daha geniş kapsamda çözmek istediği veya devlet kurumlarındaki büyük makamlı yöneticilere toplumdaki önemli sorunları çözebileceği amacıyla başvuruda bulunmaları kaçınılmaz bir yöntem olarak bilinmektedir. “*Medya ve özel kurumlardan yardım isterim*” diyenlerin oranı %21’den %15,5’e azalsa da diğer cevaplara göre yüksektir. “*Devlet yetkililerine giderim*” diye cevap verenlerin oranı ise %27,3’ten %18,4’e düşmüştür. Yine de katılımcıların dini kurumlara göre daha devlet yetkililerine yöneleceğini göstermiştir. Bazıları %19 (3.çeyrek) ve %11,4 (4.çeyrek) şeklinde “hiçbir şey yapmayacağımı” belirtmişse, diğerleri %2,3 (3.çeyrek) ve %30,5 (4.çeyrek) oranlarıyla “*devleti terk etmek*” istediklerini düşünmüşlerdir. Kalan katılımcıların %0,2’si (3.çeyrekte - %3) “*haklarını kendileri koruyacaklarını*” belirtmiştir.

Aşağıdaki Grafik-15’te gördüğümüz gibi 2019 (Jupiter, 2019: 35) ve 2020 yılında (MISDRK, 2020: 30) katılımcılara “*dini değerler*” hakkında aynı “*Sizin için “dini değerler” önemli midir?*” sorusu verilmiştir. Cevaplara göre “*önemlidir*” diyenlerin oranı %25,45’ten %31,25’e artmıştır. “*Önemli değildir*” diyenlerin oranı 2019’da %6,4’ü gösterirken 2020’de bu oran %8,15 ile biraz artış göstermiştir. Fakat bu sonuçlardan toplumun dini değerlere olan ilgisinin daha çok olumlu olduğunu görebiliriz. “*Tarafsızım*” diyenlerin oranı ise %27,5’ten %9,8’e düşmüş durumdadır.

Grafik 15. “Sizin için “dini değerler” önemli midir?” sorusuna katılımcıların verdiği cevapların dağılımı

4.5. Etki ve Farklı Boyutlarındaki Sekülerleşme

4.5.1. Din – Eğitim (Dinin Eğitime Etkisi ve Sekülerleşmesi)

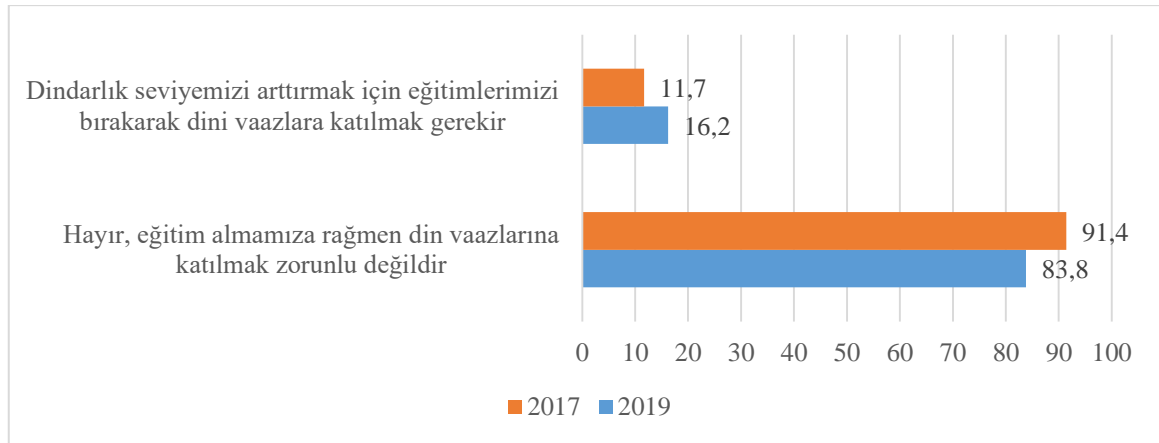
Kazakistan'daki din eğitimi sistemi son yüzyıllara kadar tek bir İslami yönden gelişmiştir. Bunun önemli nedeni de Kazakistan topraklarındaki “eski medrese sistemi” üzerindeki eğitimlerin eski Sır Derya boyundaki ve Ulu İpek Yolu boyundaki şehirlerde (Türkistan, Balasağun, Otrar, Sayram, Sauran) oluşmasıdır. Orta çağ dönemine ait olan yazılı kaynaklarda, sadece Balasağun şehrinde 40 Cami ve 20 medresenin olduğu belirtilmektedir. Kazakistan'da XIX yüzyılın 50-60'lı yıllarında 84 din eğitimi kurumu vardı. Bu eğitim kurumları, İslam dinini vaaz eden, kadıları, ilk Müslüman okullarının mollalarını ve şeriat yasalarını açıklayan yüksek rütbeli din görevlilerini hazırlamışlardır. Ayrıca insanlara edebiyat, kültür ve aydınlanma konusunda eğitim veren bir kültürel merkezi olarak hareket etmişti. Medresedeki eğitim süresi 4 yıldır, 7 yaşından itibaren çocukları kabul etti. Kırsal kesimdeki okullar Kazakların göçebe yaşamına uyum sağlamış, eğitim dönemi de sonbahar ve kış aylarında gerçekleştirilmiştir (Duysen, 2022).

Bugün ise Kazakistan bağımsızlığını aldıktan sonra kendisini demokratik yönde sosyal, dini değerlere saygılı davranan laik bir devlet olarak tanıtmaktadır. Anayasa ve kanunlar, din-devlet ilişkileri bildiğiniz gibi laiklik üzerinden kurulmuştur. Ayrıca bu faaliyetler din ve eğitim arasındaki etkileri de kapsamaktadır. Kazakistan'ın büyük kısmı Müslüman olmasına rağmen, din eğitimi meselesinde ortaöğretim kurumlarında İslam dininin öğretilmesi söz konusu olmamaktadır.

Bunun nedeni de toplumun çokkültürlü ve farklı uluslardan oluşmasıdır. Tüm dünyada aşırı dini cemaatlerin her alanda olumsuz etkileri yarattığı gibi Kazak toplumu için de birçok sıkıntıları getirdiğini söyleyebiliriz. Öncelikle din eğitimi üzerinde olumsuz etkilediği görülmektedir. Zaten bağımsızlıktan sonraki yıllarda ortaöğretim kurumlarında dini derslere ilgi verilmemiştir. Din dersinin ilk olarak 2009’da dokuzuncu sınıf öğrencilerine yönelik “din bilimi temelleri” seçmeli ders şeklinde verilmiştir. Ancak bu ders her dinin sadece tarihi anlatımıyla sınırlı olup, devletin laik politikasına uygun şekilde hazırlanmıştır. 2017 yılında ise Eğitim Bakanlığı tarafından bu dersin yerine yeniden “dini araştırmaların sekülerliği ve temelleri” dersi verilerek daha çok sekülerliği vurgulamaktadır. Böylece devletin din alanındaki görüşü ve laikliği koruma isteği yansımaktadır.

Din İşleri Bakanlığı tarafından sağlanan imkanlarla din eğitim kurumlarının açılmasında sorun yaşanmasa da sonradan yapılan farklı kısıtlamalar ve ağır şartlardan dolayı din eğitimi kurumları azalmış durumdadır. Sonradan kabul edilen (2011) dini kanunlara göre din tüm şekliyle devlet kontrolü altında bulunmaktadır. Böylece din görevlileri dahil olmak üzere, eğitim kurumlarında ibadet etmeye, dini törenler veya toplantıların yapılmasına, dini semboller taşıyan kıyafetleri giymeye yasak getirilmiştir. Bu durumda devletin din eğitimi meselesinde eğitim kurumlarının sayısının artmasına engel olabilecek sınırlamaları getirdiği açık izlenebilmektedir. Ayrıca, eğitim alan öğrencilere devlet tarafından dini konulardaki derneklere gitmesine veya dini öğretilere katılmasına izin verilmemektedir (Erpay, 2019: 10). Bu mesele ile ilgili 2017 (Bilim, 2017: 18) ve 2019 (Jupiter, 2019: 37) yıllarında bir anket sorusu yapılmıştır. Katılımcıların cevaplarına göre %’de oranı aşağıdaki Grafik-16’da verilmiştir. Neticesinde katılımcıların büyük oranının “eğitimi bırakarak dini vaazlara katılmayı” doğru bulmadıkları görülmektedir. Bundan katılımcıların çoğunun laik düşüncede olduğunu fark edebiliriz. Ayrıca %91,4’ten (2017) %83,8’e azalmaktadır. “Dindarlık seviyemizi arttırmak için eğitimlerimizi bırakarak din vaazlarına katılmak gerekir” diyenlerin oranı da %11,7’den (2017) %16,2’ye (2019) artmaktadır. Neticede dinin eğitimi olumsuz yönde etkilediği fark edilmektedir. Çünkü yukarıda bahsettiğimiz gibi okullarda ve diğer eğitim kurumlarında verilen din eğitimi dersleri laiklik politikası etkilerinden dolayı yeterli

derecede dini bilgiler verememektedir. Bu nedenle de çoğunlukla gençler dini bilgilerini yeterli alabilmek için Camilere veya medreselere gitmek zorundadırlar.

Grafik 16. Dini vaazlara katılmakla ilgili cevapların dağılımı

4.5.2. Din – Siyaset (Dinin Siyasete Etkisi ve Sekülerleşmesi)

Kazakistan'ın Bağımsızlık öncesi dini yapısına yönelik bazı bilgilere göre ekonomik açıdan hayvan besleme ve tarımın önde geldiği sırada Kazak toplumunda idari yapı alanında da çeşitli kabile ve soyların, şehir halkı ve köy halkı olarak yapılanmanın mevcut olduğu gerçektir. Ayrıca en önemli hususlardan biri de bunun gibi yapılanmada Kazakların İslam dinine olan yaklaşımlardan uzak olmadığı görülmektedir. Tarihçi W. Bartold'a göre Kazakların hangi kableden veya şehirden (köyden) çıkmasıyla, hatta kimliğine göre Müslüman olduğunu anlamının kolay olması anlaşılmaktadır. Çünkü Kazak toplumunun örf-adetinde Hanefi mezhebi başta olmak üzere İslam algısı öngörülmüştür. Ancak Çarlık Rusya'nın toplumu ateistliğe çevirme çabası İslam dininin etkisini azaltmış olsa da tamamen dinden uzaklaştıramamıştır. Ardından da Bağımsızlık sonrası yıllarda İslam dini üzerinde yavaştan ilerlemeler fark edilmeye başlamıştır. Böylece Rusların ulus inşa temelindeki İslam özünü yok etme politikalarına karşı Kazakistan toplumunda ulusal süreçte etkili olan, yanı sıra devlet ve halk bütünleşmesini sağlayan dini okullar ve medreseler gündeme gelmeye başlamıştı (Çağlar, 2018: 76).

Din ve siyaset konusu önümüze geçtiğinde her ülkenin kendine ait bir toplumunda öncelikle dinler arası ilişkiler meselesi ve farklı dinlerden oluşan kurumlar, laik toplumdaki dinin rolü ve din meselelerine yönelik yapılmakta olan anayasa ve hukuksal yaklaşımlar gibi birçok noktalardan bahsedilebilir. Bu hususlar doğrultusunda genel Kazakistan çerçevesinde yapılan din ve siyaset konusuna yönelik 2017-2020 yıllar arasında yapılan anket sorularına ve cevaplama % sonuçlarına yer verilecektir.

Tablo 18. Devletin dini kurumların faaliyetleri ile ilgili yüzdeler dağılımı

Sizce devlet dini kurumların faaliyetlerini düzenlemesi gerektiği hakkında düşünceniz nedir?	2017	
	3.çeyrek, %	4.çeyrek, %
Devlet dini kurumları kontrol altında tutmalıdır	0,1	0
Devlet tüm dini kurum faaliyetlerinin yarısını düzenlemesi lazım	8,7	13,4
Devlet herhangi bir dini kurumun ülkede sonsuz bir şekilde hizmet etmesine engel olmaması lazım	1,9	2,8
Devlet dini kurumların faaliyetlerine hiç karışmamalıdır	5	6,9
Devlet sadece sorun yaratan misyonerlik dini grupların hareketlerini kontrol altına almalıdır	23,3	25,2
Devlet herhangi bir dine yardım etmemelidir	18,9	9,6
Devlet sadece geleneksel değeri var dini kurumlara yardım ve destekte bulunmalıdır	29,7	29,5
Kararsızım	12,3	12,5

Yukarıdaki Tablo-18’de aynı 2017 (Bilim, 2017: 59) yılında katılımcılara “Sizce devlet dini kurumların faaliyetlerini düzenlemesi gerektiği hakkında

düşünceniz nedir?” sorusu verilmiştir. Cevaplarına göre “devlet dini kurumları kontrol altında tutmalıdır” diyenlerin oranı %0,1 ve %0 şeklindedir. “Devlet tüm dini kurum faaliyetlerinin yarısını düzenlemesi lazım” diyenlerin oranı ise 3.çeyrekte %8,7’den 4.çeyrekte %13,4’e ve “devlet herhangi bir dini kurumun ülkede sonsuz bir şekilde hizmet etmesine engel olmaması lazım” diyenlerin oranı %1,9’dan %2,8’e artmıştır. “Devlet dini kurumların faaliyetlerine hiç karışmamalıdır” diyenlerin oranı ise 3.çeyrekte %5’ten 4.çeyrekte %6,9’a ve “devlet sadece sorun yaratan misyonerlik dini grupların hareketlerini kontrol altına almalıdır” diyenlerin oranı %23,3’ten %25,2’ye artmıştır. “Devlet herhangi bir dine yardım etmemelidir” diyenlerin oranı %18,9’dan %9,6’ye azalmış ve “devlet sadece geleneksel değeri var dini kurumlara yardım ve destekte bulunmalıdır” diyenlerin oranı %29,7 ve %29,5 şeklindedir. Kalan %12,3 ve %12,5’i “kararsız” olduklarını belirtmiştir. Neticede cevapları yorumlayarak devletin genel olarak dini veya herhangi dini kurumu zorunlu bir şekilde kontrol altına almayarak sadece toplumda sorunlar getirebilen dini cemaatlere yönelik işlemlerin ve kontrollerin yapılması eğiliminde olduğu fark edilmektedir. Ayrıca devlet için geleneksel değerli olan dinlerin ve kurumların desteklenmesi önemli olmaktadır.

Tablo 19. Devletin dinler arası politikaları ile ilgili yüzdeler dağılımı

Sizce devletin dinler arası ittifakını güvence altına alma politikası neyi temsil ediyor?	2017	
	3.çeyrek, %	4.çeyrek, %
Vatandaşların vicdan ve din özgürlüğüne yönelik haklarının güvence altına alınmasını	30,6	21,6
Toplumsal ve dini kurumların dengesini korumayı	21	17,9
Hoşgörü dini inançlara ve görüşlerine saygı göstermeyi	7,9	13
Mezhepler arasında kendi işlevlerini devletin eşit koşulları yaratarak gerçekleştirmesini	12,7	12
Devletin dini mezheplerin işlevlerini yerine getirebilmesi için eşit koşullar sunmasını	4,8	9,5

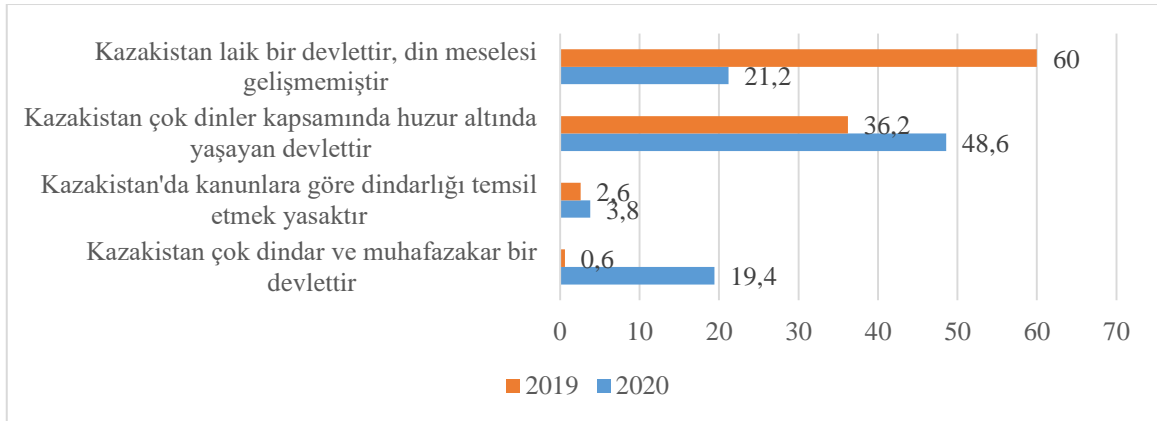
Devletin dini kurumların iç meselelerine karışmamasını	4,9	8,8
Kazakistan'daki tüm dini mezheplerin gelişmesini	2	2,9
Kazakistan'da dinler arası diyalogun ilerlemesini	1,6	1,5
Tüm dinleri sıkı kontrol etmeyi	0,4	---
Kararsızım	13,9	12,7

Yukarıdaki verilen Tablo-19'de 2017 (Bilim, 2017: 60) yılına ait (3 ve 4.çeyrekler) diğer bir “Sizce devletin dinler arası ittifakını güvence altına alma politikası neyi temsil ediyor?” sorusu yer almaktadır. Cevaplarında ise “vatandaşların vicdan ve din özgürlüğüne yönelik haklarının güvence altına alınmasını” diyenlerin oranı 3.çeyrekte %30,6’dan 4.çeyrekte %21,6’ya ve “toplumsal ve dini kurumların dengesini korumayı” diyenlerde %21’den %17,9’a azalmıştır. “Hoşgörü dini inançlara ve görüşlerine saygı göstermeyi” diyenlerde %7,9’dan %13’e ve “devletin dini mezheplerin işlevlerini yerine getirebilmesi için eşit koşullar sunmasını” diyenlerde %4,8’den %9,5’e artmıştır. “Mezhepler arasında kendi işlevlerini devletin eşit koşulları yaratarak gerçekleştirmesini” diyenlerin oranı %12,7 ve %12 şeklindedir. “Devletin dini kurumların iç meselelerine karışmamasını” diyenlerin oranı %4,9’dan %8,8’e ve “Kazakistan’daki tüm dini mezheplerin gelişmesini” diyenleri oranı %2’den %2,9’a artmıştır. “Kazakistan’da dinler arası diyalogun ilerlemesini” cevabını seçenlerde %1,6 ve %1,5 şeklindedir ve “tüm dinleri sıkı kontrol etmeyi” diyenlerinki de 3.çeyrekte %0,4’ü gösterirken 4.çeyrekte bu oran belirlenmemiştir. Kalan %13,9 ve %12,7 oranları katılımcıların “kararsız” olduklarını ifade etmektedir.

Grafik 17. “Sizce devlet ve din arasındaki bağların modeli nasıl olmalıdır?” sorusuna verilen cevapların dağılımı

Yukarıdaki Grafik-17’de aynı 2017 (Bilim, 2017: 64) yılının 3 ve 4.çeyreklerine ait olan “Sizce devlet ve din arasındaki bağların modeli nasıl olmalıdır?” şeklindeki anket sorusu verilmiştir. Bu sorunun amacı da Kazakistan’daki devlet ve din arasındaki etkinin veya politikaların modelini katılımcıların farklı cevaplarına göre belirlemektir. Böylece cevapların % oranlarına bakarsak “devlet dini kurumların faaliyetlerini düzenler” diyenlerin oranı 3.çeyrekte %17,9’dan 4.çeyrekte %16’ya düşmüştür. “Devlet ve din arasında herhangi bir etkinin olmamasını” düşünenlerin oranı da %8,4’ten %11,2’ye artıyorsa, ikisinin arasında etkinin olmasını düşünenlerde %18,6’dan %17,4’e azalmıştır. Ayrıca “dinin devlete etkisinin daha üstün olması” taraftarlarının oranı da %17,3’ü gösteriyor, fakat 4.çeyrekte %13,4’e azalmıştır. “Devlet dini kurumların iç politikalarına karışabilir” diyenlerde ise %25,6’dan %26,5’e yükselme fark edilmiş ve kalanların %11,9’dan %14,7’ye artış ile bu konuda “kararsız” oldukları görülmüştür.

Grafik 18. “Kazakistan toplumundaki dinin önemini nasıl değerlendirirsiniz?” sorusuna verilen cevapların dağılımı

Yukarıdaki Grafik-18’de 2019 (Jupiter, 2019: 12) ve 2020 (MISDRK, 2020: 55) yıllarına ait yapılan anketteki “Kazakistan toplumundaki dinin önemini nasıl değerlendirirsiniz?” şeklindeki sorusuna göre katılımcıların daha çok laik düşüncede oldukları belirlenmektedir. Farklı cevaplamalara göre “Kazakistan laik bir devlettir, din meselesi gelişmemiştir” diye düşünenlerin sayısı 2019 yılında en yüksek oranla %60’ı göstermektedir ve bu rakam 2020’de %21,2 şeklindedir. “Kazakistan çok dinler kapsamında huzur altında yaşayan devlet” olduğunu belirtenlerin oranı %36,2’den %48,6’ya artmıştır. Yanı sıra “Kazakistan’da kanunlara göre dindarlığı temsil etmek yasaktır” cevabını seçenlerde %2,6’dan %3,8’e biraz artış görülmüştür. Son olarak “Kazakistan’ın çok dindar ve muhafazakâr bir devlet” olduğunu düşünenlerin oranı 2019’da %0,6 iken 2020’de %19,4 şeklindedir.

Tablo 20. Toplumdaki dinin önemi ile ilgili yüzdeler dağılımı

Sizce Kazakistan toplumundaki dinin rolü aşağıdakilerin hangisidir?	2017, %	2018, %	2019, %	2020, %
Din önemli manevi-insanlığın ana kaynağıdır	40,05	41,5	10	45,5
Din-toplumunu birleştirecek önemli bir husustur	30,9	29,05	14,5	21,5
Din toplumda özel bir yere sahip değildir	13,6	15,7	59,9	11,5
Dinin hiçbir rolü yoktur	6,2	5,2	14,3	11,3

Yukarıda gösterdiğimiz 2017 (Bilim, 2017, s. 29), 2018 (ARDG, 2018: 21), 2019 (Jupiter, 2019: 21) ve 2020 (MISDRK, 2020: 74) yıllarında yapılan “*Sizce Kazakistan toplumundaki dinin rolü aşağıdakilerin hangisidir?*” şeklindeki anket sorusunda (Tablo-20) “din önemli manevi- insanlığın ana kaynağıdır” diyenlerin oranlarında 2017’de %40,05’ten (2018 - %41,5; 2019 - %10) 2020’de %45,5’e artışı görebiliriz, fakat “din-toplumunu birleştirecek önemli bir husustur” cevabını belirtenlerde 2017’de %30,9’dan (2018 - %29,05; 2019 - %14,5) 2020’de %21,5’e düşmüştür. “Din toplumda özel bir yere sahip değildir” cevabını seçenlerin oranı 2017’de %13,6; 2018’de %15,7; 2019’da %59,9; 2020’de %11,5 şeklindedir. Son olarak “dinin hiçbir rolü yoktur” cevabıyla Kazakistan’da dinin rolünün pek olmadığını düşünenlerin oranlarında 2017’de %6,2’den (2018 - %5,2; 2019 - %14,3) 2020’de %11,3’e arttığı fark edilmektedir.

Tablo 21. Kazakistan’da din alanındaki meselelerle ilgili yüzdeler dağılımı

Kazakistan’da din alanında hangi meseleler daha çok öne çıkmaktadır?	2019, %	2020, %
Kazakistan’da dindarlara olan baskı	0,7	1,6
Ülkedeki dini durumun siyasileşmesi	1,05	3,2
Dini kurumların yabancı ülkeler tarafından desteklenmesi	1,6	10,1
Çeşitli dini sektelerin çoğalması	1,7	8,8
Dini aşırılık	11,8	20,8
Yeni dini kurumların ortaya çıkması	24,3	28,5
Önemli bir mesele yoktur, dini durum iyidir	59,8	21,9

Yukarıdaki Tablo-21’e baktığımızda 2019 (Jupiter, 2019: 51) ve 2020 (MISDRK, 2020: 66) yıllara ait Kazakistan’daki dini meselelerle ilgili çeşitli cevaplarla “*Kazakistan’da din alanında hangi meseleler daha çok öne çıkmaktadır?*” sorusu yer almaktadır. Katılımcılardan verilen soruya göre farklı meselelerin hangisinin önde olduğunu belirtmeleri istenerek cevapların % hesaplamalarına bakarsak, “Kazakistan’da dindarlara olan baskı” olduğunu düşünenlerin oranı 2019’da %0,7 iken, 2020’de bu oranın %1,6’ya arttığı

görülmektedir. Genel olarak cevapların çoğunda % oranlarında artışlar tespit edilmiştir. “Ülkedeki dini durumun siyasileşmesi” diye düşünenlerin oranı %1,05’ten %3,2’ye; “Dini kurumların yabancı ülkeler tarafından desteklenmesi” diyenlerde %1,6’dan %10,1’e; “Çeşitli dini sektaların çoğalması” diyenlerde %1,7’den %8,8’e; “Dini aşırılık” olduğunu düşünenlerin oranı %11,8’den %20,8’e ve “Yeni dini kurumların ortaya çıkması” diyenlerde %24,3’ten 2020 yılında %28,5’e arttıkları görülmektedir. Yanı sıra cevaplama “önemli bir mesele yoktur, dini durum iyidir” diyerek olumlu düşüncede olduğunu belirtenlerin oranı 2019’da %59,8 iken 2020’de bu oranın %21,9’a azaldığı görülmüştür.

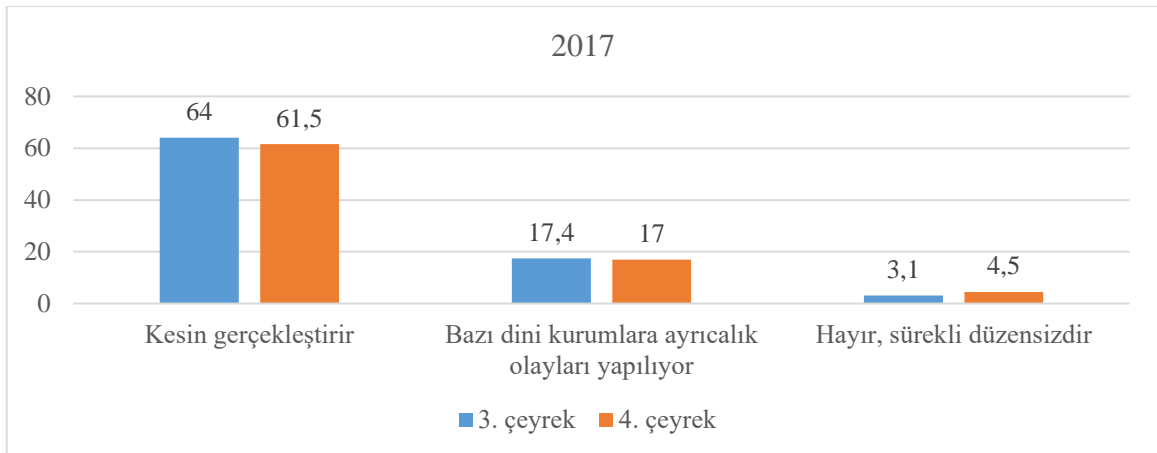
Grafik 19. “Devletin tüm dini kurumlara eşit muamele politikası hakkında düşünceniz nedir?” sorusuna verilen cevapların dağılımı

Ayrıca Kazakistan toplumundaki tüm dini kurumlara yönelik devletin sergilediği politikası da önemli konulardandır ve buna dair geçmiş 2017 (Bilim, 2017: 55-56) yılına ait araştırmalar da yapılmıştır. Fakat son yıllara ait sonuçlar bulunmamaktadır. Yukarıdaki Grafik-19’da “Devletin tüm dini kurumlara eşit muamele politikası hakkında düşünceniz nedir?” sorusu ve cevaplama % oranları verilmiştir. Neticesinde katılımcılar arasında bu soruya yönelik “kesin gerçekleştirir” cevabını verenlerin oranı 3.çeyrekte %69,9 ve 4.çeyrekte %69,4 şeklindedir. “Bazı dini kurumlara ayrıcalık olayları yapıyor” diyenlerin oranı 3.çeyrekte %0 iken 4.çeyrekte %17,1’dir. “Hayır, sürekli düzensizdir” diyenlerde ise %1,9 ve %2 oranlarındadır.

Grafik 20. “Devletin dini alanda insan haklarının korunması ile ilgili politikasına yönelik düşünceniz nedir?” sorusuna verilen cevapların dağılımı

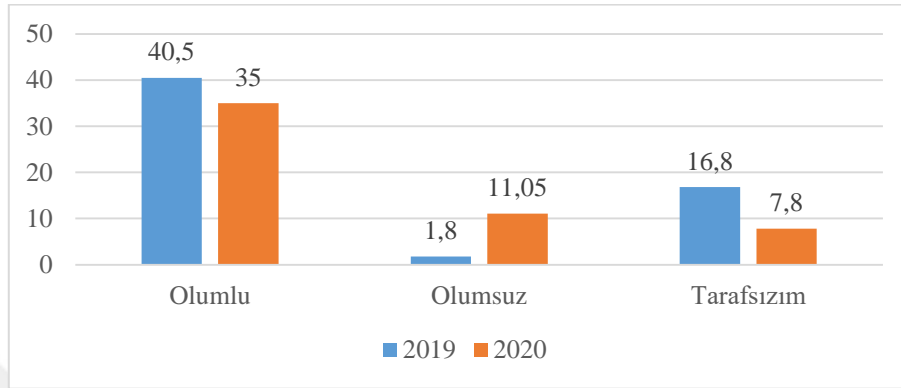
Aynı ankette (Bilim, 2017: 55-56) “Devletin dini alanda insan haklarının korunması ile ilgili politikasına yönelik düşünceniz nedir?” sorusu da verilmiştir (Grafik-20). Cevaplama sonuçlarında devletin dini alandaki insanların haklarını koruma meselesinde “kesin gerçekleştirir” cevabını verenlerin oranı 3.çeyrekte %67,5’ten 4.çeyrekte %62,2’ye azalmıştır. “Bazı dini kurumlara ayrıcalık olayları yapılıyor” diyenlerde 3.çeyrekte %17,7’den 4.çeyrekte %22,2’ye artmıştır. “Hayır, sürekli düzensizdir” diyenlerin oranı ise 3.çeyrekte %2,2’den 4.çeyrekte %3’e artmıştır.

Grafik 21. “Devletin vatandaşlara dini meselede yapılan baskıları önleme politikası hakkında düşünceniz nedir?” sorusuna verilen cevapların dağılımı

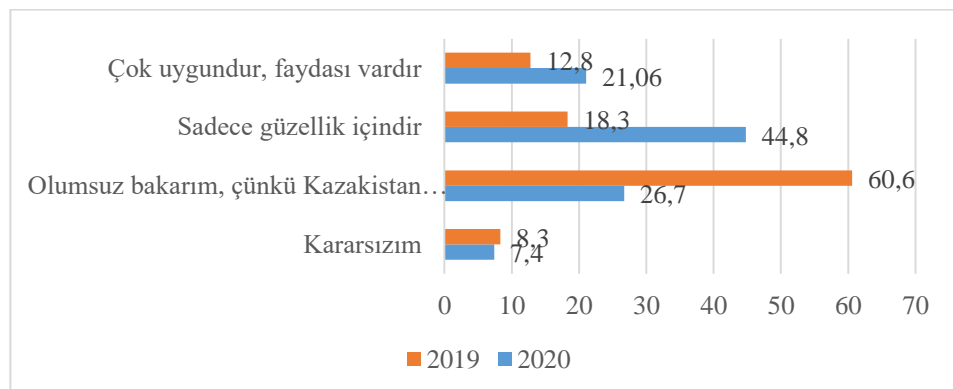
Yukarıdaki Grafik-21’de yine aynı senedeki ankette “Devletin vatandaşlara dini meselede yapılan baskıları önleme politikası hakkında düşünceniz nedir?” sorusu verilmiştir. Cevaplarında ise böyle önleme işlemlerini “kesin gerçekleştirir”

diyenlerin oranı 2017'nin (Bilim, 2017: 55-56) 3.çeyreğinde %64 iken 4.çeyreğinde %61,5'i göstermiştir. "Bazı dini kurumlara ayrıcalık olayları yapılıyor" diyenlerde 3.çeyrekte %17,4'ten 4.çeyrekte %17,0'ı göstermiştir. "Hayır, sürekli düzensizdir" diyenlerin oranı ise 3.çeyrekte %3,1'den 4.çeyrekte %4,5'e artmıştır.

Grafik 22. "Laik düşünceli birisine karşı olan değerlendirmeniz nasıldır?" sorusuna verilen cevapların dağılımı

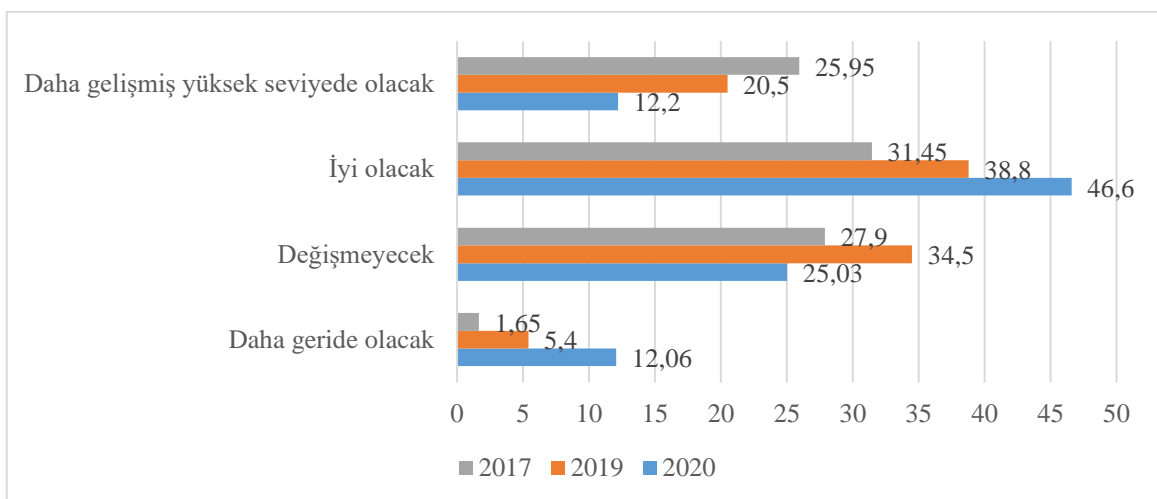
Yukarıdaki Grafik-22'de bakarsak 2019 (Jupiter, 2019: 45) ve 2020 (MISDRK, 2020: 44) yıllarına yönelik anket araştırmasında katılımcılara "Laik düşünceli birisine karşı olan değerlendirmeniz nasıldır?" sorusuna yer verilmiştir. Katılımcılardan alınan cevaplara göre laik düşünceli bireylere olan değerlendirmenin "olumlu" olduğunu belirtenlerin oranı 2019'da %40,5'tir, fakat bu oran 2020 yılında %35'e inmiştir. Aksine "olumsuz" diyenlerin oranı 2019'da %1,8'den 2020'de %11,05'e artmıştır. Kalan katılımcıların 2019'da %16,8 oranından 2020'de %7,8'e düşmesiyle "tarafsız" oldukları belirtilmiştir.

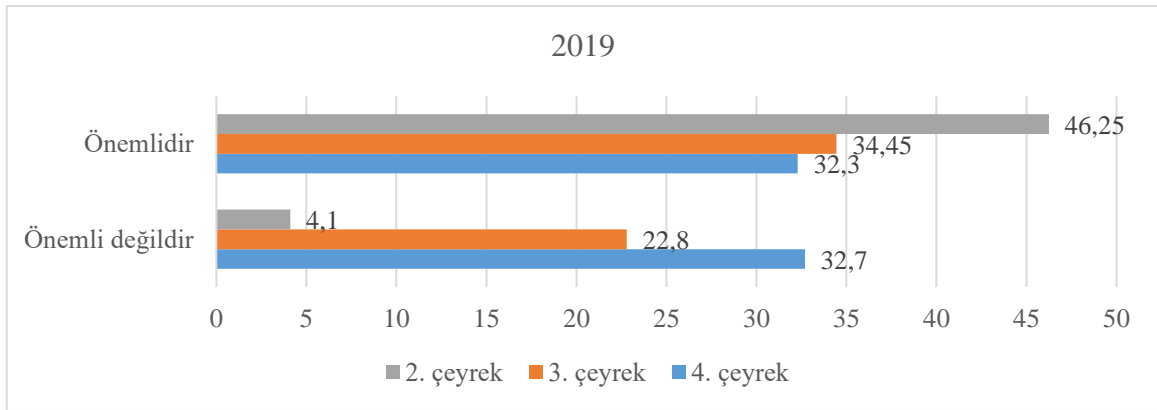
Grafik 23. "Şehir merkezlerinin toplu alanlarında dini simgelerin olması hakkında düşünceniz nedir?" sorusuna verilen cevapların dağılımı

Yukarıdaki Grafik-23'te bakarsak 2019 (Jupiter, 2019: 30) ve 2020 (MISDRK, 2020: 104) yıllarına ait aynı anket araştırmasında katılımcılara “*Şehir merkezlerinin toplu alanlarında dini simgelerin olması hakkında düşünceniz nedir?*” sorusu verilmiştir. Cevaplama oranlarına göre katılımcıların arasında “çok uygundur, faydası vardır” diyenlerin oranı 2019 yılında %12,8’den 2020 yılında %21,06’ya artmıştır. “Sadece güzellik içindir” diyenlerin oranı 2019’da %18,3’ten 2020’de %44,8’e artmıştır. Böyle dini simgelerin toplu alanlarda yer almasına “olumsuz bakarım, çünkü Kazakistan laik bir devlettir” şeklinde değerlendirenlerin oranı 2019’da %60,6’yı göstermiş, ancak 2020 yılında bu oran %26,7’ye düşmüştür. Kalan %8,3 ve %7,4 oranları da katılımcıların “kararsız” olduklarını göstermiştir.

Aşağıdaki Grafik-24’te 2017 (Bilim, 2017: 38), 2019 (Jupiter, 2019: 29) ve 2020 (MISDRK, 2020: 77) yıllarına ait anket araştırmasında “*Ülkemizin gelecekteki dini durumu hakkında düşünceniz nedir?*” sorusu verilmiştir. Bu soruya “daha gelişmiş yüksek seviyede olacak” diyenlerin oranı 2017’de %25,95’ten 2019 ve 2020’de %20,5’e ve %12,2’ye azalmıştır. “İyi olacağını” düşünenlerin oranı 2017’de %31,45’ten 2019 ve 2020’de %38,8 ve %46,6’ya artmıştır. “Değişmeyeceğini” belirtenlerin oranı 2017’de %27,9’dur; 2019’da bu oran %34,5 iken 2020’de %25,03’ü göstermiştir. Dini durumun “daha geride olacağını” düşünenlerin oranı ise 2017 yılında %1,65’tir ve bu oran 2019’da %5,4’e; 2020 yılında ise %12,06’ya artmıştır.

Grafik 24. “Ülkemizin gelecekteki dini durumu hakkında düşünceniz nedir?” sorusuna verilen cevapların dağılımı

Grafik 25. “Dindarlara yönelik devletin tutumu” hakkında düşünceniz? sorusuna verilen cevapların dağılımı

Ayrıca yukarıdaki Grafik-25’e bakarsak 2019 (Jupiter, 2019: 52-53) yılının 2-3-4.çeyreklerinde katılımcılara “*Dindarlara yönelik devletin tutumu*” hakkında düşünceniz?” sorusu verilmiştir. Cevaplama oranlarına göre “önemlidir” diyenlerde 2019 yılının 2.çeyreğinde %46,25’ten 3 ve 4.çeyreklerde %34,45 ve %32,3’e düşmüştür. “Önemli değildir” diyenlerde ise 2.çeyrekte %4,1’den 3 ve 4.çeyreklerde %22,8 ve %32,7 oranlarında artışlar görülmüştür.

Tablo 22. Kazakistan toplumundaki dinin rolü ile ilgili yüzdeler dağılımı

Kazakistan toplumunda dinin rolü nasıl olmalıdır?	3. çeyrek, %	4. çeyrek, %
Dini değerler devlet ideolojisi haline gelmelidir	19,4	11,1
Din halkın maneviyatını ve ahlakını desteklemelidir	27,6	24,7
Din kamu ve ulusal birliği korumalıdır	17,7	21,9
Din, inananların manevi isteklerini yerine getirmelidir	12,5	17,7
Din, kültürel geleneklerin korunmasına entegre edilmelidir	10,4	15,9
Din, nüfusun fakir ve zengin bir kısmına eşit destek sağlamalıdır	4,1	5,3
Kararsızım	8,1	3,2

Son olarak yukarıdaki Tablo-22’e bakarsak 2017 (Bilim, 2017: 30) yılının 3 ve 4.çeyreklerine ait “*Kazakistan toplumunda dinin rolü nasıl olmalıdır?*” şeklinde

anket sorusu verilmiştir. Katılımcıların değerlendirmelerine göre “dini değerler devlet ideolojisi haline gelmelidir” diyenlerin oranı 3.çeyrekte %19,4’ten 4.çeyrekte %11,1’e düşmüştür. “Din halkın maneviyatını ve ahlakını desteklemelidir” diyenlerde %27,6’dan %24,7’ye düşmüştür. “Din kamu ve ulusal birliği korumalıdır” diyenlerin oranı %17,7’den %21,9’a yükselmiştir. “Din, inananların manevi isteklerini yerine getirmelidir” diyenlerde %12,5’ten %17,7’ye; “din, kültürel geleneklerin korunmasına entegre edilmelidir” diyenlerde %10,4’ten %15,9’a artmıştır. “Din, nüfusun fakir ve zengin bir kısmına eşit destek sağlamalıdır” şeklinde cevaplayanların oranı da %4,1’den %5,3’e artmıştır. Kalan %8,1 ve %3,2 oranları da katılımcıların “kararsız” olduklarını belirtmiştir.

4.5.3. Din – Ekonomi (Dinin Ekonomiye Etkisi ve Sekülerleşmesi)

Dünyanın her tarafına baktığımızda toplumdaki dinin sadece insanlığın manevi oluşuna değil onun yaşamı, ahlakı ve davranışlarına etkilediği, aynı sırada toplumun ekonomik durumuna da etkisi olduğu bellidir. Modernleşme ve küreselleşme süreçlerinde ekonomik durumların önemli yer alması dini alana da yankılamaktadır. Başka bir ifade ile, dini alanla birlikte ekonomik alanın da beraber sürmesidir. Bu süreçte farklı dini cemaatlerin sadece eğitim veya sağlık sektörlerinde değil, aynı zamanda ekonomik alanda da etkili olmak üzere kendi faaliyetlerini güçlendirmeyi amaçlamışlardır (Kirman, 2005: 48).

4.5.4. Din – Hukuk (Dinin Hukuka Etkisi ve Sekülerleşmesi)

2017 (ARDG, 2018: 18) ve 2019 (Jupiter, 2019: 37) yıllarında toplum arasında anket araştırması yapılmıştır ve aynı sorunun sonuçları belirlenmiştir. Tablo-23’e bakarsak katılımcılara iki farklı cevaba göre hangisine katıldığı istenmiştir. Katılımcıların çoğu “*hayır, ilk önce her vatandaş kendi dini inanç prensiplerinin olmasına rağmen ilk önce hukuksal şartlarda devlet için vatandaşlık görevini yerine getirmelidir*” cevabıyla 2017’de %89,2’den 2019’da %82,6’ya biraz azaldığını gösteriyor. “*Dini kanunların ve kuralların diğer devlet yasası ve hukuki normlarından daha üstün olduğuna inanıyorum*” diye cevap verenlerin oranı ise

2017’de %10,8 iken 2019’da %17,4’ü göstermiştir. Neticesinde toplumun çoğuna göre ülke ve devlet yararına olan prensiplerinin üstün olduğunu belirlemektedir. Çünkü laik bir devlet olduğumuzun doğrultusunda dinin devletten ayrı olması hukuksal nitelikte de bir daha gerçekleştirilmiştir.

Kazakistan Anayasasının 22. Maddesine yönelik tüm dini kurumlar: a) devlet iktidarı görevlerini ve faaliyetlerini yerine getiremez ve devlet kurumlarının çalışmalarına müdahale edemezler; b) siyasi partilerin çalışmalarına katılamazlar ve onlara maddi destek veremezler; c) Devletin kanun ve hukuk düzenlemelerine uymak zorundadırlar (Aitaly, 2013). Ayrıca vatandaşlık görevi unsurlarından birine örnek olarak gençlerin askere gitmesinden bahsedebiliriz. Askerlik yaparken ibadetlerini yerine getirmek isteyenlerin hiç olmadığını söylememiz yanlıştır. Ancak ne devlet ne de Silahlı Kuvvetler Komutanlığı bu konuyu gündeme getirmemiş durumdadır. Kazakistan'da 2017 yılında Din İşleri ve Sivil Toplum Bakanlığı tarafından "Din Hizmeti ve Dini Kurumlar Hakkındaki" yasasına bir sürü değişiklik ve ekleme yapılması bekleniyordu. Temel normlar arasında ergin olmayanların dini faaliyetlere katılmaları, dini alandaki yasaların ihlali için artan sorumluluklar vardı. Ayrıca, devlet çalışanlarının çalışma saatleri boyunca dini faaliyetlere katılımını kısıtlayan özel bir maddenin getirilmesi de öngörülmüştü. Fakat, üç yıl sonra bu yasaya diğer bir değişiklikler yapılarak bu öngörülen eklemeler onaylanmadı (Askarbekuly, 2020).

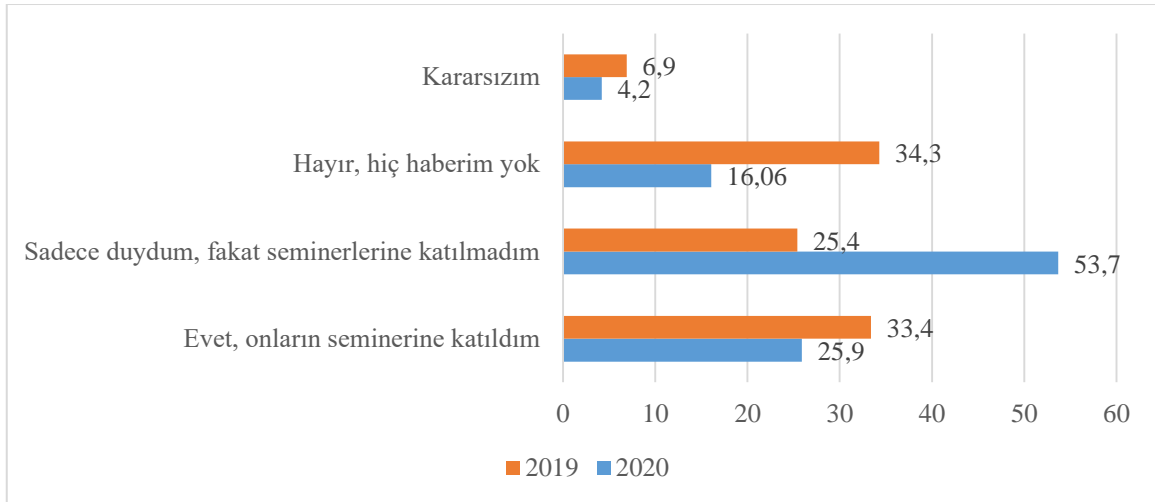
Tablo 23. Din ve devlet meselesi ile ilgili alınan cevapların yüzdeler dağılımı

Aşağıdaki cevapların hangisine katıldığınızı belirtin.	2017	2019
Dini kanunların ve kuralların diğer devlet yasası ve hukuki normlarından daha üstün olduğuna inanıyorum	%10,8	%17,4
Hayır, ilk önce her vatandaş kendi dini inanç prensiplerinin olmasına rağmen ilk önce		

hukuksal şartlarda devlet için vatandaşlık görevini yerine getirmelidir	%89,2	%82,6
---	-------	-------

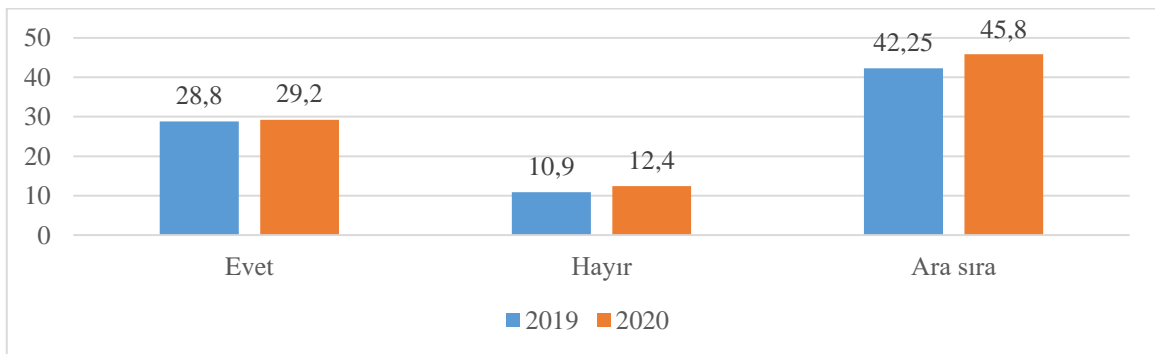
Ülkemizde toplumun ve insanların dini aşırılığın şiddetlerinden ve terör olaylarından korunmalarını sağlamak amacıyla yetkililer tarafından yasal ve hukuksal işlemler her sene gözden geçirilerek yapılmaktadır. Son zamanlarda vatandaşların radikalleşme meselesi Kazakistan Cumhuriyeti'nin ulusal güvenliğine büyük sorunlar getirebileceği öngörülmektedir. Bu nedenle ulusal açıdan sorun yaratabilen olayların önlenmesi için birçok planlı düzeyde programlar yapılmıştır. Bu programlar 2018-2022 yılları için Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası tarafından vatandaşların vicdan özgürlüğüne ve dini inançlarına saygı duyma hakları göz önünde bulunarak tasarlanmıştır. Programın geliştirilmesinden sorumlu devlet organı olarak Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal Güvenlik Komitesi belirlenmiştir. Ayrıca bu programlar toplumda radikalleşme düzeyini azaltmak, dış etkilerden korumak, devlet ve hukuk kurumlarının faaliyetlerini güçlendirmek ve topluma zarar verebilecek tüm faktörlerden korumak gibi görevleri kapsamıştır (Sagyntayev, 2018).

Bu yapılmakta olan dini nasihat ve bilgilendirme sırasında aşağıdaki Grafik-26'da katılımcılara aynı 2019 (Jupiter, 2019: 55) ve 2020 (MISDRK, 2020: 123) yıllarında "*Toplumda din meselesinde dini nasihat ve bilgilendirme topluluğunun faaliyetlerinden haberdar mısınız?*" sorusu verilmiştir. Cevaplara bakarsak "*evet, onların seminerine katıldım*" diyenlerin oranı 2019'da %33,4'ten 2020'de %25,9'a azalmıştır. "*Sadece duydum, fakat seminerlerine katılmadım*" diyenlerin oranı 2019'da %25,4'ten 2020 yılında %53,7'ye artmıştır. %34,3 (2019) ve %16,06 (2020) oranları "*hayır, hiç haberim yok*" diye belirtmiş ve kalan %6,9 (2019) ve %4,2 (2020) oranları da "*kararsız*" olduklarını cevaplamıştır.

Grafik 26. “Toplumda din meselesinde dini nasihat ve bilgilendirme topluluğunun faaliyetlerinden haberdar mısınız?” sorusuna verilen cevapların dağılımı

Bir sonraki soruya gelirsek, aynı 2019 (Jupiter, 2019: 55) ve 2020 (MISDRK, 2020: 51) senelerinde katılımcılara “*Dini aşırılığa engel olmak için devlet kurumlarının hukuki yasal düzenlemeler yaptığını düşünüyor musunuz?*” sorusu verilmiştir. Bu soruda da katılımcılardan devlet kurumlarının dini aşırılığı önlemek için yasal düzenlemelerine yönelik cevapları alınmıştır. (Grafik-27) Katılımcılar arasında “*evet*” cevabını verenlerin oranı 2019’da %28,8 ve 2020’de %29,2 şeklinde hemen aynı oranları göstermiştir. “*Hayır*” diyenlerde ise 2019’da %10,9’dan 2020’de %12,4’e arttığını görebiliriz. Diğer %42,25 (2019) oranının %45,8’e (2020) artması ile katılımcıların “*ara sıra*” yasal önlemler yaptığını düşüncesinde olduklarını göstermiştir.

Grafik 27. “Dini aşırılığa engel olmak için devlet kurumlarının hukuki yasal düzenlemeler yaptığını düşünüyor musunuz?” sorusuna verilen cevapların dağılımı

“*Sizce dini kurumlar kendi faaliyetlerini yasal yönde kayıtsız yürütme hakkına sahip midir?*” sorusuna bakarak ülkemizdeki herhangi bir dini kurumun kendi

görevlerini ve işlevlerini kayıtsız yapma hakkına sahip olup olmadığına dair katılımcıların düşünceleri istenmiştir. Kazakistan'ın geçmişine bir daha döndüğümüzde Sovyet dönemi etkisi olmadan önce de Kazak toplumunun Hanefi İslam değerleri ve inanç doğrultusunda tecrübe ettiği ve günümüze kadar devam ettiği yanlış değildir. Günümüzde bu geçtiğimiz dini tecrübeler aynı zamanda “geleneksel dini inancımız” olarak algılanmaktadır (Malgazyuly, 2013). Aşağıdaki Tablo-24’de yapılan anket sorusuna göre “*evet, eğer geleneksel değeri var dini kurum ise*” diye cevap verenlerin oranı 2019’da (Jupiter, 2019: 33) %1,9’dan 2020’de (MISDRK, 2020: 98) %14,5’e artmıştır. “*Evet, eğer bu dini kurum Kazakistan Cumhuriyeti Anayasasına aykırı değilse*” diye cevap verenlerin oranı 2019’da %4,9’dan 2020’de %12,6’ya yükselmiştir. Bu sonuç az önceki cevapla hemen aynı oranı göstermektedir. Çünkü Kazakistan Cumhuriyeti Anayasasına aykırı gelmeyen dini kurum geleneksel olarak tanımlanabilir. En yüksek oranı da “*hayır, bütün dini kurumlar kesin kayıt olmalıdır*” diyerek 2019’da %89,5’ten 2020’de %54,5’e düşmesi şeklinde göstermiştir. Çünkü toplum arasındaki dini sorunların meydana gelmesine engel olabilecek yöntemlerden biri de her bir dini kurumun devlet tarafından kayıtlı olarak faaliyet göstermesidir. Kalan %3,8 (2019) ve %18,2’si (2020) “*kararsız*” olduklarını belirtmiştir.

Tablo 24. Toplumda dini kurumların faaliyetleri ile ilgili yüzdeler dağılımı

Sizce dini kurumlar kendi faaliyetlerini yasal yönde kayıtsız yürütme hakkına sahip midir?	2019	2020
Evet, eğer geleneksel değeri var dini kurum ise	%1,8	%14,5
Evet, eğer bu dini kurum Kazakistan Cumhuriyeti Anayasasına aykırı değilse	%4,9	%12,6
Hayır, bütün dini kurumlar kesin kayıt olmalıdır	%89,5	%54,5
Kararsızım	%3,8	%18,2

4.5.5. Din – Aile (Dinin Aileye Etkisi ve Sekülerleşmesi)

Bir devletin sağlam olması öncelikle toplumun çok güçlü olmasından etkileniyorsa, aile de toplumun güçlü olmasında en önemli yer almaktadır. Ayrıca dini konularda ve dini bilgi edinmelerde yeni bilgileri öğrenmekte çok merak duyan gençler için ailenin rolü büyüktür. Bu nedenle genel anlamda dinin aileye etkisinin az olmadığını görebiliriz. Ailenin her üyesi birbirleriyle yakın ilişkiler kurduğuna göre, yüksek düzeyde bilgi alışverişi, değerlerin asimilasyonu süreci gerçekleşir. Ancak, günümüzde aile ilişkilerinde din konularında ters durumlarla karşılaşabilmekteyiz. Böyle sıkıntılar toplumu olumsuz etkileyen dini akımların açık bilgi toplumundan tecrit edilmesiyle kanıtlanmaktadır. Geleneksel ailenin ana üyeleri bir baba, anne ve çocuktan oluşur. Burada aile ilişkilerinin oluşumunda, ailenin her üyesinin kendi yeri vardır. Aile kurumunun bu özelliği her dinlerde bahsedilmiştir, ancak Kazak toplumunda aile kıymeti daha çok İslam dini açısından dikkate alınmıştır (Rashimbetov, 2020).

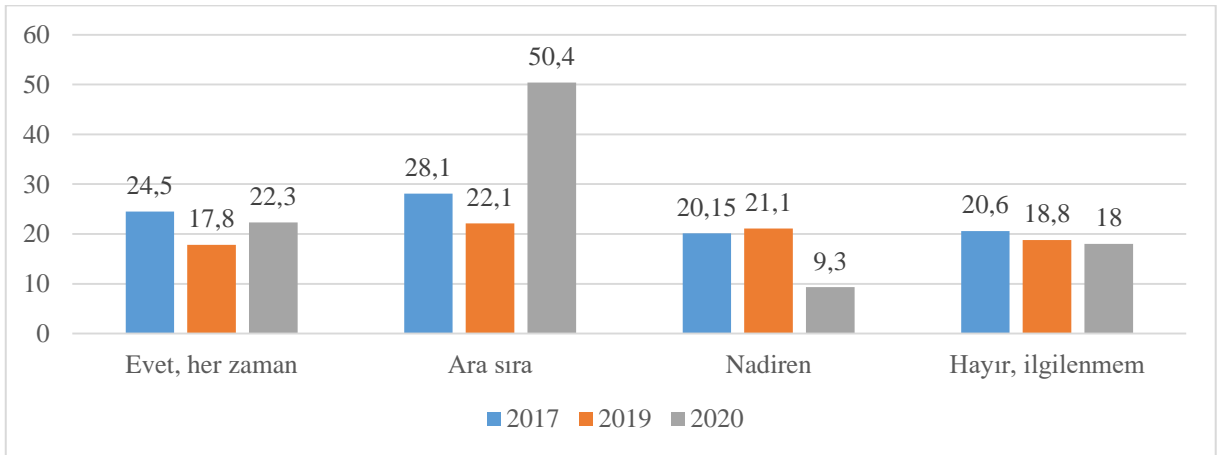
Ebeveynlerin çocuklarına dini değerleri öğretmesi ve nesillerin sürekliliğini sağlaması çok önemlidir. Ancak, yabancı dini gruplar böyle ailedeki değerleri topluma zararlı öğretilerini sürdüren nesilleri hazırlamak için kullanırlar. Bu nedenle gençlerimizin dini bilgi sahibi olmakta aile dışı faktörlerden dikkat etmesi gerekmektedir. Örneğin, 2019 (Jupiter, 2019: 49) ve 2020 (MISDRK, 2020: 110) yıllarında (Tablo-25) bir anket soruşturmasında katılımcılara gençlerin dine yönelme sebepleri ile ilgili soru verilmiştir. Neticesinde “*ailedeki terbiyenin etkisi*” diye cevap verenlerin oranı %9’dan (2019) %7,3’e (2020) azalmış durumdadır.

Tablo 25. Gençlerin dine yönelme sebepleriyle ilgili yüzdeler dağılımı

Gençlerin dine yönelmedeki sebebi olarak “ <i>Ailedeki terbiyenin etkisi</i> ” diye cevap verenlerin oranı	2019	2020
		%9

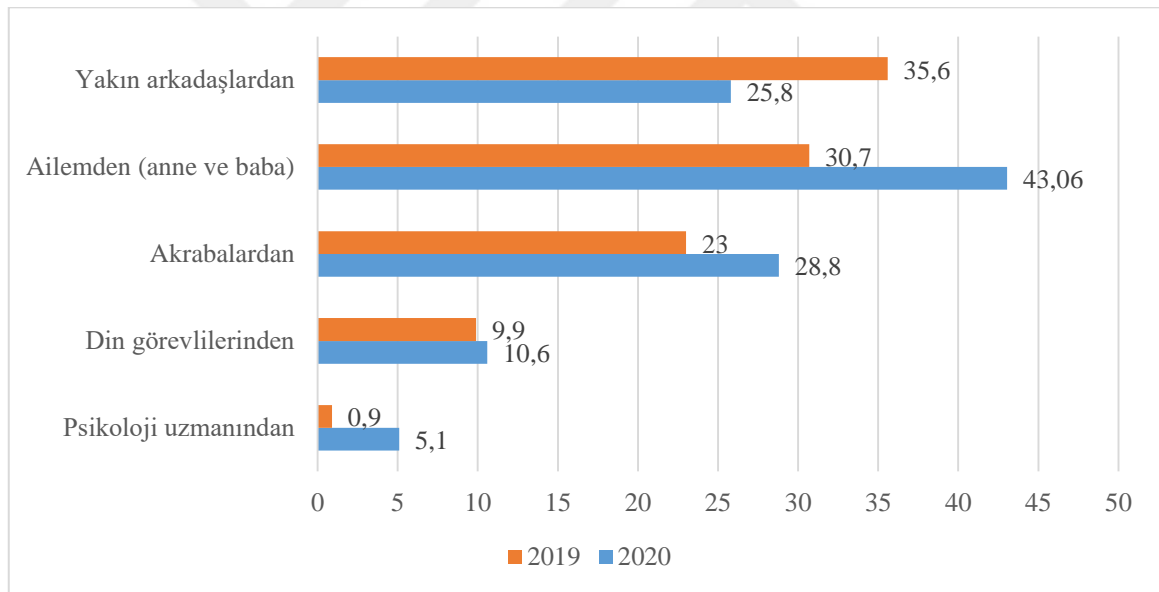
4.5.6. Din – Ahlak (Dinin Ahlaka Etkisi ve Sekülerleşmesi)

Günlük yaşamımızda doğruluk ve düzgünlük, dürüstlük gibi toplumdaki değerler ahlaki açıdan insanlar tarafından daha üstün değerlendirilmektedir (Eren, 2007). Bilim adamları arasında “din ve ahlak” ilişkisi tartışmalı bir konulardan olduğu bilinmektedir. Toplumda her ikisinin de insanlar için bir yol gösterme gibi (yönlendirme) aynı fonksiyonları varken, diğer görüşlerde ikisinin farklı noktaları olduğu düşünülmektedir. Günümüzde insanların bir şeye “iyi” veya “kötü” ifadesini verebilmesi geçmiş tarihimizden süregelen bir davranıştır. Bazı düşünürlere göre bu ikisine din ve akıl (duygu) şeklinde yaklaşım sağlanmıştır. Yani, din ahlaki eylemlerin kaynağı olarak biliniyorsa, diğeri de akıldan kaynaklandığı görülmektedir (Eren, 2007: 298). “Ahlak” kelimesi Arapça kökenli (hulk) olup Türkçede “toplumdaki insanların uyması gereken davranış şekilleri ve aynı sırada prensipleri olarak tanımlanmaktadır (Eren, 2007: 297). Böylece “ahlak” kavramına kısaca giriş açıklaması yaptıktan sonra Kazakistan toplumundaki ahlakın dini değerlerine yer verilecektir. Bununla ilgili bilgilere ulaşabilmemiz için de 2015-2022 yılları arasında yapılan anket sorusu araştırmalarından ve sonuçlarından istifade edilecektir. Örneğin, aşağıdaki Grafik-32’de 2017 (Bilim, 2017, s. 14), 2019 (Jupiter, 2019: 26) ve 2020 (MISDRK, 2020: 26) yıllarda katılımcılara aynı anket sorusu belirlenerek cevaplama oranları alınmıştır. Ayrıca bu ve diğer buna benzer sorularda toplum arasında diğer din mensuplarına ve diğer insanlara olan edep-ahlak, güven ve yardım, arkadaşlık ve komşuluk gibi birkaç konuların cevaplama sonuçlarına yer verilmiştir.

Grafik 28. “Yoksullara, evsizlere veya fakirlere yardım eder misiniz? (Sadaka kurban kesmek)” sorusuna verilen cevapların dağılımı

Yukarıdaki Grafik-28’de özellikle Müslüman toplumu için ahlakın en önemli unsurlarından ve aynı zamanda ibadet olarak sayılan evsiz olanlara veya fakirlere yardım etmekle ilgili katılımcıların cevapları alınmıştır. Bu sırada gördüğümüz “*Yoksullara, evsizlere veya fakirlere yardım eder misiniz? (Sadaka kurban kesmek)*” sorusuna “*evet, her zaman*” diye cevap verenler oranı 2017’de %24,5’ten 2019’da %17,8’e düşmüş ve 2020’de %22,3 oranı ile 2017 oranı ile yakın sonucu göstermiştir. En çok “*ara sıra*” diye cevap verenlerin oranı 2017’de %28,1’den 2019’da %22,1’e düşmüş, fakat 2020’de %50,4’e artmıştır. “*Nadiren*” cevabını verenlerin oranı 2017’de %20,15’ten 2019’da %21,1’e biraz yükselmiş, fakat 2020’de %9,3’e düşmüştür. Diğer katılımcılar ise 2017’de %20,6’dan 2019’da %18,8’e düşerek; 2020’de hemen aynı %18 oranı şeklinde “*hayır, hiç ilgilenmem*” cevabını vermiştir.

Grafik 29. “Hayatta zor bir sıkıntılarla karşılaştığınız zaman kimden yardım istersiniz?” sorusuna verilen cevapların dağılımı

Yukarıdaki Grafik-29’da “*Hayatta zor bir sıkıntılarla karşılaştığınız zaman kimden yardım istersiniz?*” sorusu yer almıştır ve cevaplama oranları 2019 (Jupiter, 2019: 37) ve 2020 (MISDRK, 2020: 36) yıllarına göre sıralanmaktadır. Neticesinde ise katılımcılar arasında bu soruya “*yakın arkadaşlardan*” cevabını belirtenlerin oranı 2019’da %35,6’dan 2020 yılında %25,8’e azalmıştır. “*Ailemden (anne ve baba)*” diyenlerin oranı %30,7’den %43,06’ya artmıştır. “*Akrabalardan*” yardım

isteyeceğini belirtenlerin oranı %23'ten %28,8'e ilerlemiştir. “*Din görevlilerinden*” diyenlerde %9,9 ve %10,6 şeklindedir. “*Psikoloji uzmanlarından*” diyenlerin oranı ise 2019’da %0,9’dan 2020’de %5,1’e arttığı görülmektedir.

Tablo 26. Dinin ana cazibesi ile ilgili verilen cevapların yüzdelik dağılımı

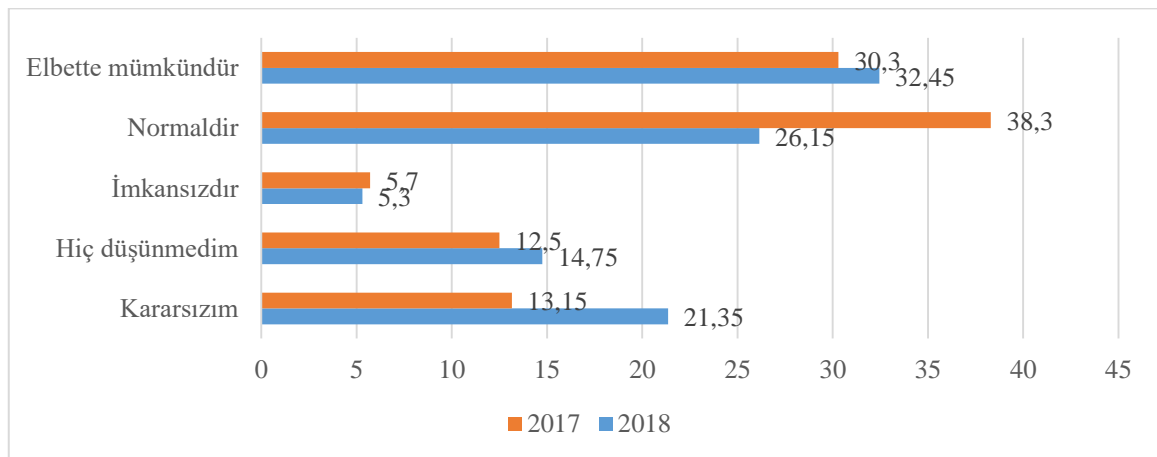
Size göre dinin ana cazibesi nedir?	2019, %	2020, %
Hayatımı düzgün yola çevirme imkânı	16,06	16,2
Psikolojik durumun uyum sağlaması	27,9	20,1
Edep tutumlarını muhafaza etme imkânı	17,6	19,4
Hayattaki zorluk, sıkıntılardan korunmak	19,4	30,9

Yukarıdaki Tablo-26’da 2019 (Jupiter, 2019: 43) ve 2020 (MISDRK, 2020: 95) yıllarında yapılan anket araştırmasında aynı “*Size göre dinin ana cazibesi nedir?*” sorusu verilmiştir. Her toplumda değerler bölüğü olan ahlak her dinde farklı şekillerde adlandırıldığı gibi (İslam ahlakı veya Hıristiyan ahlakı) din ile çok bağlantılı olduğunu ifade edebiliriz (Çilingir, 2014: 4). Bu nedenle insanların din hakkındaki düşünceleri ve dine yaklaşımadaki sebeplerin ahlaki yönden de incelenmeleri yararlı olacaktır. Cevaplara göre dinin ana cazibesi olarak “hayatımı düzgün yola çevirme imkânı” şeklinde cevaplama 2019’da %16,06 ve 2020’de %16,2 ile hemen aynı oranı göstermiştir. “Psikolojik durumun uyum sağlaması” şeklinde cevap verenler oranı 2019’da %27,9’dan 2020’de %20,1’e düşmüştür. İnsanların birbirlerine edepli davranışını çoğunlukla dinle bağlandırması her toplumda olumlu algılanmıştır. Bu nedenle bazılarının “edep tutumlarını muhafaza etme imkânı” şeklinde cevap vermesi dinin ana cazibelerinden olarak seçilmiş ve %’de oranı 2019’da %17,6’dan 2020’de %19,4’e artmış durumdadır. Bazı araştırmalarda insanlar dine yönelmeden önce veya dinin vecibelerini yerine getirmeden önce hayatta birçok sıkıntılar yaşadığını (örneğin: içki içmek veya kumar oynamak gibi) ancak dini bilgiler doğrultusunda dindarlığı arttıkça önceki sıkıntılardan doğan hayattaki zorlukların azalması görülmüştür (Abdeshov, 2015: 136). Bu soruda “hayattaki zorluk, sıkıntılardan korunmayı” dinin ana cazibesi olarak görenlerin oranı 2019’da %19,4’ten 2020’de %30,9’a artmıştır.

Tablo 27. Katılımcıların diğer din mensuplarına karşı tutumlarıyla ilgili yüzdeler dağılımı.

Diğer din mensuplarına karşı tutumunuz nasıldır?	2019, %	2020, %
Onların hakları eşittir ve saygı duyarım	26,3	40,1
Bunlar her insanın kendine ait özel meselesidir ve hangi dini seçmesi önemli değildir	58,4	50,7
Diğer din mensuplarına önem vermiyorum	2,7	0,2
Tarafsızım	7,6	6,8

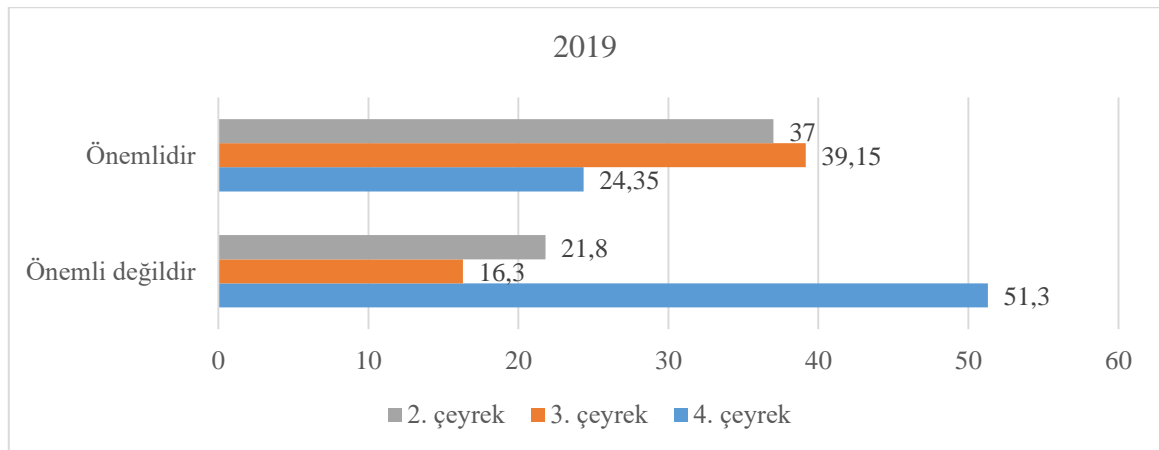
Yukarıdaki Tablo-27’de 2019 (Jupiter, 2019: 33) ve 2020 (MISDRK, 2020: 83) yıllarında “*diğer din mensuplarına karşı tutumunuz nasıldır?*” şeklindeki anket sorusu ve katılımcıların cevaplama %’de oranları alınmıştır. Bildiğimiz kadarıyla Kazakistan’da dini kurumlar ve devletin toplum üzerindeki etkisi aynı değildir. Ülke nüfusu çoğunlukla devletin aynı vatandaşlarıdır fakat inanç açısından farklı dinlere aittir, çünkü insanın inançları dinle sınırlı değildir. Devletin yasalarının yerine getirilmesi tüm vatandaşların sorumluluğundadır, ancak dini toplulukların ve insanların yönelimlerinin yerine getirilmesi vatandaşların isteklerine bağlıdır (Aitaly, 2013). Buna yönelik katılımcılar arasında 2019 yılında “Bunlar her insanın kendine ait özel meselesidir ve hangi dini seçmesi önemli değildir” diye cevap verenlerin oranı %58,4’ü gösterirken 2020’de bu oran %50,7’e azalmıştır. “Onların hakları eşittir ve saygı duyarım” diyenlerin oranı 2019’da %26,3’ten 2020’de %40,1’e artmıştır. “Diğer din mensuplarına önem vermiyorum” diyenlerin oranı 2019’da %2,7’den 2020’de %0,2’e ve “tarafsız” olanların ise 2019’da %7,6’dan 2020’de %6,8’e düşmüştür.

Grafik 30. “Diğer din mensupları ile aynı toplum içerisinde yaşama ile ilgili görüşünüz?” sorusuna verilen cevapların dağılımı

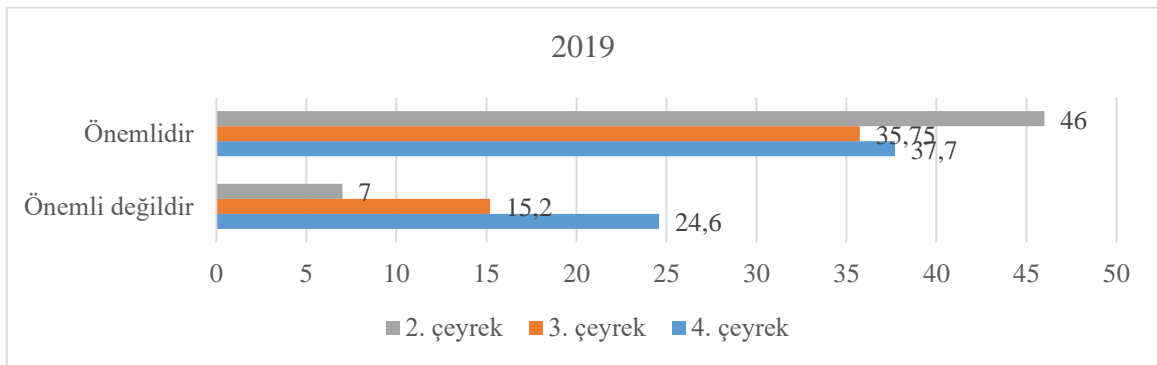
Kazakistan toplumu çokkültürlü olduğundan dolayı farklı dinlerle ve din mensuplarıyla aynı ortamda karşılaşabilmeniz her zaman mümkündür. Bu nedenle yukarıdaki Grafik-30’a bakarsak 2017 (Bilim, 2017: 48) ve 2018 (ARDG, 2018: 29) yıllarında katılımcılara “Diğer din mensupları ile aynı toplum içerisinde yaşama ile ilgili görüşünüz?” sorusu verilmiştir. Neticesinde “elbette mümkün” olduğunu belirleyenlerin oranı 2017’de %30,3’ten 2018’de %32,45’e artmıştır. “Normal” olarak kabul edenlerin sayısı ise 2017’de %38,3’ten 2018’de %26,15’e düşmüştür. Bu arada “imkânsız” olduğunu düşünenlerin oranı 2017’de %5,7’den 2018’de %5,3’e azalmıştır. Diğer “hiç düşünmedim” diyenlerin sayısı 2017’de % 12,5’ten 2018’de % 14,75’e ve “kararsız” olduklarını belirtenlerin oranı %13,15’ten %21,35’e artmış durumdadır.

Ayrıca aşağıdaki Grafik-31’de aynı 2019 (Jupiter, 2019: 52-53) yılında toplum arasında “dinin diğer mensuplarının ahlakı” hakkında düşünceniz?” sorusu verilmiş ve önemi hakkında cevaplama oranları hesaplanmıştır. Neticesinde “önemlidir” diyenlerin oranı 2.çeyrekte %37’den 3.çeyrekte %39,15’e artmış, fakat 4.çeyrekte %24,35’e azalmıştır. “Önemli değil” diyenlerin oranı ise 2.çeyrekte %21,8’den 3.çeyrekte %16,3’e düşmüş, fakat 4.çeyrekte %51,3’e artmıştır. Bu neticelere göre farklı din mensuplarına olan olumsuz sonucun daha üstün olduğunu fark etmekteyiz. Bu da genel anlamda geleneksel kültürlerimize aykırı olan dini cemaatlerin veya kurumların, onlara ait mensuplarının çoğalmasıyla ve vatandaşların böyle meselelerde çekinerek davranmasına neden olabilmektedir.

Grafik 31. “Dinin diğer mensuplarının ahlakı” hakkında düşünceniz? sorusuna verilen cevapların dağılımı

Aynı zamanda aşağıdaki Grafik-32’ye bakarsak 2019 (Jupiter, 2019: 52-53) yılına ait katılımcılara “*din görevlilerinin ahlakı*” hakkında düşünceniz?” sorusu verilmiştir. Neticede din görevlilerinin ahlakını “önemlidir” diyenlerin oranı 2.çeyrekte %46’dan 4.çeyrekte %37,7’ye (3.çeyrek-%35,75) düşmüştür. “Önemli değildir” diyenlerin oranı ise 2.çeyrekte %7’den 4.çeyrekte %24,6’a (3.çeyrek-%15,2) artmıştır. Ancak din görevlilerinin ahlakı toplum için çoğunlukla önemli olduğunu görebiliriz.

Grafik 32. “Din görevlilerinin ahlakı” hakkında düşünceniz? sorusuna verilen cevapların dağılımı

Ayrıca 2019 yılında katılımcılardan farklı din mensupları arasındaki dostluk ilişkilerden rahatsız olup olmadığına dair bilgiler alınmıştır. Neticede “evet, rahatsız ediyor” diyenlerin oranı 2.çeyrekte %33,35 olup, 3.çeyrekte %43,5’e artarken 4.çeyrekte %31,1’e düşmüştür. “Hayır, rahatsız etmiyor” diyenlerin oranı ise 2.çeyrekte %14’ten (3.çeyrek-%0,5) 4.çeyrekte %18,85’e artmıştır. Diğerleri de %13; 4; 0; oranlarıyla “kararsız” olduklarını göstermiştir. (Tablo-28)

Tablo 28. Farklı din mensupları arasındaki dostluk ilişkilerinden rahatsızlık duyanların yüzdeleri dağılımı

Farklı din mensupları arasındaki dostluk ilişkilerinden rahatsızlık duyar mısınız?	2019, %		
	2. çeyrek	3. çeyrek	4. çeyrek
Evet, rahatsız ediyor	33,35	43,5	31,1
Hayır, rahatsız etmiyor	14	0,5	18,85

Kararsızım	13	4	0
------------	----	---	---

Aynı zamanda aşağıdaki Tablo-29’de 2016 (Analysis and Prospect, 2016) ve 2018 (ARDG, 2018: 33) yıllar arasında katılımcılara “*Dinler arası ilişkilerde önceki senelerdeki durumla kıyasladığımızda değişme var mıdır?*” sorusu verilmiştir. Sonuçlara bakarsak “evet, durum iyidir” diyenlerin oranı 2016 yılında %25,8’i göstermiştir. Ancak bu oran 2018’de %13,3 ve %12,15’e (3 ve 4.çeyrekler) azalmıştır. “Hayır, durum iyi değildir” diyenlerin oranı 2016’da %4,6’dan 2018’in 4.çeyreğinde %7,25’e (3.çeyrek-%3,65) artmıştır. Katılımcıların çoğu tarafı da “değişim yoktur” cevabını vermişlerdir. 2016 yılında %34,1’i göstermiştir ve bu oran 2018’de %50,6 ve %48,7’ye (3 ve 4.çeyrekler) artmıştır. “Kararsız” olduklarını belirtenlerin oranı ise 2016’da %5,3’ü göstermiş ve 2018’de %15,4 ve %12,4’e (3 ve 4.çeyrekler) artmış durumdadır.

Tablo 29. Dinler arası ilişkilerde geçen seneki durumların kıyaslamasıyla ilgili yüzdelik dağılımı

Dinler arası ilişkilerde geçen seneki durumla kıyasladığımızda değişme var mıdır?	2018, %		2016, %
	3. çeyrek	4. çeyrek	Genel oran
Evet, durum iyidir	13,3	12,15	25,8
Hayır, durum iyi değildir	3,65	7,25	4,6
Değişim yoktur	50,6	48,7	34,1
Kararsızım	15,4	12,4	5,3

Tablo 30. “Çok dindar olan insanlardan korkma veya şüphelenme sebebi nedir?” sorusu ile ilgili verilen cevapların dağılımı

Çok dindar olan insanlardan korkma veya şüphelenme sebebi nedir?	2017, %	
	3. çeyrek	4. çeyrek
Dine her fırsatta çekmelerinden	0,5	13
Fanatik olduğundan	4,8	
Önce edebi düşünmeden dini	9,2	

düşünürler		
Dış görünüşleri (uzun sakal ve kısa pantolon) insanları korkutur	11,1	7,8
Sekta olduklarını düşünürüm	7,7	3,9
Bilgi sahibi değilim		37,7
Dinden habersiz olandan nefret ettikleri için		1,3
Cevabım yok	39,1	31,2

Yukarıdaki Tablo-30'ye baktığımızda 2017 (Bilim, 2017: 28) yılında “*çok dindar olan insanlardan korktuğunuzun veya şüphelendiğinizin sebebi nedir?*” sorusu verilmiştir. Bu soru genelde toplumdaki Müslümanlar arasındaki dindarlara yönelik yapılan anket sorusudur. Ayrıca bu soru radikal düşünceli dini cemaat mensuplarına hitaben yapılmıştır. Çünkü bağımsızlıktan sonraki senelerden günümüze kadar dinin yeniden canlanması sürecinde Kazakistan'da dindar olan erkeklerin kısa pantolonlu (kısa paça) şekilde veya geleneğe uymayan farklı tarzlarda giyinmeleri karşı taraftaki insanlar için aykırı olduğu görülmüştür. Örneğin, 2021 yılında Kazakistan'daki toplumsal değişme süreci ile ilgili yapılan bir araştırmada (Toktarova, 2021, s. 147) toplumdaki dini sembollerle ilgili olumsuz yaklaşımlara yer verilmiştir. Bu olumsuz yaklaşımlar günümüzde her zaman kullandığımız sosyal medya tartışmalarında karşımıza çıkabilmektedir. Birkaç tanesinden ifade edersek:

“Kazak kadınlarının hiçbir zaman başlarını örtmediği”, “örtünmek veya nikap giymek sadece Araplara aittir”, “Kazakistan gibi laik bir devlette dini sembollere öncelik yapılmamalıdır”, “radikal ideolojiden kaynaklanan kısa pantolon giymek veya uzun sakallı olmak”, “radikal düşünceli dindarların Kazak kültüründe olmadığı ve bunun aşırı dindarların belirtisi olduğu”

gibi çeşitli yorumlarla karşılaşabiliriz. Az önceki bahsettiğimiz tablodaki cevaplara yer verirse, katılımcılar arasında “dine her fırsatta çekmelerinden” korktuğunu belirtenlerin oranı 3.çeyrekte %0,5'ten 4.çeyrekte %13'e artmıştır. “Fanatik olduğundan” diye cevap verenlerin oranı 3.çeyrekte %4,8'i göstermiştir ve 4.çeyrekte oranı belirtilmemiştir. Şimdiki cevaba baktığımızda toplumda dindarlar arasında dine olan ilgisinin yüksek olmasına rağmen edep konusunda pek olumlu

görünmedikleri de söz konusudur. Buna dair “önce edebi düşünmeden dini düşünürler” şeklinde cevap verenlerin oranı 4.çeyrekte belirsiz kalırken 3.çeyrekte %9,2’yi göstermiştir. “Dış görünüşleri (uzun sakal ve kısa pantolon) insanları korkutur” şeklinde belirtenlerin oranı 3.çeyrekte %11,1’i ve 4.çeyrekte %7,8’i göstermiştir. “Sekta olduklarını düşünürüm” diyenlerin oranı %7,7 ve %3,9 şeklindedir. Bu sırada Kazak toplumunda geleneksel dini kültürümüze ve değerlerimize aykırı olan farklı cemaatlerin oluşması aynı zamanda “sekta” olarak algılanmaktadır. Ayrıca cevaplama sonucunda en yüksek oranlardan biri olarak 4.çeyrekte %37,7 şeklinde “bilgi sahibi değil” cevabını verenler göstermiştir. Çünkü genel olarak radikal akımların dini bilgi temellerinin zayıf olması veya yanıltıcı dini bilgilerle kendi faaliyetlerini yürüttükleri insanların şüphelenmesine neden olmaktadır. Bildiğimiz gibi selefilğin diğer din mensuplarına hatta Müslüman olup ta kendi düşüncesine ve akidesine uymayan insanları tekfire çıkarması hem insanlık davranışına hem de edebe aykırı kabul edilmiştir. Böylece dinden habersiz olanlara nefretle bakmasına yönelik “dinden habersiz olandan nefret ettikleri için” diye cevap verenlerin oranı 4.çeyrekte %1,3’ü göstermiş ve diğer %39,1 ve %31,2’si “cevapsız” olduklarını belirtmiştir.

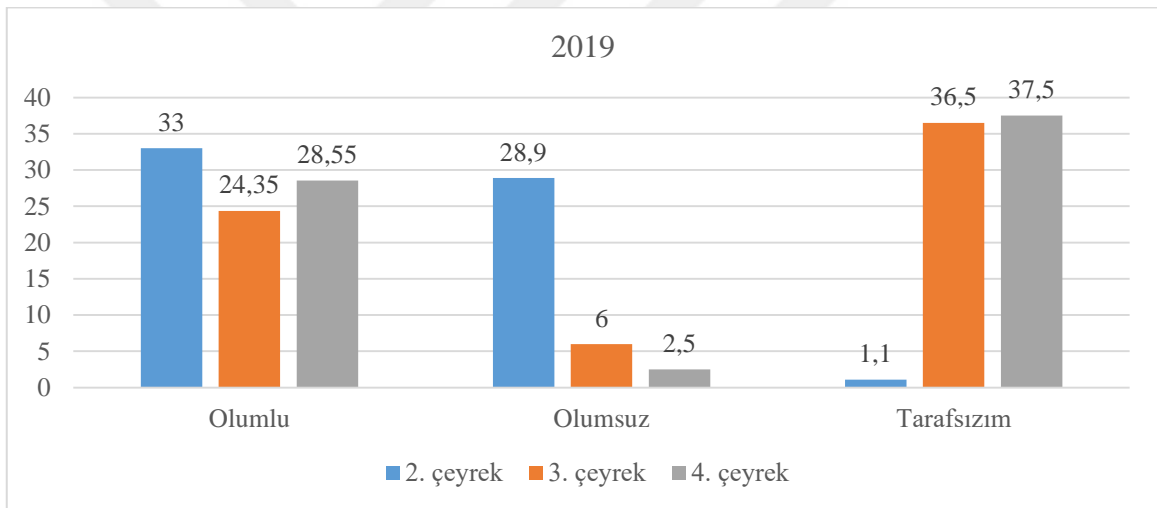
Aşağıdaki Tablo-31’e baktığımızda 2018 (ARDG, 2018: 18) yılında yapılan “*dini inancınızın özel hayatınıza bir etkisi var mıdır?*” sorusunun cevaplama oranlarında azalmalar fark edilmektedir. Neticesinde “evet, hayatımdaki bütün şeyler inancıma bağlıdır” diye cevap verenlerin oranı 3.çeyrekte %21,6’dan 4.çeyrekte %19,9’a azalmıştır. “Etkisi var, fakat hepsine değil, seçme hakkım kendime aittir” diyenlerin oranı 3.çeyrekte %51,4’ten 4.çeyrekte %47,9’a azalmıştır. “Hayır, hiçbir etkisi yoktur” diyenlerin oranı 3.çeyrekte %23,5’ten 4.çeyrekte %29’a artmış ve kalan %3,5 ve %3,2’si ise “kararsız” olduklarını belirtmiştir.

Tablo 31. Dini inancın özel hayattaki etkisiyle ilgili verilen cevapların dağılımı

Dini inancınızın özel hayatınıza bir etkisi var mıdır?	2018, %	
	3.çeyrek	4. çeyrek
Evet, hayatımdaki bütün şeyler inancıma bağlıdır	%21,6	%19,9
Etkisi var, fakat hepsine değil,	%51,4	%47,9

seçme hakkım kendime aittir		
Hayır, hiçbir etkisi yoktur	%23,5	%29
Kararsızım	%3,5	%3,2

Aşağıdaki Grafik-33'e bakarsak 2019 (Jupiter, 2019: 46) yılının 2, 3 ve 4.çeyreklerinde yapılan aynı “çok dindar birisiyle ilgili düşünceniz nedir?” sorusuna ve %'de oranlarına yer verilmiştir. Sonucunda ise “olumlu” diye cevap verenlerin sayısı 2.çeyrekte %33'ten 4.çeyrekte %28,55'e (3.çeyrekte %24,35) düşmüştür. “Olumsuz” diyenlerin oranları da %28,9; %6 ve %2,5 (2,3,4.çeyrekler) şeklindedir. Kalan katılımcıların %1,1'i; %36,5 ve %37,5'i (2,3,4.çeyrekler) “tarafsız” olduklarını belirtmiştir.

Grafik 33. “Çok dindar birisiyle ilgili düşünceniz nedir?” sorusuna verilen cevapların dağılımı

4.5.7. Din – Gelenek (Dinin Geleneğe Etkisi ve Sekülerleşmesi)

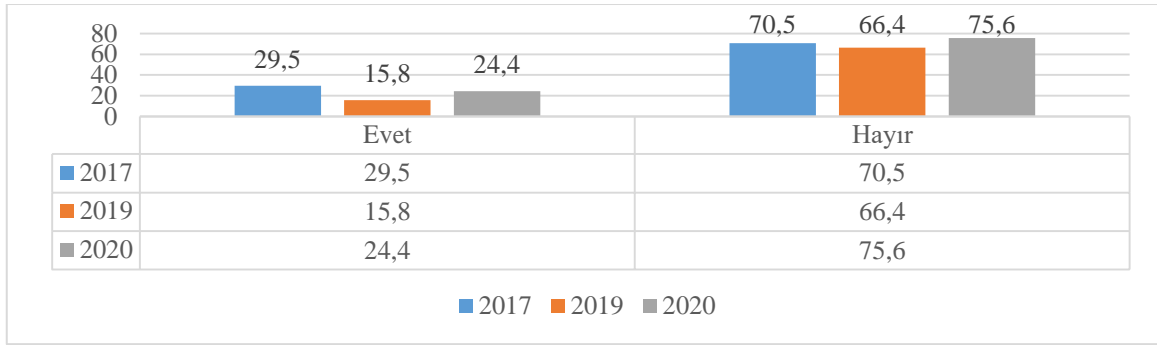
Son yıllarda gündemden düşmeyen sosyal konularından biri din ve gelenek meselesidir. Kazak toplumunda yüzyıllardır atalarımızın gelenekleri ve dini yan yana tuttıkları çok iyi bilinmektedir. Aynı zamanda, laik bir devlet olarak, dinin toplumdan ayrılmasının mümkün olmadığını, din ve geleneklerin ayrılmaz değerler olduğunun bilincinde olmalıyız. Çünkü din adamlarının her zaman söyledikleri gibi hem din hem de gelenek toplumsal ilişkileri düzenleme etkisine sahiptirler. Fakat son zamanlarda Kazak toplumunda İslami radikal grupların yanlış ideolojisinden dolayı

Kazak gelenekleri olumsuz yönde etkilenmektedir. Kendi dini öğretilerinin doğru ve saf olduğunu öne süren farklı dini akımların temsilcileri geleneğimizin kendi düşüncelerine aykırı olduğunu düşünmektedirler. Şu anda ülkemizde yabancı dini gruplara karşı yoğun bir çalışma yürütülmektedir. Bu çalışmanın sonuçlarına baktığımız zaman geleneksel dini inancımıza dönerek kendi inançlarının yanlış olduklarını kabul etmektedirler. Onlarla daha iyi anlaşabilmemiz için öncelikle onlara ulusal değerlerimizi temsil etmemizde fayda vardır. Ulusal değerler dediğimiz ulusal geleneklerimizdir, adetlerimiz ve örflerimizdir. Bu değerler halkımızın dünya görüşü olarak algılanabilir. Halkımız sadece İslam'ın dış görünüşüne değil, aynı zamanda onun iç dünyasına ve anlamına da önem vermiştir (Makhanbetov, 2022).

4.5.8. Din – Kıyafet (Dinin Kıyafete Etkisi ve Sekülerleşmesi)

Aklımıza “kıyafet” kelimesi gelince genel anlamda insanların örtünebilecek herhangi bir parçası olduğunu hatırlarız. Kıyafet, tarihten bugünüme kadar her dönemde ve her ulusa ait örf-adetlerde toplumsal bir örtünme olgusu olarak kabul edilmektedir. Ayrıca insanların hayatında kıyafetler sadece ekonomik veya geleneksel özellikleri değil aynı zamanda dini özellikleri de yansıtmaktadır. Yanı sıra toplumun ahlaki değerlerine de önem katan kıyafet konusunda din olgusunun etkisi büyüktür (Böke, 2017).

Laik devlet olarak bilinen Kazak toplumunda ise dini kılık-kıyafet hakkında günümüzde farklı yorumlar yapılabilmektedir. Bununla ilgili Kazakistan “Din İşleri Komitesi” yönetimi ile yapılan anket araştırmasında katılımcıların dini kıyafet ve dindarlık konularında birkaç sorulara yer verilmiştir. Aşağıda 2017 (Bilim, 2017: 14), 2019 (Jupiter, 2019: 35) ve 2020 (MISDRK, 2020: 32) yılları anketlerde yer alan “*Dış görünüşün (kıyafet) dinin kurallarına uyması dindarlığı temsil eder mi?*” sorusunun cevaplarını inceleyeceğiz.

Grafik 34. “Dış görünüşün (kıyafet) dinin kurallarına uyması dindarlığı temsil eder mi?” sorusuna verilen cevapların dağılımı

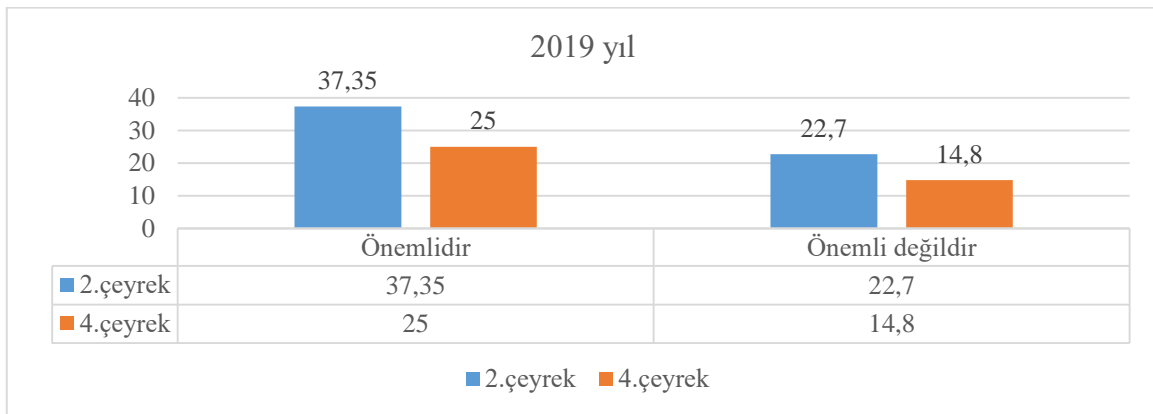
Yukarıdaki Grafik-34’te katılımcılara göre “evet” cevabını verenlerin oranı 2017’de %29,5’ten 2019’da %15,8’e düşmüş ve 2020’de %24,4’ arttığı görülmüştür. “Hayır” diyenlerin oranı da 2017’de %70,5’ten 2019’da %66,4’e düşmüş ve 2020’de %75,6’ya artmıştır. Neticesinde katılımcıların görüşüne göre kıyafetin dinin kurallarına uyması dindarlığı temsil etmediği görülmüştür. Ayrıca, 2017 (Bilim, 2017, s. 18) ve 2019 (Jupiter, 2019: 37) yıllarında bireylerin kendi dindarlığını göstermek için dini kıyafetler giymenin ne kadar önemli olduğuna dair değerlendirmeleri alınmıştır.

Aşağıdaki Tablo-32’ya bakarsak 2017’de katılımcıların %32,7’si “kendi dini inancımıza göre dindarlığımızı tespit etmek için dini kıyafetler (başörtü veya nikap, takke) giymek” zorunlu olduğunu belirtmiş ve bu oran 2019’da %0,9’a düşmüştür. Kalan katılımcılar ise “hayır, dindarlığımızı tespit etmek için dini kıyafetler (başörtü veya nikap, takke) giymek zorunlu değildir” görüşündedirler ve %’de oranları 2017’de %69,3’ten 2019’da %99,1’e artmıştır.

Tablo 32. Dini kıyafetlerle ilgili katılımcıların cevaplarına göre yüzdelik dağılımı

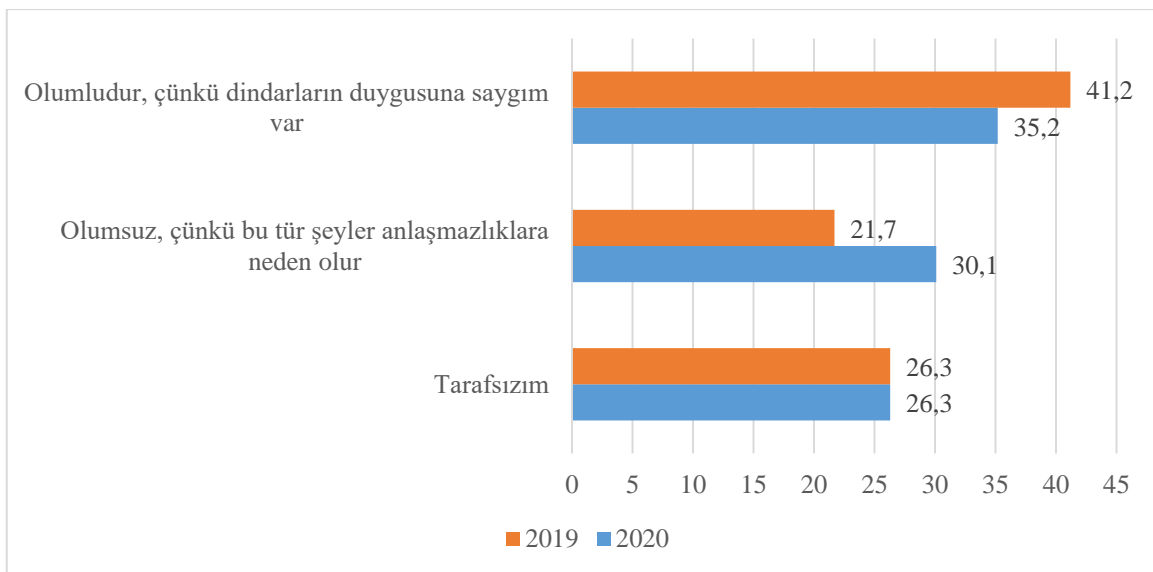
Aşağıdaki cevaplara göre hangisine katıldığınızı belirtin.	2017	2019
Kendi dini inancımıza göre dindarlığımızı tespit etmek için dini kıyafetler (başörtü veya nikap, takke) giymek zorunludur	%32,7	%0,9

Hayır, dindarlığımızı tespit etmek için dini kıyafetler (başörtü veya nikap, takke) giymek zorunlu değildir	%69,3	%99,1
---	-------	-------

Grafik 35. “Dini kıyafetleri giyen birisine toplumun bakışı” meselesi hakkında düşünceniz nedir?” sorusuna verilen cevapların dağılımı

Yukarıdaki Grafik-35’te (Jupiter, 2019, ss. 52-53) yılında yapılan “*Dini kıyafetleri giyen birisine toplumun bakışı*” meselesi hakkında düşünceniz nedir?” sorusunun 2 ve 4.çeyreklere göre %’de oranları ve cevapları değerlendirilmiştir. 2.çeyrekte katılımcıların %37,35’i “önemlidir” diye cevap vermiş ve bu oran 4.çeyrekte %25’e azalmıştır. “Önemli değildir” diye cevap verenlerin oranı ise 2.çeyrekte %22,7’den 4.çeyrekte %14,8’e azalmıştır.

Grafik 36. “Bazı insanların kendi dini inancına göre dini kıyafetler (hicap, nikap, takke) giymesi veya takılar takması hakkında düşünceniz nedir?” sorusuna verilen cevapların dağılımı

2019 (Jupiter, 2019: 40) ve 2020 (MISDRK, 2020: 47) yıllarında yapılan aynı “bazı insanların kendi dini inancına göre dini kıyafetler (hicap, nikap, takke) giymesi veya takılar takması hakkında düşünceniz nedir?” sorusunun cevapları ve %’de oranları yukarıdaki Grafik-36’da verilmiştir. Katılımcıların çoğuna göre bazı insanların kıyafetler (hicap, nikap, takke) giymesi hakkında görüşleri 2019’da %41,2 oranı ile “olumludur, çünkü dindarların duygusuna saygım var” diyerek olumlu görülmüştür. Fakat bu sayı 2020 yılında %35,2’ye azalmıştır. “Olumsuz, çünkü bu tür şeyler anlaşmazlıklara neden olur” diye cevap verenlerin oranı 2019’da %21,7’den 2020 yılında %30,1’e yükselmiştir. Kalan %26,3’ü iki senede de “tarafsız” olduklarını belirtmiştir.

Kazak toplumunda “hicap” tesettürünün diğer gelişmiş Müslüman ülkelerdeki gibi pek yaygın olmadığı bellidir. Ancak toplumda tesettürlü olan kadınların hiç olmadığını ifade etmemektedir. Tesettür kıyafetler dışındaki tüm kıyafetler her kültürde belli bir zamanlar sonra moda olarak şekillerini değiştirmiştir. Son zamanlarda diğer ülkelerde olduğu gibi Kazak toplumumuzda da modernleşme sürecinden tesettür-hicap kıyafet tarzları da etkilenecek yeni moda değişimine göre yeni şekiller aldığı görülmektedir. Aslında kıyafetin İslam’a göre hem erkek hem kadınlar için bol olması tercih edilmiştir (Ertit, 2019: 291). Kazak toplumunda başörtü konusunda halkın iki farklı görüşü vardır. Birinci taraf, başörtü takmanın Müslüman kadınlar için bir hüküm olduğunu söylerken, diğer taraf bunun Orta Doğu ülkelerine ait olan bir gelenek olduğunu ve yanı sıra Kazak kızının görünüşüne aykırı olduğunu söylüyor. Son zamanlarda “modern hicap” olarak adlandırılan başörtü takma şekilleri de gündeme gelmiş durumdadır. (Resim-1) Hatta bu model kıyafetleri kadınların namaz kılmamasına veya diğer dinden olmasına rağmen moda amaçlı seçilerek giydikleri de fark edilmiştir (Amit, 2018).

Resim 1. Günümüzdeki tesettür şekli

Başörtü konusu Kazakistan toplumu için en tartışılan konulardan biri olarak bilinmektedir. Çünkü toplumun çoğuna göre “hicap” tesettürünün Kazak geleneğinde daha önce olmadığı ve sadece Arap ülkelerinin geleneği olarak sayılmaktadır. Bu görüşe katılan taraftarlar genellikle Kazakistan’ın Müslüman bir devlet olmadığını, laik devlet yönetimi ile de dinin devletten ayrı olduğunu ve Kazak kızlarının hiçbir zaman hicap giymediğini savunmaktadırlar. Bazıları ise sadece “hicap” kelimesinin Kazak geleneğinde yanlışlıkla kullanıldığını ve onun yerine “kiymeşek”¹⁹ giymeyi kullanmasının doğru olduğunu söylemektedirler (Taizhanov, 2009).

Az önce bahsettiğimiz “kiymeşek” giymenin günümüzdeki başörtülü örtünmeden hiç farklı olmadığı da tartışılmıştır. Aşağıdaki Resim-2’de Kazak kadınlarının ve kızlarının daha önceden örtündüğünü görebiliriz. Bu bilgiler de günümüzdeki “hicabın” ve resimde gördüğümüz kızların giyinme şekillerinin

¹⁹ Kimeşek (kaz. kimeshek), evli kadınların ince beyaz kumaştan yapılmış, başa sıkıca oturan, boynu, göğsü, omuzları ve sırtı örten bir Kazak başlığıdır. Çeşitli Kazak kabile ve boylarının Kimeşekleri kesim, baş kısmındaki detaylar, uzunluk ve süslemelerin doğası bakımından farklılık gösteriyordu. Genç kadınların kimeşekleri özellikle nakışlar, renkli dikişler, örgüler, mercan ve inci boncuklar, gümüş plaketer ve diğer detaylarla zengin bir şekilde dekore edilmiştir.

neticesinde şeriat doğrultusunda aynı “örtünme” amaçlı olduğu ortaya çıkmaktadır (Kobulova, 2017). Ancak günümüzde ise çoğunluğu böyle örtünmenin kazak toplumunda hiçbir zaman olmadığını (Matrekov, 2014) düşünmektedirler.

Resim 2. Kazak kadınlarının ve kızlarının daha önceden örtündüğüne dair resim

Konumuzda devam edersek, bu tartışılan toplumdaki başörtü meselesi ile ilgili birkaç Kazak politikacılarının ve figürlerinin görüşlerinden bahsetmek mümkün olmaktadır. Kazakistan siyasi figürlerinin birisi olan Aydos Sarym'ın ifadesi şöyledir:

“Kısaca açıklamak isterim. Din sadece bireyin kendisi içindir. Allah'ın yolunda olduğunuzu başkasına ispatlamak zorunda değilsiniz. Bence çocuk ergenlik yaşına ulaşana kadar, zihnine herhangi bir dini inancı zorlayarak yerleştirmesinin doğru olmadığını düşünüyorum. Ergenlikten sonra, bir kişi kendi isteği ve sahip olduğu eğitimi pozisyonuna uygun bir şekilde seçim yapmalıdır. Bu nedenle şahsen küçük

çocukların namaz kıldırılmasına, başörtü takılmasına veya dini bilgilerin yerleştirilmesine karşıyım.”

Kazak genç kızlarının örtünmesi ile ilgili belli siyasetçilerden biri Dulatbek Kydyrbekuly şöyle açıklamıştır:

“Sonuçta biz laik bir devletiz. Bu nedenle, dine olan taleplerimiz de laik devletin ilkelerine uymalıdır. Yüzün örtünmesinin yasaklanması bir taraftan hatadır. Demokratik ilkelere aykırıdır. Fakat şimdi devletin menfaati bundan daha önemli olmalıdır. Öyle değil mi? Son zamanlarda toplumumuzdaki olaylar böyle bir yasal işlemlerin kabul edilmesini gerektiriyor. Bildiğim kadarıyla, ülkemizde Anayasa’yı önemsemeyerek şeriat standartlarına göre yaşayanların olduğunu biliyorum. Böyle insanlar aynı yaşadığı ortamda diğer vatandaşlardan ne kadar isterse bile uzaklaşamazlar. Her şeyden önce, yasa bu tür vatandaşların zihniyetini değiştirmeye yönelik olmalıdır.”

Kazakistan Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı yönetimine ait Felsefe, Siyaset ve Din Bilimleri Enstitüsü'nün baş öğretim üyesi, Profesör Bakitzhan Satershinov:

“Öncelikle şunu anlamanız gerekiyor. İran veya Suudi Arabistan'da tüm yüzünü ve ağzını kapatan kıyafetler, tüm Müslüman kadınlar için zorunlu bir kıyafet biçimi değildir. Bu kıyafetler bahsettiğimiz ülkelerin kendi geleneklerine ve zihniyetine göre seçilmiştir. İkincisi, Kuran'da bir kadının giyilmesi gereken kıyafetin kesin biçiminden bahsedilmemektedir. Kadınlar, geniş kalıplı, el-yüzü ve ayak bileğinin alt kısmı hariç her yerini örten herhangi bir kıyafeti giyebilirler. Genel olarak İslam, daha estetik bir kıyafet kuralına karşı değildir. Bunu da bilmek önemlidir. Üçüncüsü, eğer tarihten bahsederseniz, her bölgedeki Kazak kadınlarının kendi giyim modelleri olmuş. Yaş seviyesine göre onlar için eşarp ve kimeşek desenleri dikilmiştir. Bunların çoğunun şimdiki günümüzde unutulması üzücüdür. Bana göre, şu anda başörtüleri değil, ilk önce inanç meselelerini ve dini bilgileri arttıran inancın temellerini öğretmek gerekiyor. İnanç sorununun çözüldüğü bir ortamda, dinin her türlü hükümleri ve buyrukları kolayca çözülür.”

-diyerek ifade etmiştir (Bykai, 2017).

Kazakistan'da başörtü konusu ile ilgili yapılan araştırmalar az değildir. Örneğin, 2016 yılında 226 kişilik üniversite kapsamında yapılan gençlerin başörtü tutumları ile ilgili anket çalışmasında toplam 226 kişiden 31'inin kadın örtünmesini olumlu gördüğü, 28'inin olumsuz bulduğu, 150 kişinin “isteğe bağlı” görüşünde olduğu ve kalan 17 kişinin de bu konuda fikirsiz olduğu görülmüştür. Buna neden olarak genç kadınlara göre başörtü konusunun daha dindarlık seviyeleri yüksek olan

kadınlara ait olduğunu ve sürekli vecibelerini yerine getiren, Kur'an okuyan kadınlara yönelik olduğu düşünülmektedir. Ayrıca ankete katılan erkeklere göre (%11,6) kadınların %12,9 oranında başörtüyü gereksiz buldukları görülmüştür (Khadylkhan, 2016, s. 70). Diğer bir araştırmada katılımcılara göre "hicabın" toplumda kültürel simge olarak kabul edilmesindeki oranından (%11) daha çok %19,8 oranında "aşırılık tutumunda" kabul edildiği ve hicabın yanında daha çok başörtünün dini (%41,1) ve kültürel (%28,0) simge olarak kabullendiği belirlenmiştir (Beylur, 2019).

4.5.9. Din – Medya (Dinin Medyaya Etkisi ve Sekülerleşmesi)

Toplumda her ortamın ve bireylerin kitle aracılığıyla iletişimde bulunmasını sağlayan "medyanın" (İngilizce- "media") ("TDK Sözlük", 2023) çok çeşitli işlevleri görülmektedir. Diğer bir tanımlama ile açıklarsak, farklı bilgilerin veya verilerin toplumdaki insanlara anlamlı yorumlarla ve yöntemlerle bilgilendirilmesidir. Ayrıca bu bilgilendirmelere yönelik bütün görevlerini içeren görsel veya işitimi araçların toplamı olarak bilinmektedir (Zafer ve Vardarlier, 2019).

Sekülerleşmenin sosyoloji ve hukuk gibi din alanında da etkisi olduğunu biliyoruz. Gündelik yaşamdan dinin uzaklaşmasına neden olan pek çok sebeplerin biri de "kitle iletişim aracının" insanların hayatlarına dahil olarak farklı yönlerde etkilemesidir. Ayrıca çok çeşitli medya araçları insanların dini inançlarının, duygu ve düşüncelerinin değişmesinde büyük bir kazanç sağlamaktadır (Çamdereli, Önay Doğan ve Kocabay Şener, 2019).

Medya dediğimiz zaman kendi işlevlerine yönelik pek çok bağlantılı araçlardan bahsedebiliriz. Onlardan en önemlisi de internet ile çok sıkı olan bağlantısıdır. Dünya ülkelerinde interneti yasal olarak düzenlemenin çeşitli yolları vardır. Birincisi, devlet interneti düzenleme işlemlerine müdahale etmiyor, ikinci yaklaşımda interneti yönetmek ve yasal ilişkilerin düzenlenmesinde (çocuk pornografisi, terörizm, aşırılık vb.) devlet müdahalesinin payı sınırlıdır. Üçüncüsü ise interneti yasal düzenlemede sertlik (ciddi) yaklaşımın kullanımınıdır. Kazakistan bu yasal düzenleme çerçevesinde üçüncü yaklaşımı seçmiş durumdadır ve son yıllarda interneti düzenlemede

kısıtlayıcı modelini yasal olarak yerine getirme eğilimini sürekli devam ettirmektedir (Oshanova, 2018: 91).

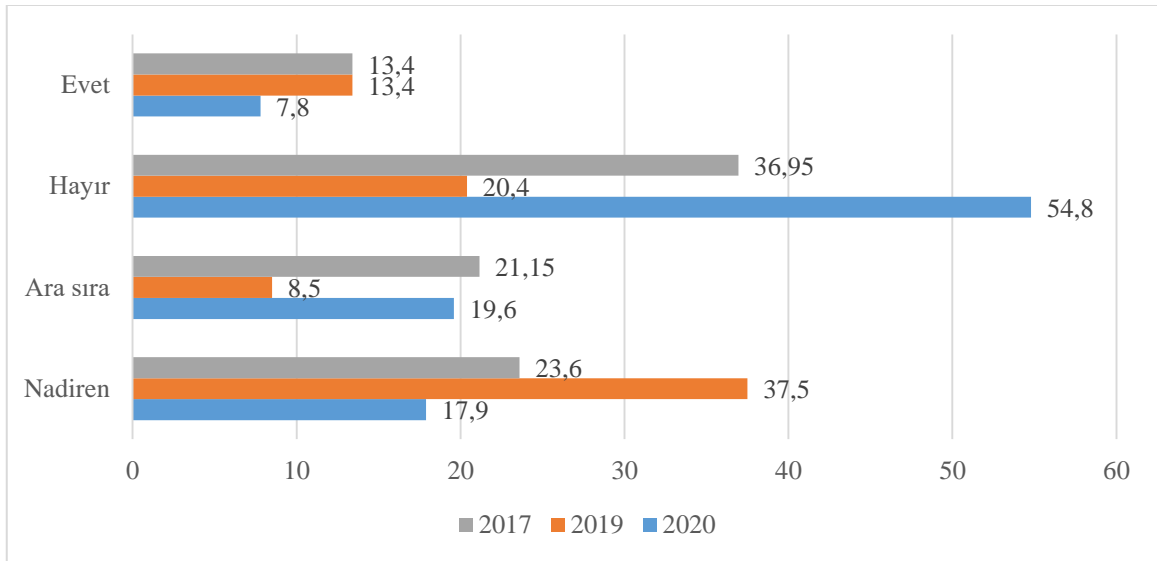
Sonuçta Kazakistan toplumunda da dünyadaki tüm ülkelerde olduğu gibi medya ve diğer ona benzeyen araçlar (sosyal medya veya programlar) ileri seviyede gelişmiş durumdadır. Önce anlattığımız gibi bu araçların Kazak toplumunda da bireylere olan çok çeşitli etkenleri ile gündeme gelmektedir. Özellikle her alanda olduğu gibi dinin medya ile bağlantısındaki meseleleri önemli ve kapsamlı olarak bilinmektedir. Örneğin, 2017 yılında (Bilim, 2017: 23) Kazakistan toplumunda nüfusun dini bilgilerine yönelik anket sorusu yapılmıştır ve sonuçları 3-4.çeyreklere göre kıyaslanarak verilmiştir. Dini bilgilerinin gelişmesine etkisi olduğunu belirten katılımcıların farklı seçeneklerdeki cevaplarına göre %'de oranlarını aşağıdaki Tablo-33'den görebilirsiniz.

Tablo 33. Dini bilgilerinin gelişmesine etkisi olan medya araçlarının yüzdelik dağılımı

Dini bilgilerinin gelişmesine hangisinin etkisi olduğunu düşünüyorsunuz?	2017	
	3.çeyrek	4.çeyrek
“TV-Programlardan”	%15	%16,6
“Medya”	%6,1	%7,3
“Sosyal medya (çevrimiçi siteler)”	%10,3	%13,5

Katılımcılar kendi dini bilgilerine “*TV-Programların*” %15 (3.çeyrek) ve %16,6 (4.çeyrek) şeklinde etkisi olduğunu belirtmiştir. Bu arada Kazakistan televizyon alanında dini programların (Talim Trend) veya dini TV kanallarının (Asıl-

Arna) çok sayıda olmadığı fark edilmektedir. “Medya” diye cevap verenlerin oranı %6,1’i (3.çeyrek) ve %7,3’ü (4.çeyrek) göstermiştir. “Sosyal medya (çevrimiçi siteler)” olarak bilinen kaynakların etkisi olduğunu belirtenlerin oranı ise %10,3’ü (3.çeyrek) ve %13,5’i (4.çeyrek) göstermiştir. Ancak diğer bir anket çalışmasında katılımcılara “Dini TV-Kanal programlarını veya internet programları izler misiniz?” sorusu verilmiştir.

Grafik 37. “Dini TV-Kanal programlarını veya internet programları izler misiniz?” sorusuna verilen cevapların dağılımı

Grafik-37’de gördüğümüz gibi katılımcılar arasında bu verilen soruya “evet” şeklinde yanıtlayanların oranı 2017 (Bilim, 2017: 13) ve 2019 (Jupiter, 2019: 26) yılında %13,4’ü ve 2020’de (MISDRK, 2020: 26) bu oran azalarak %7,8’i göstermiştir. “Ara sıra” diyenlerin oranı 2017’de %21,15’ten 2020’de %19,6’ya azalmıştır ve 2019’da bu oran %8,5 şeklinde daha düşük sayıyı göstermiştir. “Nadiren” diye cevap verenlerin oranı ise 2017’de %23,6’dan 2019’da %37,5’e artmıştır. Ancak 2020 yılında %17,9’a azaldığı görülmektedir. Katılımcıların daha çoğu 2017’de %36,95 ve 2019’daki %20,4 oranlarıyla “hayır” olarak cevap vermesi ve 2020 yılında ise bu oranın %54,8’e artması dikkat çekerek çoğunun dini programları izlemedikleri sonuçlarına varılmıştır. Diğer bir anket sorusuna göre toplumdaki gençlerin internet kaynaklı nasihatlerden etkilendiğini gösteren oranları 2019’da (Jupiter, 2019, s. 49) %29,3 iken 2020’de (MISDRK, 2020: 110) %26,5’i göstermektedir.

Bu arada az önce geçtiğimiz “Talim Trend” programı ile ilgili toplumun düşüncelerinden bahsedebiliriz (Sarykaska, 2020). Bu programın genel olarak dini nasihat amacıyla ulusal kanalların biri olan “Qazaqstan” kanalında yer almasına bazı vatandaşların olumsuz tepkide bulunduğu söz konusudur. Programın yayınlanmasından önce dilekçe verenler kendi isteklerini ve tutumlarını dile getirmişti. Onlar “Asıl Arna” tarafından yayınlanan dini öğretilerin ulusal kanalda yer alarak devam etmesine karşı çıktılar ve aşağıda anlatıldığı gibi birkaç kayıtlarını yayınlamışlardı. A.B. isimli bir gencin “Talim Trend programı kapatılsın! Ben karşıyım!” sloganıyla çağrıda bulunmasına yer verirse:

“«Talim trend» programının ulusal «Qazaqstan» kanalında gösterilmesine karşıyım. 2018'den itibaren bu programın yayınlanacağı söylendi. (...) Bu arada, insan bilincini bulanıklaştıran böyle bir tefsir hikayeler Instagram sayfasında anlatılsın! Kanallarımızın ekoloji, doğanın korunması, insan hakları, bilimsel ve bilişsel yönelim üzerinde kurulan programlara daha ihtiyacı vardır!

Birlikte talep edelim! Sessiz kalmayın!

#talimtrendekarşıyım

#vaazlarakarşıyım”

Bu programın yayılmasına karşı diğer bir olumsuz görüşleriyle çağrı talebinde bulunan ve program yöneticilerinin radikal düşünceli olduğunu düşünen hukukçu hem blogger A. Orynbek’in kendi ifadesi şöyledir:

“Böyle programlar sırasında yöneticileri yarın bir gün televizyon kanallarında kendi adamlarını yetiştirerek iktidarı ele geçirmek istiyorsa buna kim sorumlu olacak? “Biz Müslüman bir ülkeyiz ve halifelik yönetim kurmalıyız” derse buna karşılıklı kim cevap verecek? Radikal ideolojiden dolayı Suriye’ye gidip tekrar dönmeyenlerin sayısı çok. Buna neden olan bir gücün olduğu bellidir. Birçok aileler bu ideolojiden mahvoldu. Böyle sıkıntılı zamanlarda neredeydiniz... Talim Trend programının arkasında zalim trend vardır. İktidar için halkın karanlıkta olması önemlidir. Çünkü böyle zalim ideoloji ile zehirlenen halktan iktidarın bir şey istemeyeceği gerçektir. (...) Kazakistan Müslümanları Diyanet Başkanlığı’nın ve Din İşleri Komitesi’nin inceleme yapmasını talep ederim!”

Toplum aktivistlerinden biri olan D. Elgezek isimli şahıs kendi ifadesinde “İktidar ortamında dini grupların hüküm sürmeye başladığını” düşünmektedir. Ayrıca

hükümete ve yetkililerine, devlet çalışanlarına ve genel topluma önlemleri yapması için seslenmektedir.

Aynı konumuzla ilgili diğer bir Dastan isimli şahsın ifadelerine yer verirse şöyle denmektedir:

“1970’lerde İran ve Afganistan nasıldı, şimdi ise nasıl bir durumda? Sadece 20-30 yıl içerisinde bu ülkelerin durumu tanımaz hale geldi. Bunların hepsi “İslami Taliban radikalleri” yüzünden olmuştur. Peki bizim ülkedeki durum nasıldır? Aslında, çok uzun ve geniş bir konu, kısaca anlatmama izin verin. İlk başta, yeni ortaya çıkan selefilige pek önem vermedik. Sanki garip bir şey gibi ve bizimle hiçbir alakası yokmuş gibi düşündük. Sonra ailelerde gelininin kayın anasına "şirk" diyerek eğilip selam vermeyen gelinler ve gençler ortaya çıkmaya başladı. Önce çekinirdik, sonra da bu olaylara sanki alışmış gibiyiz. Sokaklara baktığımızda siyahla kapanan bir kadını görmek de yaygınlaştı. Bunların hepsi nasıl böyle oldu? Ne için oluyor? Bu meselenin özü çok derinlerdedir.”

Bu anlattıklarımız gibi ifadeler sosyal medya araçlarında (Facebook, Tweeter, Instagram) gezdiğiniz zaman karşınıza çıkmaması imkansızdır. Toplum için televizyonda seyrettiğimiz programlarda veya haberlerde dini vaazların yapılmasına çekinerek davrananların sayısı az değildir. Çoğunlukla bunun nedeni olarak son dönemlerdeki İslami radikal düşünceli grupların çoğalmasıyla adlandırılmaktadır. İnternetin başarısı ve erişilebilirliği, geleneksel olmayan dini akımlar ve gruplar tarafından kendi faydaları doğrultusunda kullanılmaktadır. Aşırılık ve terör örgütlerinin toplum üzerindeki bilgi maruziyetinin yaygın kullanımı, onların kendi faaliyetlerinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Onların ilk amacı, toplumda sosyal konumu, dünyaya olan bakış açısı ve dini bilgisi zayıf olan bireyleri kendi ideolojilerine çekmektir.

2023 yılının ocak ayında Türkistan bölgesi Din İşleri Başkanlığının “Din Meseleleri Araştırma Merkezi” bölüm başkanının raporuna göre sosyal medya üzerindeki din meselesinde yanlış bilgilendirmenin insanlara daha hızlı bir şekilde etkileyeceğini anlatmıştır. Bu bilgileri daha detaylı bir şekilde açıklamak gerekir. Dini bilgisi zayıf olan insanların dini bilgi sahibi olabilmeleri için önce internet üzerinde arama yapmaları kaçınılmaz bir yöntem olarak bilinmektedir. Ancak böyle insanların dini bilgileri yaymakta çok aktif bir çalışmaları sürdüren radikal dini

örgütlerin avuna düşmesi çok kolaydır. "Google" üzerinde arama yaparken, radikal bir akıma bağlı olan kurumlar tarafından toplanan bilgilerle karşılaşabilir ve şeyhlerinin video ve ses kayıtlarını dinleyebilir. Bu kayıtlarda cihat, şehitlik gibi kavramların yanlış anlamları verilmiştir ve bu tür bilgiler ağ kullanıcısının bilincini olumsuz yönde etkileyebilir. Örneğin, onların düşüncelerine göre günlük ibadetlerini (namaz, oruç) yerine getirmeyenler kafir olarak sayılır ve geleneksel Hanefi mezhebine aykırı bilgiler verilir. Sonuçta temel dini bilgisi olmayan birisi için bu paylaşılan yanlış bilgileri olduğu gibi özümser ve zihnine algılamaya devam eder.

Bu sosyal ağlar aracılığıyla, bu tür radikal kurumlar popüler heştekleri alırlar (#) ve içeriklerine çok sayıda kendi materyallerini yerleştirirler.

Günümüzde radikal dini gruplar tarafından çeşitli manipülasyonlar yoluyla vatandaşları kendilerine çekme gerçekleri az değildir. Kazakistan'da meydana gelen terör saldırıların analizine göre, bunların %55'inin 29 yaşın altındaki kişiler, %35'inin 30-39 yaşları arasındaki kişiler ve %10'unun ise 40 yaşın üzerindeki kişiler olduğu tespit edilmiştir.

İnternetin dini konularda ulusal segmentindeki toplulukların sayısı ve farkları hakkında açıklarsak, VKontakte ve Facebook gibi sosyal ağlardaki en aktif toplulukların yaklaşık %70'i geleneksel olmayan İslami ideolojiye aittir. YouTube, Facebook, Instagram, VKontakte, Twitter, Telegram gibi sosyal ağların kullanıcıları arasında, sosyal ağlar ve medya portalları aracılığıyla devlet sistemini devirmek için doğrudan ve gizli bir çağrı, mevcut yasaların, laik etik ve ahlak normların tanınmaması gibi gerçekler de bulunmaktadır. İstatistiklere göre ise, sosyal medyayı internet kullanıcılarının %90'ı kullanıyor durumdadır. Sosyal medya özellikle gençler arasında popülerdir. Birçok gençler dini bilgileri sosyal medya ve internet üzerinden edinmektedirler. İnternet ağında, gençlerin eğitimi ve ders verilmesi için İslami kaynaklar çok yaygındır. Örneğin, "VKontakte" sosyal medya aracında "İslam" kelimesinin talebi üzerine-8323 topluluk, "Kur'an" kelimesine göre-172 topluluk, "Sünnet" kelimesine göre-11439 topluluk ve buna benzeyen topluluklar kaydedilmiştir. Sosyal ağın arama motoruna «İslam» kelimesini yazarsanız, yüzlerce aşırılık hareket liderlerinin video mesajları ile karşılaşabilirsiniz. Bu nedenle dini bilgileri sosyal medya üzerinden aramak çoğunlukla radikal gruplara kurban olma

durumunuzu arttırabilir ve böyle durumda Kazakistan Cumhuriyeti'nin bazı yasalarını ihlal etmiş sayılabilirsiniz (Zhorabek, 2023).

Sosyal medya konusu söz edilirken, sosyal ağlar arasında en çok popüler olan “İnstagram” ağına yönelik bilgilerden de ayrıca bahsetmemiz mümkün olmaktadır. Neredeyse 10 senedir piyasada yer almasıyla bu sitede sadece kişiyi dışarıdan izlemek değil, aynı zamanda yazışmalar yoluyla yeni tanıdıklar kurmak, gerekli bilgileri zamanında almak, iş yapmak için birçok fırsatlar bulunmaktadır. Günümüzde İnstagram sayfasında dünya çapında çok sayıda takipçileriyle dikkat çeken 35 ünlü isim bilinmiştir ve bu sıraya dünyadaki ünlü markalar ve şirketler de dahil olmaktadır. Ancak bu sayının 10'unun erkek ve kalan 19'unun kadın olduğu görülmüştür (Kazhiyev, 2019).

4.5.10. Din- Nikah (Dinin Nikaha Etkisi ve Sekülerleşmesi)

4.5.10.1 Nikahsız İlişkiler ve Çocuk Sayısının Azalması.

Şimdiki günümüzde dünyada kadın ve erkek haklarının korunması, boşanmaların önlenmesi, ailedeki erkek çocuk ve kız çocuğun terbiye meselesi (özellikle kız çocuğun), gençlerin sağlığı ve optimist açıdan ruh hallerinin istikrarlı olması, çocuk doğma oranını arttırmak, gençler arasındaki intihar oranını azaltmak, gençlerin dini açıdan yanlış bilgi sayesinde farklı dini cemaatlere kapılmasını önlemek, eşcinsel evliliklere engel olmak, erkekler ve kadınlar arasındaki cinsiyet değiştirme olaylarını durdurmak ve buna benzeyen birçok meselelere önlem sağlamak en önemli ön koşullardandır. Aynı zamanda, gençler arasında planlanmamış sıra dışı gebelik ve evlilik öncesi cinsel ilişki konusu – ulusal değerlerimize uymayan Batı tarzı olumsuz yaşam tarzlarından gelen faktörlerdir (Akhmetov, 2015). Bu nedenle, planlanmamış gebeliklerin ve evlilik dışı ilişkilerin önlenmesini ve buna yol açan her türlü faktörlere engel olmayı bugüne kadar ulusal değerlerimizin korunması için en önemli koşullardan biri olarak görüyoruz. Bu meseleler Batı dünyası için manevi ve ahlaki açıdan alışılmış normal bir şey olarak algılanıyorsa, bizim için, yani ulusal değerlere yüksek derecede önem veren bilinç için en büyük olumsuz süreç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kazakistan'da her yıl binlerce gencin kürtaj yaptığı öğrenilmektedir. Sağlık Bakanlığı raporuna göre 2011-2016 yıllarında ergenler arasında 33051 gebelik gerçeği, ayrıca 15 ve 18 yaşlarındaki kızlarda 9906 kürtaj yapma gerçeği kaydedilmiştir. 2016 yılında 79 bin kadın kürtaj yaptırmış. Bunların 1418'i 15-17 yaş arası kızlardır ve 16 kızın da daha 15 yaşın altında olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlar toplumdaki her bir kız için ne kadar ciddi sorun oluşturduğu ortaya çıkmaktadır. Erken hamilelik, genç kızların sağlığına büyük zarar vermekle birlikte hayatlarını psikolojik sıkıntılı durumlara dönüştürmektedir. Ülkemizde artan infertilitenin (kısırlık) nedenlerinden biri de bu yapay kürtajla bağlantılı olduğu söylenmektedir. Gençler arasında erken cinsel ilişkilerin oluşması, erken gebelikler ve kürtajlar, genç kızlar arasında intiharların artması- bunların hepsi ülkemizin demografik durumunu olumsuz yönde etkilemektedir (Iskakova, 2020).

Öncelikle bu meselelerle ilgili teorik açıdan toplumdaki oluşan bu tür süreçleri psikoanalitik yönde açıklayarak daha doğrusu kız çocuklarla ilgili sonuçlara odaklanmamız yararlı olacaktır. Ayrıca, anlattığımız bu kürtaj ve erken gebelik gibi sorunlar öncelikle kız çocuklarla bağlantılı olduğu için buna yönelik korunma yollarının önerilmesi çok önemlidir. Bunun için önce gençler arasında yapılan anket sonuçlarını inceleyelim. Buna yönelik üniversitelerdeki 1-2. sınıf öğrencileri arasında anonim bir anket yapılmıştır. Alınan cevapları eleştirdikten sonraki sonuçlar aşağıdaki gibidir:

“Erkek ve kadın arasındaki ilişkiler meselesi hangi yaştan itibaren ilginizi çekti?” sorusuna katılımcıların %20'si 11-13 yaş ve %45'i 14 yaştan itibaren ilgilendiğini belirtmiştir. Cinsel içerikli filmleri izleyip izlemedikleri sorulduğunda katılımcıların %90'ı *“evet”* cevabını vermiş ve bunlardan %25'i 11-13 yaşından itibaren bu tür filmleri, %57'si ise 14-16 yaşından itibaren izlemişlerdir. *“Ebeveynlerinizle ergenlik gelişme hakkında konuştunuz mu? Evet ise kaç yaşındayken konuştunuz?”* sorusuna %80'i *“hayır”* cevabını vermiş ve bunların sadece %12'si 11-13 yaşlarındayken ebeveynlere bu tür sorular sormuş. *“Ergenlik gelişmesi ve özellikleri hakkında ilk bilgileri nereden aldınız?”* sorusuna kızların %9'u ebeveynlerinden, %43'ü arkadaşlarından ve %42'si internetten aldıklarını belirtmiştir. Erkeklerin ise %47'si arkadaşlarından ve %45'i internetten öğrenmiş

durumdadır. Bir sonraki soruda erken cinsel ilişkiye girmenin nedenlerine yer verilmiş. Bu soruya “kendimi yalnız hissetmemek için” şeklinde cevap verenlerin oranı: kızlar-%12, erkekler-%7'dir. “Aileme bağımlı olmadığımı göstermek için” diyenler: kızlar-%11, erkekler-%43'tür. “Benliğimi kanıtlamak için” diye cevaplayanlar: kızlar-%7, erkekler-%20'dir. “Herkes bunu yapıyor” diyenler: kızlar-%24, erkekler-%15'tir. “Sevgilimi kaybetmemek için” şeklinde cevap verenler ise: kızlar-%42, erkekler-%6 oranını göstermiştir. “Cinsel ilişki sırasında 'korunmayı' biliyor musunuz?” sorusunun cevaplarında katılımcıların %76'sının haberdar olduğu, %24'ünün ise habersiz olduğu ve kullanmadığı belirlenmiştir (aralarında cinsel ilişkide olmayanlar dahil). “Hamile kalma durumunda ne yaparsın?” sorusuna kızların %80'i hamileliği sonlandırmak istedikleri, %11'inin ise kararsız oldukları görülmüştür. Erkeklerin %75'i bu durumda çocuğun sağ kalması gerektiği görüşündedirler. “Hamile olduğunuzu ilk önce kime söylediniz?” sorusunun cevaplarına göre, kızların sadece %5'inin “ebeveynlerine anlatmak” istediği belirtilmiştir. “Arkadaşlarıma” diyenlerin oranı %17, “akrabalarıma” diyenler %7 ve “sadece kendim karar veririm” şeklinde cevap verenlerin oranı ise %60'ı göstermiştir. Özellikle, çoğu genç 18 yaşından itibaren cinsel ilişkiye girmenin normal olduğunu düşünmektedir. Aynı zamanda evlilik meselesi onlar için önemli değildir. Hemen hemen tüm ergenler cinsel ilişkide korunma ihtiyacının ve cinsel yolla bulaşan hastalıkların olduğunu farkındalar. Ancak kendi sağlığına olan sorumluluğun öncelikle önem verilmesi gerektiğinin farkında değiller. Çoğu erkeklere cinsel ilişki sırasında korunmanın öncelikle kızlara ait olduğunu düşünmektedir. Sadece %34'ü her ikisinin de sorumlu olduğuna inanmaktadır. Böylece, anket çalışmasının sonuçları, öğrenci gençlerin neredeyse yarısının cinsel ilişkiden haberdar olduğunu ve hayatlarında cinsel ilişkilerin olduğunu göstermiştir. Özellikle erken ve evlenmeden cinsel ilişkiye başlamanın normal olduğunu düşündükleri toplumdaki herkes için önlem yapılması gerektiğini vurgulamaktadır (Imambayeva, 2020).

Bu sırada Kazakistan'daki çocuk sayısına gelirse, ilk önce Kazakistan'daki rekor doğurganlık oranı 417 bin çocuk sayısı ile 1987'de gerçekleşmiştir. 2016 yılında ise Kazakistan için en çok çocuk doğumundaki bu oran 400 bini göstermiştir. 2018 yılında ise ülkemizdeki doğan çocuk sayısı 395 bini göstermiştir. Ancak bu

oran 2016 yılındaki oranla kıyasladığımızda 5 bine eksiktir (Akhmetuly, 2018). 2022 yılında toplam Kazakistan nüfusu 19691,9'u gösterirken, aynı yılın ocak ve eylül ayları arasında genel olarak 299,7 bin çocuk doğmuştur. Bu sayı 2018 yılındaki doğan çocuk sayısı (395 bin) ile kıyasladığımızda 95 bine azaldığını ispatlamaktadır. 2022 yılındaki çocuk sayısının (299,7 bin) ise 2021 yılının aynı dönemine göre %11,5'e daha azaldığı (338.8 bin çocuk) görülmüştür (Toleshova, 2022).

4.5.10.2 Boşanmalar.

Dünya ülkelerinde doğurganlık ve büyüme düzeyinin dinamikleri «demografik değişim» teorisine dayanarak açıklanmaktadır. Dünyanın birçok ülkesinde artık doğurganlıkta bir düşüş ve «ikinci bir demografik değişim" yaşanmaktadır. Bu değişime yol açan faktörlerden biri de boşanma oranındaki artıştır. Genel olarak, boşanma büyümesinin nedeni, hatta aile kurmayı istememek olgusunun artmasına neden olarak bir kişinin ilk önce kendine özel kişisel isteklerini belirlemesidir. Kendisine yönelik yaşam tarzını kolayca değiştirebilmesidir. Ayrıca insani değerlerdeki değişikliklerin oluşması, bir kadının eğitim düzeyinin ve ekonomik bağımsızlığının artması gibi olgular da boşanmaya sebep olabilmektedir. Bu faktörlerin etkisi farklı bölgelerde ve farklı seviyeleriyle Kazakistan'da yer almaktadır. Bazı uzmanlar elde edilen sonuçlara göre, istatistiklerin normal yaşamda ortaya çıkan boşanma oranındaki tutarsızlığının, gençlerin evliliği ve boşanmayı yasallaştırmak için acele etmedikleri ve boşanmaların yasallaştırılması sürecinin belirli nedenlerden dolayı geciktiği gerçeğinden de meydana gelebileceğini ve boşanma düzeyindeki bölgesel farklılıklar öncelikle bölgelerin etnik ve kültürel özelliklerinden kaynaklandığını söylemektedirler.

“Ekonomik Araştırmalar Enstitüsü (ERI)” nün araştırma uzmanının bilgilerine göre genel boşanma düzeyine ek olarak diğer önemli istatistikler de oluşmuştur (Toleshova, 2022). 2015-2020 yılları arasında yapılan toplam boşanma sayısındaki evliliğin uzaklık süresine göre boşanmaların istatistik oranlarına yer verilmiştir. Boşanmaların yaklaşık %30'unun 5-9 yıllık evlilikler arasında gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, bu evlilik süresindeki boşanmaların oranının her geçen yıl arttığı da görülmüştür. (Tablo-34)

Tablo 34. Evliliğin yıllık süresindeki boşanma oranının yüzdelerik dağılımı

Evliliğin yıllık süresindeki boşanmalarının %'de oranı						
	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1 yıla kadar	5,0	4,8	8,6	5,3	4,6	4,8
1 yıl	8,4	7,9	7,6	7,5	7,5	8,2
2 yıl	9,1	9,2	8,2	8,0	7,4	8,1
3 yıl	8,5	8,7	8,1	8,0	7,2	7,3
4 yıl	7,3	7,7	7,4	7,6	7,1	7,0
5-9 yıl	26,7	26,9	25,9	27,1	27,7	28,1
10-14 yıl	12,8	13,2	13,8	15,4	16,6	15,5
15-19 yıl	7,6	7,2	6,9	7,2	8,2	7,8
20 ve üzeri	14,6	14,3	13,5	14,0	13,7	13,1

Bu dönem, psikologlara göre evliliğin riskli süresi 7 yıl olduğuna denk gelmektedir. Bunun temel nedeni, bu 7 yıl içerisinde aile hayatında biriken bazı sorunların nihayetinde boşanmaya yol açmasıdır.

Ailedeki çocuk sayısının bir evliliği kurtarmanın ne kadar yetkin olduğuna dikkat ederek, çocuğun olmadığı veya bir çocuklu boşanmaların toplam boşanma sayısındaki oranının daha fazla olmasına rağmen, son beş yılda (2015-2020) iki veya daha fazla çocuğa sahip olanlar arasında boşanma oranının istikrarlı bir şekilde arttığını görüyoruz. (Tablo-35)

Tablo 35. Çocuk sayısı üzerindeki boşanma oranının yüzdelerik dağılımı

Çocuk sayısı üzerinde boşanmaların %'de oranı						
	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Çocuksuz	42,2	40,9	39,3	39,9	40,3	34,9
1 çocuk	34,7	34,3	34,0	32,5	30,0	31,8
2 ve üzeri çocuk sayısı	23,1	24,8	26,7	27,6	29,7	33,3

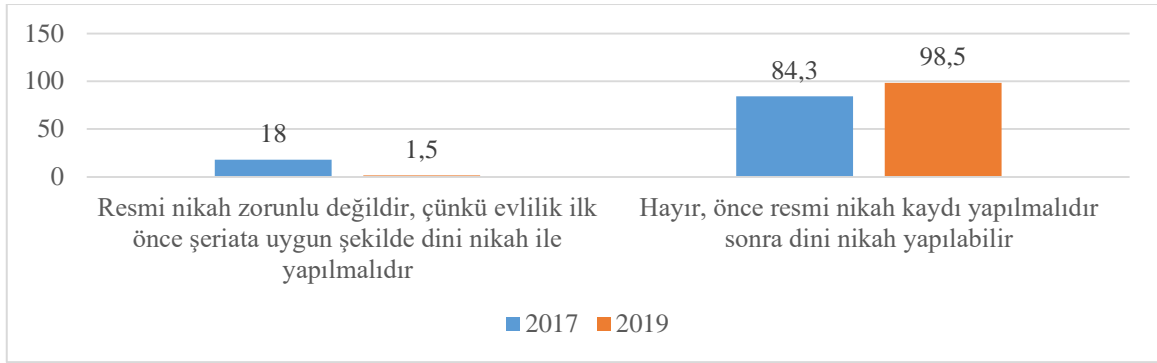
Bu dediğimiz, ailedeki çocuk sayısının, evliliği korumada etkisinin azaldığının bir işareti olduğu anlamına gelir. Hatta günümüzdeki modern zamanlarda bile, ailedeki çocuk sayısındaki artış maddi sıkıntıya neden olabilir ve sonuçta boşanmaya yol açabilir (Toleshova, 2022).

Boşanmalar ile ilgili diğer bilgilere baktığımızda toplam evlenme oranlarında 2011 yılında 44.862 boşanma, 2015 yılında 53.293 boşanma, 2019 yılında 59.796 boşanma gerçekleşmiştir. 2020 yılı sonunda ise 48,002 boşanma kaydedilmiş. Yeni evliliklerin sayısı da önceki yıllara göre daha düşüktür. Örneğin, 2019'da 139.500 yeni evlilik, 2020 yılında ise 128.8 bin yeni evlilik gerçekleşti. Ancak bu sayılar önceki senelere göre daha az orandadır, çünkü 2012 ve 2013 yıllarında yaklaşık 170 bin evlilik kaydedilmişti (Senbay, 2021). The Economist” adlı İngiliz gazetesindeki tüm dünya sıralamasında, Kazakistan’ın boşanma meselesinde 10. sırada yer aldığını yayınlamıştır (Serikzhankyzy, 2019). ABD’nin 2022 yılındaki boşanma ile ilgili dünya ülkeleri arasında yapılan istatistik bilgilerine göre sadece 1000 kişilik oranı ile hesaplamasına göre Kazakistan 4,6 oranında ikinci sıraya yerleşmiş durumdadır (Global Divorce Statistics of 2022, 2022). (Tablo-36)

Tablo 36. ABD’nin 2022 yılındaki boşanma ile ilgili dünya ülkeleri arasında yapılan istatistik bilgileri

Ülkeler	Oran sonuçları, %
Maldiv Adaları	5,52
Kazakistan	4,6
Rusya	3,9
Bulgaristan	3,7
Belarus	3,7
Moldova	3,3
Çin	3,2
Kuba	2,9
Ukrayna	2,88
Danimarka	2,7

Kazakistan toplumu arasında nikah konusuna yönelik bir taraftan dini açıdan yaklaşan araştırma verilerine baktığımızda aşağıda Grafik-38’de 2017 (Bilim, 2017, s. 18) ve 2019 (Jupiter, 2019, s. 37) yıllardaki anket sorusunun %’de oranları belirlenmiştir. Bu arada Kazak toplumunda nüfusun dini nikah veya resmi nikahla ilgili görüşleri ve düşünceleri çok önemlidir. Katılımcıların “resmi nikah zorunlu değildir, çünkü evlilik ilk önce şeriate uygun şekilde dini nikah ile yapılmalıdır” diye cevap verenleri 2017’de %18’den 2019 yılında %1,5’e düşmüştür. “Hayır, önce resmi nikah kaydı yapılmalıdır sonra dini nikah yapılabilir” diyenlerin oranı ise 2017 yılında %84,3’ten 2019 yılında %98,5’e artmıştır. Demek ki toplumun dini nikahtan önce resmi nikaha daha yönelik olduğu görülmüştür. Bunun nedenlerinden biri de toplum arasında evlenirken sadece dini nikahla sınırlı kalıp aile kuranların oluşmasıdır. Fakat son dönemlerde böyle evlenenler arasında boşananların artması söz konusudur. Buna delil olarak geçmiş 2019 yılına göre, Kazakistan’daki her ikinci evlilik boşanmayla sonuçlandığı görülmüştür. Ayrıca 400 bin anne çocuklarını tek başına yetiştirirken, 60 bin bekar baba aileden uzaklaşmış. Kazakistan’ın kuzey bölgelerinde her ikinci ailede anlaşmazlık ve boşanma olayları tespit edilmiştir. Ailede çocuğun olmaması aile dağılmasının başlıca nedeni olduğunu söyleyebiliriz, fakat boşananların yüzde 83’ünün ortak çocukları vardır. Çoğu durumda, eşlerin görevlerini tam olarak yerine getirmemesi nedeniyle anlaşamama durumları meydana gelir. Özellikle din bağlamında, dini düşüncelerine bağlantılı olarak bazı aileler "talak" meselesini öne çıkarmaktadır. İslam adına gizlenmiş radikal dini cemaatleri taraftarları arasında resmi nikahtan kaçınarak “şeriat yolu” bahanesiyle evlenenlerin sayısı az değildir. Böyle bir ailede sorumluluk olmadığı için kocası eşinden “talak” sözüyle hızlıca boşanarak diğer evlenecek kişisini aramaya başlaması en çok sıkıntı yaratan sebeplerdendir. Yoksa, hakiki İslam kurallarına göre evlenmede ve iyi bir aile kurmada sorumsuzluğa ve insanların iflas etmemesine özellikle önem verilmesi hepimize malumdur (Saktaganova, 2020).

Grafik 38. Kazak toplumunda nüfusun dini nikah veya resmi nikahla ilgili görüşlerinin dağılımı

4.6. Toplumsal Cinsiyet Gerçekleri

Kazakistan’da toplum arasında son zamanlarda yapılan araştırmalar ve bilgilere göre nüfusun %10’u LGBT örgütünü temsil etmektedir. “Opennews.kz” haber ajansının bilgilerine göre günümüzde ülkemizin gençlerinin hem inancını hem de düşüncesini değiştirmeye neden olan Batı dediğimiz Avrupa ülkelerindeki gibi cinsiyet değiştirme veya diğer cinsel meseleleri taklit etmesi çok ciddi bir toplumsal sorunlardandır. Tüm dünyaya yayılmış olan “erkeğin kadın gibi olması” veya tam tersi “kadının erkek gibi olması”, yani böyle insanların sayısı ülkemizde de her geçen gün artmaktadır. Şimdi ise Batı medeniyetini taklit etmemizin yanında kendi maneviyatımızı ve iman değerlerimizi kaybediyor gibiyiz. Batı kültüründe geniş bir kapsamda yaygın olan boşanma, cinsiyet değiştirme ve aynı cinsiyet sahibi ile evlilik kavramları bile Kazak toplumunda yaşanması çok üzücü bir gerçektir. Bu nedenle son zamanlarda toplumumuzda “eşcinsellik” kavramı giderek yaygınlaşmaktadır. Bu kavram bazı bilim adamlarına göre “aynı kökenli biyolojik cinsiyetteki insanların birbirlerine cinsel tutkularının da aynı olmasıyla” gerçekleştiği bilinmektedir. Genel olarak eskide Kazak kültüründe böyle durumların olmaması yanında aynı cinsten olan birilerin evlendiklerine dair yabancı bir ülkelerdeki böyle haberleri duyduğumuzda çok şaşırırdık. Ancak bu gerçekler kendi toplumumuzda da günümüzde yaşanmaktadır. Ülkemizdeki Astana, Almatı ve Aktöbe gibi büyükşehirlerde bunun gibi durumlarla karşılaşmak artık pek mümkün olmayan durumlardan değildir. Hatta kendilerini “ben böyle birisiyim” şeklinde kendilerini açık ve net beyan eden insanlar da vardır. Yanı sıra halk arasında böyle değişikliklerin ortaya çıkmasını normal gören ve doğanın yaratılışından diyerek

kendi görüşlerini belirtenlerin sayısı da artmaktadır. Böyle toplumdaki daha önce olmayan fenomenlere birkaç gençlerin yorumlarına yer verilmiştir. Zhan Aslanov isimli genç kendi ifadesinde:

“Allah’ım kendisi affetsin. Düzgün ve doğru bir erkek diğer bir erkeği hiçbir zaman eş göremez. Yanı sıra aralarında çocuğun olma ihtimali de hiçbir zaman söz konusu olamaz. Bu sorunlar toplumumuzda daha yaygınlaşmadan bir erkeğin kendisini olduğu halinde kabul ederek nesline devam etmesini öneririm” diyor.

Sabr Munaruly isimli genç kendi ifadesinde şöyle demektedir:

“Artık biz basiretli bir neslin devamıyız, milli şuurumuza yakışmayan yabancı dünyevi şeylerden kendimizi uzak tutmakta fayda vardır. Kendi görüşüm ise, iktidar bu meselelerde belli bir sınırlandırmaları yapması gereklidir. Ülkemiz kendine yine gelmeye başladığı sırada yağmurdan sonraki çoğalan mantar gibi bu eşcinsellik süreci toplumumuzda çoğalmaktadır. Biz öncelikle bir ülke olarak bu sorunların önlerini kapattığımız zaman onları azaltırız.”

İnsanlarda bu eşcinselliğe yol açan belirtileri hakkında psikolog-doktor uzmanlarından biri Aliya Joldaskızı kendi ifadesinde:

“Çocukken cinsel şiddete maruz kalan insanların büyük çoğunluğu benzer durumlara karşılaşıyor. Başka bir deyişle, mevcut toplumun nihai ve benzersiz durumu budur. Kimseye tek kelime etmeden içinde tutanlardan, geçiş döneminde bir gencin zihnini saran olumsuz düşüncelerden kaynaklanır” şeklinde anlatmıştır (Aybar, 2021).

Ülkemizdeki ilk eşcinsellik evlilik 2013 yılında gerçekleşmiştir (Resim-3). Bu evlilik Karagandı şehrinde meydana gelmiştir. Şehir merkezinde limuzin arabasıyla dolaşarak bütün dikkatleri üzerlerine çeken bu çift (ikisi de kadın) normal erkek ve kadın evliliği gibi tüm nikah törenlerini gerçekleştirerek düğün yapmıştı (Haber, 2013).

2011 yılında kabul edilen Kazakistan’daki “Evlilik ve Aile” yasası doğrultusunda ülkemizde eşcinsel evliliğin yasak olmasına rağmen bu çiftlerin rahatça düğün yapmaları toplum için büyük bir kritik yaratan meseledir. Yanı sıra bu haberi TV kanalların ve sosyal medyaların rekabetçe hiçbir yazılacak haber yokmuş gibi paylaşımları da eleştirilecek meselelerdendir. Çünkü sürekli sosyal medya ve internet sitelerinde bol zamanlarını geçiren gençlerimizin doğru eğitilmesine böyle

bir haberlerin zarar verebileceği söz konusudur. Ayrıca bu haberi Amerikalı BBC kanalı: “Kazakistan’da ilk eşcinsel evlilik gerçekleşti. Hayırlı olsun!” şeklinde dünya ülkelerine kutlayarak paylaşmıştı, bunun yanında Fransa ve Hollanda medyası da sessiz kalmamıştı. Böyle haberlerden dolayı insanlar arasında “Bu teşvik edilecek bir şey mi?”, “Televizyon ve internet bağımlısı olan gençleri nasıl eğitebiliriz?”, “Bunu düşünen var mı?”, “Aksine halka açık yerlerde böyle düğün oynamaları neden yasaklanmadı?” şeklindeki soruların oluşması bu meselenin ulusal değerlerimizi korumakta ne kadar engel olabileceğini bir daha göstermektedir.

Kazakistan'ın ilk eşcinsel evliliği!

04 Mayıs 2013 11:05 | Güncelleme 03.02.2019 07:51

Kazakistan'ın 'ilk eşcinsel evliliğine ait' fotoğraflar, internette yayımlandıktan sonra muhafazakâr ülkede sert tepkiler aldı.

Resim 3. Kazakistan'daki ilk eşcinsel evliliğine ait resim

Aynı cinsiyetten olan insanların birbirlerinden hoşlanmalarının nedeni imanımızın zayıflaması mıdır? Toplumumuzdaki u sorunlara Anayasamızın gücü yetmezken şeriat ne diyor? Bu sorulara ilişkin İslam dinimizde erkeğin kadına, kadının da erkeğe benzemesi kesinlikle yasaktır. Abdullah İbn Abbas'ın (Allah ondan razı olsun) rivayetinde: "Peygamberimiz (Allah'ın selamı üzerine olsun), kadınlara benzemek isteyen erkeklere ve erkeğe benzemek isteyen kadınlara lanet etti."- denilmektedir. Peki manevi ve ruhsal değerlerimizi güçlendirmek yerine tam tersi kaybetmemiz ne kadar doğrudur? Yüce Rabbimiz Kuran'da Nisa Suresi'nin 118-119. ayetlerinde kovulmuş şeytanın insanları fitneye çıkarmak için yemin ettiğine dair şöyle haber vermektedir: “Allah onu (şeytanı) lanetlemiş; o da: “Yemin ederim ki, kullarından belli bir pay edineceğim” demiştir. “Onları mutlaka saptıracağım,

muhakkak onları boş kuruntulara boğacağım, kesinlikle onlara emredeceğim de hayvanların kulaklarını yaracaklar (putlar için nişanlayacaklar), şüphesiz onlara emredeceğim de Allah'ın yarattığını değiştirecekler” (dedi). Kim Allah'ı bırakır da şeytanı dost edinirse elbette apaçık bir ziyana düşmüştür”. Şu anda sadece Almatı şehrinde yaklaşık 50 eşcinselin olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bu meseleye dair toplumdaki yüksek talep ve ilgilerin nedeniyle eşcinsel sayısının her geçen yıl arttığı söylenmektedir. Bu ciddi sorunları erkenden çözebilmenin çarelerini yapmazsak ve zamanında toplamazsak Kazak toplumu için büyük bir hastalık olacağı bellidir.

4.7. Kazak Ulusal Medeniyetinde Olmayan Bayramlar

4.7.1 Cadılar Bayramı

Tüm dünya ülkelerinin yaşam tarzlarına, medeniyetlerine ve tarihi süreçlerine baktığımız zaman her bir milletin kendine ait örf-adetlerinin, dininin ve kültürünün olduğundan haberdarız. Ayrıca her topluma ait kendi bayramlarının olduğunu da günümüzde sergileyebilmekteyiz. Birçok ülkede yaygın olan bu bayramlardan bir tanesi de İngilizcede Halloween olarak geçen Cadılar Bayramı'dır. Bu bayramın tarihi ise iki bin yıl önce İskoçya ve İrlanda ülkelerine dayanmaktadır. Avrupa ülkelerinde görüldüğü gibi ABD'de de yaygın olan bu bayram en meşhur kutlamalardan birisi olduğu bilinmektedir (Özel, 2019). Günümüzde ise çok farklı iletişim aracılığı sırasında pek çok ülkelere modernleşme süreci niteliğinde yayılmaktadır ve Kazakistan da bu sıralamaların dışında değildir. Böyle korkunç karakterler üzerinde kutlanan Cadılar bayramının sadece küçük çocukların psikolojik gelişmesine değil, aynı sırada ergenlik yaşına gelmiş olan insanların zihinlerine de farklı sebeplerle engel olduğu öğretmenler ve psikologlar tarafından öngörülmüştür. Ülkemizde ise tam tersine “Cadılar Bayramını” dört gözle bekleyenlerin sayısı artıyor. Bu süreçte gençler gece kulüplerine giderler ve çeşitli korkunç kıyafet tarzlarına bürünürler. Son zamanlarda anaokullarında ve okullarda bile bu geleneğin kutlanması yaygınlaşıyor. (Resim-4)

Resim 4. Kazak çocuklarının “Cadılar bayramını” kutlaması

Ayrıca bu mesele ile ilgili günümüzde ilkokullarda eğitim alan çocukların ebeveynleri tarafından din görevlilerine yönelik ifadeleri şu şekildedir: “Oğlum ilkokulda okuyor. Öğretmeni aradı ve bir Cadılar Bayramı partisi düzenleneceğini ve çocuğün üzerine giymek için [başı olmayan karakter olsa bile] korkunç karakterli bir kostüm bulması gerektiğini söyledi. İlkokul öğrencileri neden Cadılar Bayramı'nı kutlar veya bu tür şeyler çocuklar için daha mı faydalı?”. Gördüğümüz gibi ebeveynler bu konularda çocuklarının eğitiminde ve terbiyesinde endişe etmesinde çok haklıdırlar. Ancak ülkemizde böyle soruların çözülmesi özel anaokulu ve orta öğretim kurumlarından sorumlu daire başkanlıklarına iletilmektedir. Kutlanma sırasında şiddet, cinayet, kan dökme ve canavarlık gibi sıfatları içeren bu bayramlar insan ahlakındaki iyilik yapma ve güzel konuşma, iyi kalpli olma gibi değerleri yok eder. Kazak kültüründe böyle bir kalbe “taş kalp” ismini vermektedir. Toplumumuz için kötülüğü ve korkuyu arttıran partiler yerine, çocukları Kazaklığa ve insanlığa yaklaştırarak manevi eğitim veren programların düzenlenmesi daha mantıklıdır. Yabancı bir dünya kültürü ve medeniyetinin diğer bir halkların diline, dinine ve ulusal değerlerine, hatta ideolojisine zarar verebilecek noktalarının olması her zaman mümkün olmaktadır. Hatta günümüzde daha dindar ve muhafazakâr İslam devleti olarak bildiğimiz Suudi Arabistan'da bile bu Cadılar Bayramının kutlanması, dünyanın dört bir yanındaki Müslümanlardan karışık tepkilere neden olmuştu (Kznews.kz, 2022). Bu nedenle her ebeveyn ve her bir vatandaş küreselleşme ile yaygınlaşan böyle yabancı kültürlerden gelen gelenek ve bayramların milli Kazak

toplumuna ve özellikle Kazak çocuklarına nasıl bir olumsuz etkileyici olacağını şimdiden düşünerek önlemleri almalıyız. “Bu sadece bir masal karakteridir ve efsanelerden oluşan bir inançtır” veya “sadece bir eğlence partisidir” gibi tavırlarla bu meseleler hafife alınmamalıdır. Madem çocuklarımızın terbiyesi ve ahlaklarını göz önümüzde bulunduruyoruz, şunu unutmayalım ki “neslimizin eğitimi ve ahlakı milletimizin geleceğidir” (Saduakasuly, 2022).

4.7.2 14 Şubat Sevgililer Günü

Az önce geçtiğimiz toplumu çok etkilemekte olan ve neredeyse iki ay süren Yılbaşı kutlamasından bahsetmiştik. Ardından da Kazakistan toplumunda daha etkili şekilde kutlanan bayramlar sırasında 14 Şubat tarihindeki Sevgililer Günü yer almaktadır. Ayrıca Kazak toplumunda bu bayram “Evliya Valentin Günü” ismi ile bilinmektedir. Bayram denilemeyecek olan bu bayram, Kazak halkının hatta Türk ve Müslüman halklarının ahlaki standartlarına, geleneklerine, milli eğitimine ve milli şerefine, din ve diline tamamen aykırı faaliyetlerle doludur. Yabancı misyonerler ve yine Batı dünyasından, çeşitli televizyon programları tarafından veya diğer tanıtım araçlarından bu sevgililer günü Kazak gençleri arasında yaygın bir şekilde tanıtılmış durumdadır. Okul ve üniversite çevrelerindeki ulusal değer ve gurur, vatan sevgisi doğrultusunda genç öğrencilerimizin eğitilmesi gereken buluş çağına ermiş olan bu gençlerin gönüllerinde böyle yalan sevgi adındaki yabancı bir bayramlara yer vermesi toplumumuzda yaygın görülmektedir.

Kazak toplumunda tanınmış bir Kazak şairlerinden biri ve sözcü Mirzan Kenjebai kendi ifadesinde şöyle demektedir:

“Sevgililer Günü’nde birçok gençlerin “canları ne isterse onu yapabilme” arzularının arttığı çok görülür. Pazarlarda, marketler ve alışveriş merkezlerinde çiçek ve kalp şeklindeki her türlü hediyelerin satılımı yükselir. Hatta gençlerle birlikte orta yaş grubu erkek ve kadınların bile kucaklaşarak kutlaması çok tuhaftır. Gençlerimiz bu kutlamalar sırasında utanç verici davranışlarda bulunması Kazak kültürümüzdeki örf-adetlerimizi unutturacağını düşünüyor mu? Bu kadar kutlanması atalarımızdan bize miras kalmış gelenek miydi? Bu çok üzücüdür. "Avrupalılaştıcağımız", "küreselleşeceğiz", "medenileşeceğiz" diyerek slogan taşıyan ve bunların peşlerine düşen o kız ve erkek çocukların anne babaları için büyük bir sorumluluktur. Son yıllarda basınlarda "Geleneğin iyisi de kötüsü de vardır" atasözü sıkça kullanılmıştı. Bu atasözünün o

günlerde Kazakları sağlıklı ve zeki nesiller yetiştirecek en gelişmiş ve en iyi geleneklerden mahrum etmek için kullanıldığını ancak şimdi anlıyoruz. Ayrıca bizim o kutsal adetlerimizin yerine Kazakları milli sevinci olmayan-enternasyonalist topluma çevirme amacıyla yapılan birçok bayramlar vardı. Ancak Sovyet iktidarı düştükten sonra, aynı dil, aynı din ve benzer örf ve adetlere sahip komşu cumhuriyetler bu bayramların bazı türlerinden vazgeçtiler. Örnek olarak yakın komşumuz olan bu Özbekistan'a bakarsanız bir yılda "İstiklal bayramı", "Kurban Bayramı", "Nevruz bayramı" gibi sadece 3-4 devlet düzeyinde bayramları vardır. Fakat bizde bir yıl içerisinde bu rakam 30'dan fazladır...Diğer toplumlar, "Sevgililer Günü" denilen bu bayramın Kazak gençleri tarafından kutlandığını ve televizyon kanallarında gösterildiğini görünce ne düşünür? Ne zamana kadar taklit edilmesi gereken doğru şey bu diye düşünerek yabancı bir medeniyetlerin kültürüne bağlı kalacağız? Gençlerimizi ruhsuzluğa, kültürsüzlüğe, milli değersiz topluma sürükleyen şeyleri durdurmalıyız. Şimdi birçok ebeveynler çocuklarının ne yaptıklarından çoğunlukla habersizdir. En azından çocuklarımızı böyle garip bayramlardan uzak tutarak korumalıyız..." (Kenjebai, 2018).

Bu arada şimdiki Kazakistan Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Kasım-Cömert Tokayev önceki senato başkanlığı yaptığı dönemde "Sevgililer Günü" ile ilgili kendi ifadesi ise: "Sevgililer Günü" Batı'dan gelen, ülkemizin oluşuna ve örf-adetlerine, geleneğine tamamen aykırı bir kavramdır. Gençlerimiz bunu anlamalıdır" şeklindedir (Kultayev, 2017).

4.7.3 Yeni Yılın Kutlanması

Dünya ülkelerinde olduğu gibi Kazakistan toplumunda da birçok geleneksel olmayan ve dini açıdan da kültürümüzde yer almayan bayramların kutlanması maalesef günümüzde gerçekleşmektedir. Dünya genelinde her sene başı sergilenen bayramlardan birisi de "Yılbaşı" bayramıdır. Buna diğer yandan "Noel" bayramı da denilmektedir. Bu adı geçen bayramı dört gözle bekleyen ve saat dilinin gece 00:00'a dönüşmesi ile yeni bir hayata başlamak isteyen insanlar vardır. Ancak bu meselede insanların düşüncesinin ve takıntısının %100 aynı olmadığını biliyoruz. Bazıları için yeni yılın gelişi sıradan bir gün olarak kabul görülür, yani sadece yeni bir ayın başlangıcı şeklinde benimseyip, dini değerlere dayanarak kutlamayan insanlar da az değildir. "İslam dininde yeni yılın kutlanması caiz midir?" sorusuna Nur-Mubarak Mısır İslam Medeniyeti Üniversitesi'nin öğretim üyesi Dr. Muhittin İsaoglu şöyle cevap vermiştir:

“İslam dininde böyle bir kaide vardır. Eğer bir ülkenin medeniyeti ve örf-adetleri İslam’a aykırı değilse dinimiz buna izin vermektedir. Bizim eski atalarımız, genelde Türk halkları İslam’dan önce gök Tanrı’ya inanırdı. İslam dini geldikten sonra atalarımız hemen kabul ettiler. Kazakların ve Türklerin geleneklerinin %90’ı belki daha da fazlası dinimize göre uyarlı olduğundan dolayı kaybolmadı. Ancak Hristiyanların gelenekleri bizimkilerden farklıdır. Yeni yıldan kastettiğimiz, Hristiyanların İsa peygamberi Tanrıları görerek kutladıkları bayramıdır. Yılbaşı dediğimiz bu bayram sonuçta diğer dinin dini bayramları ile karıştırılmış bir bayram olduğu için İslam dini kutlanmasına izin vermemiştir. Yıl sonunda senelik rapor hazırlamakta bu bayramın sıra dışı olduğundan bahsedebiliriz. Ancak kendim şahsen kutlamaya karşıyım. Çünkü o günlerde birçok günahlar işlenmektedir. İçkinin içilmesi ve bundan dolayı sarhoş birisinin suç işlemesi gibi sorunları yarattığını söyleyebiliriz. Öyleyse neden kutlamalıyız? Yeni yıl deyince kendi “Nevruz” bayramımız vardır. Hem Nevruz’u hem de yılbaşını kutlamak demekle olmaz. Çünkü her ulus kendi yeni yılını sadece bir kere kutlar. Eğer yılbaşı bayramının kökenine bakarsak sadece Hristiyanlık kültürü değil, eski Sovyet Hükümet’inin de kültürü dahil olmaktadır. Dini açıdan ayrı ve tarihte sömürülmüş olan bizim gibi bir millete bu bayramın kutlanması yakışmaz”

-dedi.

Muhittin İsaoglu’na göre Kazak milletinin yılbaşı bayramını kutlamaktansa Nevruz bayramına önem vermesi daha iyidir. Çünkü ulusal kültürümüzde güneşli bir bahar dönemine denk gelen bu Nevruz bayramı Kazaklar dışındaki diğer insanlar için önemli görülmemektedir. Bu nedenle diğer uluslar Kazakların yeni yılı olarak bilinen Nevruzunu kutlamazken, Kazaklar da diğer milletlerin dini ve kültürel bayramlarını ve yeni yılını kutlamamalıdır (Stan.kz, 2018).

4.7.4 Televizyondaki Evlilik Programları

Dünyanın birçok ülkelerinde kitlesel araçlar üzerinden toplumdaki insanların hayat tarzlarını şekillendirerek izleyicilere sunmak son dönemlerde yaygınlaşmıştır. Çoğunlukla sıradan olan erkek ve kadınları ekran üzerinden çok çeşitli evlilik programlarına çıkararak özel hayatlarını izleyicilere göstermesi söz konusu olmaktadır. Yanı sıra televizyon programlarındaki önceden hazırlanmış planlı muhtevaları karşı taraftaki izleyiciler için gerçeklerin arz edildiği olarak kabul edilmektedir. Ayrıca programların ne kadar çok izlenmesi de katılımcıların

izleyicileri tarafından benimsenmesiyle de bağılı olmaktadır (Yıldırım, 2018). Örneğin, Türkiye’de televizyon ve kitle araçlarında “Kısmetse Olur” programı üzerinde de araştırmalar yapılmıştır (Güzelhisar, 2021: 194). Bunun gibi programların Batı dünyasından geldiği ve Müslüman ülkelerinde yaygınlaşarak televizyonlarda çoğalması insanlar için kadınlar ve erkeklerin nikah olmadan birbirlerine özgür davranması gibi toplumsal cinsiyet konularında yanlış fikirlerin oluşmasına sebep olabilmektedir.

Adını geçtiğimiz bu evlilik projeleri günümüzde Kazakistan medya tarayıcılarında ve televizyon programlarında da gündeme gelmiştir. “Kalaulım” (arzu edilen anlamındadır) gibi evlilik projeleri Kazakistan televizyon programlarında seyircilerine gösterilmektedir. Ancak “Eurasia” TV kanalında sürekli yayınlanan bu “Kalaulım” programının 25 Nisan 2018 tarihinde kapatıldığına dair haberler gündeme gelmişti. Bunun nedeni ise “Miras” cumhuriyet konseyinin bu programın kapatılmasına dair Kazakistan Cumhuriyeti Bilgi ve Telekomünikasyon Bakanlığı’na bir teklifte bulunmasıdır. Hatta ülkemizdeki bazı muhafazakâr ünlüler tarafından böyle evlilik programlarının Kazak kültürüne ve milli değerlerine büyük zarar getireceği ve yabancı Batı ülkelerinden kopyalanmış başarısız bir projeler olduğu algılanmıştı (Aqmeshit Aptalygy, 2018). Fakat diğer kanallardan aynı proje şeklinde hazırlanan “Bir bolayık” (beraber olalım) ve “Kosılayık” (birbirimize bağlı olalım) programları yayınlanmaya başlamıştır. Ayrıca bu programlar sadece televizyon üzerinden değil diğer sosyal medya araçlarından (Instagram, Facebook, Vk ve Twitter) da bol takipçileri kazanması ile popülerlik kazanmaktadır. Bu programları izlediğiniz zaman yeni tanışmış gençlerin gelecekte güzel bir çift olması ve belki de evlenmelerinin amaçlandığını ve olumlu neticeleri göstereceğini düşünülür. Ancak genç kızların ve erkeklerin program sürecinde birbirleriyle ahlaksız davranışlarda bulunması ve kavga etmesi gibi olayların artması bu projelerin toplum üzerinde daha da olumsuz etkilediğini fark edebilirsiniz.

SONUÇ

Bu tezimizde Kazakistan toplumundaki dini durumların ve toplumsal değişim aralarındaki ilişkilere yönelik analizler yapılmıştır. Toplumsal değişim süreci olarak sekülerleşme, insanların dini bilgi ve davranışlarının dönüşümünü, toplumdaki dini temellerin yerini rasyonel temellerin alması gibi süreçleri kapsar. Ayrıca bu süreçleri tarihsel olarak da nitelendirebiliriz, çünkü Sovyet dönemi sırasında Kazak toplumu nasıl kendi kültürel ve dini değerlerinden uzak kalmışsa genel bağlamda toplum ve kültürü dini algısından ve görüşünden uzaklaştırır. Tezimizin ilk bölümünde sekülerleşme ve teorileri ile ilgili bilgileri verildikten sonra ikinci bölümde Kazakistan'ın bağımsızlık öncesi dönemlerde ulusal, kültürel ve dini değerlerden uzaklaşmasına neden olan Sovyet iktidarlarının yürüttüğü siyasetiyle ilgili bilgiler verildi. Kazak toplumu 19. asrın ortalarına doğru tamamen Rus hakimiyetindeydi. Bu dönemlerde uygulanan seküler politikalar dinin etkisini azaltarak sonuç itibarıyla seküler bir toplum oluştursa da toplumsal bilinç seviyesinde din tamamen kaybolmamıştır. Bağımsızlıktan sonraki dönemde ise Sovyet sömürgesi sona ermiş olsa da Kazakistan toplumu dünyanın diğer toplumları gibi değişimler doğrultusunda modernite ile yaşamak üzerinde odaklanılmıştır. Bu yeni yaşamın sekülerleşmede etkisi olmuştur. Üçüncü bölüme baktığımızda bu çalışmamızın Kazakistan'ın farklı illerinde ve şehirlerindeki son 3-4 senede yapılan anket çalışma yöntemlerine yer verilmiştir. Önemli olan dördüncü bölümümüzde ise sekülerleşme ile ilgili toplumun dine yönelik farklı boyutlarına ve etkilerine yer verilmiştir.

Kazakistan, kendi bağımsızlığını ilan ettiği günden beri din önemli bir unsura sahiptir ve sosyal değişim sürecinde dönüşmüş etkisini yansıtmıştır. Sekülerleşme sürecinin dünyanın farklı yerlerinde yaşanması halinde Kazakistan coğrafyasında bir dini canlanma görülmüştür. Ancak küresel boyutta yaşanan İslam adındaki ekstremistlik örgütlerin çoğalması Kazakistan yönetiminde din politikasını güvenlikçi bir düzleme taşımıştır. Böyle hassas durumlardan dolayı Kazakistan yönetimi, din meselesi başta olmak üzere, siyaset ve eğitim kurumlarının sekülerleştirilmesine önem vermiştir. Ülkedeki din-devlet işlerinde değişimler oluşmuş, yasal ve kısıtlayıcı düzenlemeler de yapılmıştır. Kurumsal alanlarda güvenlik amaçlı laik politikalar yürütülmüş ve özellikle eğitim alanlarında sıkça uygulanmıştır. Laik bir eğitim sistemi gerekçesi olarak devlet okullarında dinle ilgili herhangi bir ders programa dahil edilmemiştir. 2016 yılından itibaren 9. sınıf öğrencilerine açılan “laiklik ve din araştırmaları” dersinin ve öğrencilere hem evrensel hem de kültürel değerlerden haberdar olmayı amaçlayan “kendini tanımak” dersinin de eğitim kurumuna ve öğrencilere seküler bir tutum kazandırılmasına yönelik olduğu ifade edilmiştir.

Çok zamandır Sovyet sekülerizmi ile karşılaşan Kazakistan'ın sosyal değişimi farklı yönlerde gerçekleşmiştir. Sekülerleşme paradigmasının öncülerinden bir Berger sekülerleşmeyi üç boyutta (bireysel, kurumsal, toplumsal) ele almıştır.

Kazakistan'ın bu durumu ise Berger'in kuramsal düzeyde incelenmiştir, çünkü sekülerleşme bu üç boyutun her birinde çeşitli yönlerde görülebilir ve diğerlerinin de etkileyebilmektedir. Kazakistan'ın anayasasında din ne kadar devletten ayrı olsa da din yasasında İslam olarak Hanefilik ve Hristiyan olarak Ortodoksluk devam etmektedir. Ayrıca ülkede uygulanan seküler politikaların daha da eğitim kurumları üzerinde etkili olduğu söylenebilir.

Böylece “sekülerleşme” kavramının tarihine kısaca değindikten sonra bu kavramın Kazakistan toplumundaki süreci ile ilgili bilgileri araştırmamızın sonraki bölümlerinde incelemiş bulunmaktayız. Bu konu üzerinde derinden yapılan ve sadece sekülerleşmeye yoğunlaşmış olan araştırmalar bulunmasa da bu kavramı bazı çalışmaların içeriğinde onu da kapsayan ve Kazakistan ile ilgili tez çalışmaları yapılmıştır. Kazakistan'ın Batı bölgesindeki toplumun dini hayatı ile ilgili yapılan araştırmada toplumdaki din ve sekülerliğe yönelik veriler incelenmiştir. Orada yapılmış olan araştırma verilerinin ortalama oranlarında (3,38 ve 3,36) katılımcıların daha çok din “devletten ayrıdır” ve “devlet işlerine karışmamalıdır” düşüncesi tarafında oldukları tespit edilmiştir. Bu neticeler doğrultusunda toplumda bağımsızlıktan sonra dinin yeniden canlanmasına rağmen sekülerliğin de oluştuğunu görebiliriz. Dünyanın her yerinde dinin devletten ayrı olması veya karışmaması meselesi yaygın olan süreçlerdendir. Böyle süreçler sırasında Kazakistan da kendisini dünyaya “laik bir devlet” şeklinde göstermektedir. Günümüzde devlet yönetimlerinde ve diğer kamusal ortamlarda, farklı siyaset ve yönetimlerde toplumun daha çok laik zihniyette olduğu görülmektedir. Buna neden olarak daha önce Sovyet döneminde yaşamış ve onların siyasetlerinden etkilenmiş bireylerin şimdiki topluma olan etkisidir ve görüşlerinin yansımasıdır. Eski Sovyet döneminden Kazak toplumuna olumsuz etkileyen alışkanlıkların bazılarında bahsetmek mümkündür. Alkol kullanımı, kumar oyunları, çeşitli eğlenceli kutlamalar ve partiler vs. yapılan araştırmaya göre katılımcıların %28'inin kumar oynadıkları, bu meselenin dinde caiz olup olmadığına yönelik kesin cevaba ulaşılmadığı, hatta eğlenceli bir zaman geçirme gözleminde olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bu sıralamada rüşvet meselesi de yer almaktadır. Örneklem sonuçlarına bakıldığında katılımcıların %37,5'inin rüşveti onayladıkları görülmüştür. Farklı durumlarda genel olarak toplumun rüşvete karşı görüşte oldukları elde edilmesine rağmen rüşveti vermek zorunda kaldıkları görüşü de belirlenmiştir. Neticesinde halen toplumda rüşvetin yaygın olduğu

görülmüştür. Yanı sıra toplumda önemli konular sırasında evlilik öncesi cinsel ilişki konusu yer almış durumdadır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Kazak toplumunda daha önce olmayan olguların bir tanesi de kadın özgürlüğü veya eşcinsellerin haklarını korumaya yönelik örgütlerin çoğalması, internet ve sosyal medya etkisinden gençlerin farklı bilgilere sahip olmaları ve buna benzeyen şeyler toplumun sekülerliğe doğru gidişini göstermektedir. Daha önce bildirildiği üzere Kazakistan'da din ve devlet ayrı olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle dini kurumlar devlet tarafından herhangi bir resmi yardımlarla desteklenmemektedir. Böyle durumlardan dolayı dini kadroların sayısının az olması ve zayıf olması gibi nedenler çıkmaktadır ve halk için de dini meselelerde güven kazanmakta engel oluşturmaktadır. Toplumun dine çok yakın olmasa bile dine saygı duydukları hissedilmektedir. Bir yandan materyalist düşüncelerle ateistlik ideolojinin daha büyükler kısmının yaşam tarzlarına sinmiş olması ve diğer yandan toplumumuzun bireyselleşme sürecinden etkilendiği söz konusu olabilir. İnsanlara baktığımız zaman dinden uzaklaşarak bağımsız yaşadıklarını fakat dinden kendilerini tamamıyla ayrı tutmayanları fark edebiliriz. Diğer bir ifade ile bu din ile yaşayarak modernleşmeye doğru giden bir süreç olarak adlandırılabilir.

KAYNAKÇA

- Abdeshov, T. (2015). *Kazak Halkının Din Algısı ve Din Eğitimi Beklentileri*. Felsefe ve Din Bilimleri, Konya.
- Ahmadullin, V. A. (2002). *Politika Sovetskogo Gosudarstva po Otnosheniyu k Musulmanskoj Religii v 1917-1945 gg. (Politika Советского Государства по Отношению к Мусульманской Религии в 1917 - 1945 гг.)*. Moscow State University, Moscow.
- Aitaly, A. (2000). *Ulttanu (Ұлттану)*. Almaty: Arys .
- Aitaly, A. (2013). Memleket zhane Din (Мемлекет және Дін). 30 Haziran 2023 tarihinde <https://kazislam.kz/eislam-639/> adresinden erişildi.
- Akdoğan, A. (2002). *Geleneksel Toplumdan Modern Topluma Geçişte Dini Hayat*. Rağbet Yayınları.
- Akhmetov, M. (2015). Bilim Beru Zhuiyesine Ulttyk Standart Kerek (Білім Беру Жүйесіне Ұлттық Стандарт Керек). 30 Haziran 2023 tarihinde <https://kazbilim.kz/?p=3621> adresinden erişildi.
- Akhmetuly, B. (2018). Kazakhstandagy Halyk Sany men El Demografiyasы Turaly Kyzykty Derekter (Қазақстандағы Халық Саны мен Ел Демографиясы Туралы Қызықты Деректер). 30 Haziran 2023 tarihinde <https://informburo.kz/kaz/azastanday-haly-sany-men-el-demografiyasы-turaly-zyty-derekter.html> adresinden erişildi.
- Akyüz, N. ve Çarçioğlu, I. (2012). *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi* (4. bs.). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Alekseev, N. P. (1967). Metodika i Resultaty İzucheniya Religioznosti Selskogo Naseleniya (Методика и Результаты Изучения Религиозности Сельского Населения). *Voprosy Nauchnogo Ateizma (Вопросы Научного Атеизма)* içinde (3. bs., ss. 131-150). Moscow: Mysl.
- Altıkardeş, İ. (2003). *Din Sosyalleşme ve Hoşgörü*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Altıntaş, Ramazan. (2005). *Din ve Sekülerleşme* (1. bs.). İstanbul: Pınar Yayınları.
- Amit, Z. (2018). Zamanauı Hidzhab. Bul Islamnyn Ukimi Me, Alde San Be? (Заманауи Хиджаб. Бұл Исламның Үкімі Ме, Әлде Сән Бе?). 30 Haziran 2023 tarihinde <https://www.oinet.kz/e/action/ShowInfo.php?classid=35&id=12365> adresinden erişildi.

- Analysis and Prospect. (2016). «*Kazakhstan Respublikasyndagy Dini Zhagday Turaly*» Taldamaly Esep 2016 Zhyldyn IV Toksany («Қазақстан Республикасындағы Діни Жағдай Туралы» Талдамалы Есеп 2016 Жылдың IV Тоқсаны). Astana.
- Aqmeshit Aptalygy. (2018). Atyshuly «Kalaulym» Bagdarlamasy Zhabylatyn Boldy (Атышулы «Қалаулым» Бағдарламасы Жабылатын Болды). <https://old.aqmeshit-aptalygy.kz/ruhaniayt/2653-atyshuly-alaulym-badarlamasy-zhabylatyn-boldy.html> adresinden erişildi.
- Arapov, D. Y. (2005). *Sistema Gosudarstvennogo Regulirovaniya Islama v Rossiyskoi Imperii: Poslednyaya Tret XVIII - Nachalo XX vv. (Система Государственного Регулирования Ислама в Российской Империи: Последняя Треть XVIII - Начало XX вв.)*. Moscow State University named after M.V. Lomonosov, Moscow.
- Arapov, D. Y. ve Kosach, G. G. (2010). *Islam i Sovetskoe Gosudarstvo: Po Materialam Vostochnogo Otdela OGPU, 1926 g. (Ислам и Советское Государство: По Материалам Восточного Отдела ОГПУ, 1926 г.)* (1. bs.). Moscow: Marjani Publishing House.
- Aron, R. (2007). *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*. İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Arslantürk, Z. (2014). *Din Sosyolojisi: Din Sosyolojisinin 'Nedir?' liği: Konu - Metodoloji - Tarihçe - Teoriler*. Çamlıca Yayınları.
- Arslantürk, Z. ve Amman, M. T. (2009). *Sosyoloji: Kavramlar, Kurumlar, Süreçler, Teoriler* (6. bs.). İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Ashirov, N. A. (1973). *Evolyutsiya Islama v SSSR (Эволюция Ислама в СССР)* (2. bs.). Moscow: Politizdat.
- Askarbekuly, R. (2020). Askerde Namaz Okuga Bolmaidy Dep Eshbir Zanda Zhazylmagan – Namazkhan Polkovnik (Әскерде Намаз Оқуға Болмайды Деп Ешбір Заңда Жазылмаған – Намазхан Полковник). <https://azattyq-ruhy.kz/person/13353-skerde-namaz-okuga-bolmaidy-dep-eshbir-zanda-zhazylmagan-namazkhan-polkovnik> adresinden erişildi.
- Assembly of People of Kazakhstan. (2018). Kazakhstanyn Berik Ustanymy – Ultaralyk Tatulyk pen Konfessiyaaralyk Kelisim (Қазақстанның Берік Ұстанымы – Ұлтаралық Татулық пен Конфессияаралық Келісім). 1 Temmuz 2023 tarihinde <https://assembly.kz/analitika/aza-stanny-berik-stanymy-ltaraly-tatuly-pen-konfessiyaaraly-kelisim/> adresinden erişildi.
- Astana Research and Development Group (ARDG). (2018). «*Kazakhstan Respublikasyndagy Dini Zhagday Turaly*» Taldamalyk Esep 2018 Zhyldyn IV

*Toksany («Қазақстан Республикасындағы Діни Жағдай Туралы»
Талдамалық Есеп 2018 Жылдың IV Тоқсаны).* Astana.

- Aubakirov, M. N. (2010). *Religioznaya Zhizn Kazakhstana v Usloviyah Administrativnogo Repressivnogo Davleniya v 1920-30-h gg.* (Религиозная Жизнь Казахстана в Условиях Административно-Репрессивного Давления в 1920-30-х гг.). Almaty.
- Avtorkhanov, A. G. (1999). Sudby Islama: Musulmanskie Narody v Rossii i SSSR (Судьбы Ислама: Мусульманские Народы в России и СССР). *Mysl*, (1), 79-84.
- Aybar. (2021). Kazakhstan Halkynyn 10% LGBT Uymynyn Okili (Қазақстан Халқының 10% ЛГБТ Ұйымының Өкілі). 30 Haziran 2023 tarihinde <https://opennews.kz/society/3967-azastan-halyny-10-lgbt-jymyny-kili.html> adresinden erişildi.
- Ayten, A. (2010). *Empati ve Din: Türkiye’de Yardımlaşma ve Dindarlık Üzerine Psiko-Sosyal Bir Araştırma*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Babinov, Y. A. (1991). *Gosudarstvenno-Tserkovnye Otnosheniya v SSSR : İstoriya i Sovremennost (Государственно-Церковные Отношения в СССР: История и Современность)*. Simferopol: Tavriya.
- Balıkçı, K. (2018). Gelişen Teknoloji Gençlerin Ruh Sağlığını Tehdit Ediyor – Near East University I neu.edu.tr. 21 Haziran 2023 tarihinde <https://neu.edu.tr/gelisen-teknoloji-genclerin-ruh-sagligini-tehdit-ediyor/> adresinden erişildi.
- Bardakoğlu, A. (2016). Dini Bilgi ve Günümüzde İslam. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 21(2), 93-127.
- Başgil, A. F. (2007). *Din ve Laiklik* (8. bs.). İstanbul: Yağmur Yayınevi.
- Bauberot, J. (2008). *Dünyada Laiklik*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Bauberot, J. (2009). *Laiklik - Tutku İle Akıl Arasında 1905-2005*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Bauman, Z. (2006). *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Bayer, A. (2010). Sekülerleşme Din İlişkisi: Kuramsal Bir Yaklaşım. *KSÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16, 149-190.
- Bennigsen, A. (1988). *Sûfi ve Komiser: Rusya’da İslam Tarikatları*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- Berelovich, A. ve Danilov, V. (2000). *Sovetskaya Derevnaya Glazami VCHK-OGPU-NKVD (1918-1939) (Советская Деревня Глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД (1918-1939))*. Moscow: Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences.
- Besbayev, M. (2016). Kenestik Dauridegi Din zhane Zaiyrlylyk (Кеңестік Дәуірдегі Дін және Зайырлылық). 23 Temmuz 2023 tarihinde <https://newtimes.kz/obshchestvo/43761-ke-estik-d-uirdegi-din-zh-ne-zajyrlyly> adresinden erişildi.
- Beylur, S. (2019). *Sosyal Değişim Sürecinde Kazakistan'da Din-Devlet İlişkileri (Üniversite Öğrencileri Örneği)*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Bilim. (2017). «Kazakhstan Respublikasyndagy Dini Ahual Turaly» Analitikalyk Esep 2017 Zhyldyn IV Toksany («Қазақстан Республикасындағы Діни Ахуал Туралы» Аналитикалық Есеп 2017 Жылдың IV Тоқсаны). Astana.
- Bilton, T. ve diğerleri. (2008). *Sosyoloji* (1. bs.). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Bokayeva, A. (2002). Kazak Göçebe Kültürünün Karakteri. Ankara.
- Bozkurt, V. (2010). *Değişen Dünyada Sosyoloji* (5. bs.). Bursa: Ekin Kitabevi.
- Böke, E. G. (2017). İslam Hukuku'nda Kıyafet-Örtünme ve Kıyafetler Üzerindeki Resim ve Yazıların Durumu. *Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 2(3), 19-44. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kiifad/issue/29372/314277> adresinden erişildi.
- Bruce, S. (2002). *God is Dead : Secularization in the West*. Blackwell Publishers.
- Bulutay, M. (2018). Tauelsizdik Zhyldaryndagy Dini Ahual (Тәуелсіздік Жылдарындағы Діни Ахуал). 18 Haziran 2023 tarihinde <https://abai.kz/index.php/post/77608> adresinden erişildi.
- Buzheeva, A. B. (2018). *Kazakhstandagy Dini Sananyn Evoliyutsiyasi (Қазақстандағы Діни Сананың Эволюциясы)*. Almaty.
- Bykai, D. (2017). Tumshalanbanyz... (Тұмшаланбаңыз...). 30 Haziran 2023 tarihinde <https://dalanews.kz/bizdin-ariptes/30810-t-mshalanba-yz> adresinden erişildi.
- Casanova, J. (2006). Rethinking Secularization: A Global Comparative Perspective. *The Hedgehog Review*, 1(1-2), 7-22.
- Chervonnaya, S. M. ve Guboglo, M. N. (1998). *Islam i Etnicheskaya Mobilizatsiya: Natsionalnye Dvizheniya v Tyurkskom Mire (Ислам и Этническая*

- Мобилизация: Национальные Движения в Тюркском Мире*). Moscow: CSIR IEA RSA.
- Coşkun, A. (2012). *Küreselleşme, Çokkültürlülük ve İslam: Din Sosyolojisi ve Antropolojisi Yazıları*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Cox, H. (2013). *The Secular City*. Princeton : Princeton University Press.
- CPSU. (1983). *Kommunisticheskaya Partiya Sovetskogo Soyuza v Rezolyutsiyah i Resheniyah Syezdov, Konferentsiy i Plenumov TSK (1898-1988)* (Коммунистическая Партия Советского Союза в Резолюциях и Решениях Съездов, Конференций и Пленумов ЦК (1898-1988)) (9. bs., C. 2). Moscow: Politizdat.
- Cypin, V. (1997). *Istoriya Russkoi Tserkvi: 1917-1997 (История Русской Церкви: 1917-1997)*. Moscow: Izdatelstvo Spaso-Preobrazhenskogo Valaamskogo Monastyrya.
- Çağlar, A. (2018). Kazakistan’da Devlet, Dini Yaşam ve Sivil Toplum. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, (6), 1-15.
- Çamdereli, M., Önay Doğan, B. ve Kocabay Şener, N. (2019). Dinin Medya ile İmtihanı. *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 151-153. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mediad/issue/46406/563078> adresinden erişildi.
- Çınar, A. (2009). *Sosyolojik ve Antropolojik Açıdan Dine Bakış* . Bursa: Emin Yayınları.
- Çiftçi, A. (2002). Toplumbilimi, Teoloji ve Bilgi Sosyolojisi. *Din ve Modernlik: Toplumbilim Yazıları I* içinde (ss. 15-58). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Çilingir, L. (2014). Din mi Ahlak mı? *International Journal of Science Culture and Sport*, 711-720. doi:10.14486/ijscs141
- Darende, Ö. F. (2015). *Sekülerleşme Tartışmaları ve Bryan Ronald Wilson*. Sosyal Bilimler, Kahramanmaraş.
- Doğan, O. (2002). Kazak-Kalmuk (Jungar) Savaşları. *Türkler Ansiklopedisi*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Duysen, A. (2022). Dini Bilim Beru Zhuyesinin – Zaiyrlyk Sipaty (Діни Білім Беру Жүйесінің – Зайырлық Сипаты). 22 Haziran 2023 tarihinde <https://centrur.kz/kk/maqalalar/din-jane-qogam/maqalalar/dini-bilim-beru-juiesinin-zaiyrlyq-sipaty-569/> adresinden erişildi.
- Düzgün, Ş. A. (2012). *Çağdaş Dünyada Din ve Dindarlar*. Ankara: Lotus Yayın Grubu.

- Dyakin, V. S. (1998). *Natsionalnyi Vopros vo Vnutrenney Politike Tsarizma: XIX-nachalo XX vv. (Национальный Вопрос во Внутренней Политике Царизма: XIX-начало XX вв.)*. Saint-Petersburg: LISS.
- Ekinci, İ. (2018). Sekülerleşme ve Din. *Journal of Bitlis Eren University*, 7(1), 320-337.
- Er, İ. (2008). *Din Sosyolojisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Eren, S. (2007). Toplumsal Norm, Ahlak ve Din. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(2), 289-316.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuifd/issue/4295/255248> adresinden erişildi.
- Ercan, İ. (2019). Kazakistan Ortaöğretim Kurumlarında Din Eğitimi Olumsuz Yönde Etkileyen Faktörler. *Bilimname*, 1029-1055.
doi:10.28949/bilimname.525866
- Ertit, V. (2014). Evrenselleştirilmiş -Klasik- Sekülerleşme Teorisi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(27), 103-120.
- Ertit, V. (2016). *Endişeli Muhafazakârlar Çağı: Dinden Uzaklaşan Türkiye*. Ankara: Orient Yayınları.
- Ertit, V. (2019). Sekülerleşme Teorisi. *Sekülerleşme Teorisi içinde* (1. bs.). Ankara: Liberte Yayınları. www.liberte.com.tr adresinden erişildi.
- Evlogiy (Georgievskiy). (1947). *Put Moey Zhizni (Путь Моей Жизни)*. Paris: YMCA Press.
- Fakhretdinov, R. (1994). Vse Religioznye Organizatsii Musulman Nahodyatsya Nakanune Polneishogo Razrusheniya... (Все Религиозные Организации Мусульман Находятся Накануне Полнейшего Разрушения...). *Otechestvennye Arhivy*, 67-75.
- Feuerbach, L. (1955). *Izbrannye Filosofskiye Proizvedeniya (Избранные Философские Произведения)*. Moscow: Gosudarstvennoe Izdatelstvo Politicheskoi Literatury.
- Fomin, A. M. (1997). *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v 1917-1927 godah (Русская Православная Церковь в 1917 - 1927 годах)*. Moscow: MGU.
- Furseth, I. ve Repstad, P. (2011). *Din Sosyolojisine Giriş: Klasik ve Çağdaş Kuramlar*. Ankara: Birleşik Kitabevi.
- GARF. (1930). *Dokladnaya Predsedatelya Religioznyh Kultov P. G. Smidovicha Predsedatelyu VTSIK M. I. Kalininu (Докладная Председателя Религиозных Культов П. Г. Смидовича Председателю ВЦИК М. И. Калинину)*. Moscow.

- GARF. (1935). *Delo o Zakrytii 3-y Mecheti v Dereвне Chembiley Krasno-Oktjabrskogo Rayona (Дело о Закрытии 3-й Мечети в Деревне Чембилей Красно-Октябрьского Района)*.
- GARF. (1936). *Delo o Zakrytii Uyğurskoı Mecheti v Gorode Almaty i ob Ispolzovanii Zdaniya dlya Kulturno-Prosvetitelnyh Tseley (Дело о Закрытии Уйғурской Мечети в Городе Алматы и об Ипользовании Здания для Культурно-Просветительных Целей)*.
- Giddens, A. (2008). *Sosyoloji. Kırmızı Yayınları*. İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Gidulyanov, P. V. (1926). *Otdeleniye Tserkvi ot Gosudarstva v SSSR (Отделение Церкви от Государства в СССР)* (3. bs.). Moscow: Legal Publishing House.
- Glavatskiy, M. E. (1995). *Khrestomatiya po İstorii Rossii 1917-1940 (Хрестоматия по Истории России 1917-1940)* (2. bs.). Moscow: Aspect Press.
- Glavatskiy, M. E. (1995). *Khrestomatiya po İstorii Rossii 1917-1940 (Хрестоматия по Истории России 1917-1940)* (2. bs.). Moscow: Aspect Press.
- Global Divorce Statistics of 2022. (2022). Global Divorce Statistics of 2022. 30 Haziran 2023 tarihinde https://www.advokatsmart.no/news/global-divorce-statistics?fbclid=IwAR2rHX_jO7HQzAX1hnizOW_Lyjd5CjrDpGCaDnTWwnW50Df3JJP0yhuduMY adresinden erişildi.
- Gubkin, O. (t.y.). *Russkaya Pravoslavnaıa Tserkov Pod İgom Bogoborcheskoi Vlasti v Period s 1917 po 1941 godu (Русская Православная Церковь Под Игом Богоборческой Власти в Период с 1917 по 1941 годы)*. 22 Ekim 2022 tarihinde <http://www.el-history.ru/node/391> adresinden erişildi.
- Güzelhisar, E. (2021). Gözetim Toplumu Bağlamında Toplumsal Cinsiyet Rollerinin İnşası: “Kısmetse Olur” Programının Değerlendirilmesi. *Kocaeli Üniversitesi İletişim Fakültesi Araştırma Dergisi*, 194-218.
- Hadden, J. K. (2002). Sekülerizmden Dönüş. A. Köse (Ed.), *Sekülerizm Sorgulanıyor* içinde (ss. 123-160). İstanbul: Ufuk Kitapları.
- Haldun, İ. (2004). *Mukaddime*. İstanbul: Yeni Şafak Kültür Armağanı.
- [https://ru.wikipedia.org/wiki/Бек_\(значения\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Бек_(значения)). (2024). Бек (значения). 14 Şubat 2024 tarihinde [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B5%D0%BA_\(%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B5%D0%BA_(%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F)) adresinden erişildi.

- https://tr.wikipedia.org/wiki/Vladimir_Lenin. (2024). Vladimir Lenin. 14 Şubat 2024 tarihinde https://tr.wikipedia.org/wiki/Vladimir_Lenin adresinden erişildi.
- <https://w.wiki/9A4Z>. (2024). Sekülerizm - Vikipedi. 14 Şubat 2024 tarihinde https://tr.wikipedia.org/wiki/Sek%C3%BClerizm#cite_note-9 adresinden erişildi.
- Imambayeva, D. (2020). Nekesiz Zhynystyk Katynastyn zhane Kalamagan Zhuktiliktin Psikhoanalitikalyk Sebepteri men Aldyn Alu Zholdary (Некесіз Жыныстық Қатынастың және Қаламаған Жүктіліктің Психоаналитикалық Себептері мен Алдын Алу Жолдары). 30 Haziran 2023 tarihinde <https://aqiqat.kazgazeta.kz/news/10714> adresinden erişildi.
- Internet Haber. (2013). Kazakistan'ın İlk Eşcinsel Evliliği!
<https://www.internethaber.com/kazakistanin-ilk-escinsel-evlilik-foto-galerisi-1197282.htm>. Internet Haber. 30 Haziran 2023 tarihinde <https://www.internethaber.com/kazakistanin-ilk-escinsel-evlilik-foto-galerisi-1197282.htm> adresinden erişildi.
- Iskakova, D. (2020). Zhasospirimderdegi Zhuktilik (Жасөспірімдердегі Жүктілік). 30 Haziran 2023 tarihinde <https://cmr.kz/kz/patsientterge/articles/zhas-spirimderdegi-zh-ktilik/> adresinden erişildi.
- Ivnitskiy, N. A. (2000). *Repressivnaya Politika Sovetskoi Vlasti v Derevne (1928-1933) (Репрессивная политика Советской власти в деревне (1928-1933))*. Moscow: Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences.
- Jupiter. (2019). «Kazakhstan Respublikasyndagy Dini Ahual Turaly» 2019 Zhyldyn 4 Toksan Esebi («Қазақстан Республикасындағы Діни Ахуал Туралы» 2019 Жылғы 4 Тоқсан Есебі). Astana.
- Kappeler, A. (2000). *Rossiya - Mnogonatsionalnaya Imperiya: Vozniknovenie. Istoriya. Raspad. (Россия - Многонациональная Империя: Возникновение. История. Распад)*. Moscow: Progress-Tradition.
- Kara, G. (2016). Ermukhan Bekmakhanov'un Eserlerindeki Kazakistan Tarihinin Önemli Konuları. A. Kara ve Z. Yaman (Ed.), *Sovyet Tarih Yazımı ve Kazakistan Tarihinin Meseleleri* içinde (ss. 103-116). İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB).
- Karluk, A. C. (2006). *Sarı Uygurların Sosyo-Kültürel Yapısı*. Ankara: Atılım Yayınları.
- Kartashev, A. V. (1992). Vzaimootnoshenie Tserkvi i Gosudarstva: V0stочно-Pravoslavnaya Tochka Zreniya (Взаимоотношение Церкви и Государства:

- Восточно-Православная Точка Зрения). *Vossozdaniye Svyatoi Rusi (Воссоздание Святой Руси)* içinde (С. 5). Minsk: Beloruss Ekzarkhat.
- Kartashev, A. V. (1995). *Vremennoe Pravitelstvo i Russkaya Tserkov (Временное Правительство и Русская Церковь)*.
- Kashevarov, A. N. (2005). *Sovetskoe Gosudarstvo i Russkaya Pravoslavnaaya Tserkov v 1917-1922 gg. (Советское Государство и Русская Православная Церковь в 1917-1922 гг.)*. Moscow: Krutitsky Farmstead Publishing House.
- Kayratuly, B. (2016). *Kazakiya Kalai Otarlandy? (Қазақия қалай отарланды?)*. Astana: BRK Press.
- Kazakhstan Zhanalyktary. (2022). Saud Arabiyasynda Algash Ret Hellouin Merekesi Toilandy (Сауд Арабиясында Алғаш Рет Хэллоуин Мерекесі Тойланды). 30 Haziran 2023 tarihinde <https://kznews.kz/zhanalyqtar/saud-arabijasynda-algash-ret-hjellouin-merekesi-tojlandy-video/> adresinden erişildi.
- Kazhiyev, A. (2019). Instagram Zhelisindegi En Kөp Okyrmany Bar 35 Paraksha (Instagram Желісінде Ең Көп Оқырманы Бар 35 Парақша). 30 Haziran 2023 tarihinde <https://massaget.kz/layfstayl/teho/55552/> adresinden erişildi.
- Kazmina, O. E. (1997). Vopros o Religioznoy Prinadlezhnosti v Perepisyah Naseleniya Rossii i SSSR (Вопрос о Религиозной Принадлежности в Переписях Населения России и СССР). *Ethnographic Review*, (5), 156-158.
- Kenzhebay, M. (2018). «Auliye Valentin» Kunin Merekeleu Kanshalykty Durys? («Әулие Валентин» Күнін Мерекелеу Қаншалықты Дұрыс?). 30 Haziran 2023 tarihinde <https://atr.kz/zhanalyqtar/ulie-valentin-k-nin-toylau-anshal/> adresinden erişildi.
- Khadylkhan, G. (2016). *Kazakistan'da Üniversite Gençlerinin Dine Yönelimi L.N. Gumilyev Ulusal Avrasya Üniversitesi Örneği*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Kharuzin, A. N. (1989). *Kirgizy Bukeevskoi Ordy (Киргизы Букеевской Орды)* (1. bs.). Moscow: A. Levinson and Company Printing House.
- Kirichenko, M. (1987). Gosudarstvo i Tserkov: K İstorii Leninskogo Dekreta (Государство и Церковь: К Истории Ленинского Декрета). *Science and Religion*, 4, 25-29.
- Kirman, M. A. (2005). Dinin Ekonomik Modeli Küreselleşme Sürecinde Dine Yeni Bir Yaklaşım. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 147-161.

- Kirman, M. A. (2008). Küreselleşme Sürecinde Sekülerleşme ve Dinin Geleceği. 38. *ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi: Din, 1*, 279-295.
- Kirman, M. A. (2010). *Yeni Dini Hareketler Sosyolojisi* (1. bs.). Ankara: Birleşik Kitabevi.
- Kirman, M. A. ve Darende, Ö. F. (2017). Wilson'a Göre Sekülerleşme. *Turkish Studies, 12*(10), 81-100. doi:<http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies>.
- Klimovich, L. (1931). Religii Byvshyh Ugnennykh Natsiy Samoderzhavnoi Rossii Sluzhili Tsarizmu (Религии Бывших Угнетенных Наций Самодержавной России Служили Царизму). *Bezbozhnik*, s. 12.
- Kobetskiy, V. D. (1978). *Sotsiologicheskoe İzucheniye Religioznosti i Ateizma (Социологическое Изучение Религиозности и Атеизма)*. Leningrad: Pushkin Leningrad State University.
- Kobulova, M. (2017). Oramal Toniregindegi Oi (Орамал Төңірегіндегі Ой). 30 Haziran 2023 tarihinde <https://azan.kz/kz/maqalat/read/oramal-toniregindegi-oy-10167> adresinden erişildi.
- Koçak, A. ve Kayıklık, H. (2019). Duygular Bağlamında Din Duygusu ve Dini Duygular. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(2), 685-713.
- Koroleva, L. A. ve Korolev, A. A. (2008). Gosudarstvenno-Religioznaya Politika v SSSR: Istoriko-Pravovye Aspekty (Государственно-Религиозная Политика в СССР: Историко-Правовые Аспекты). *Ural Scientific Bulletin*, 64-67.
- Köse, A. (1997). *Neden İslam'ı Seçiyorlar*. İSAM yayınları. Doktora Tezleri serisi ; (1. bs.). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Köse, A. (2002). *Sekülerizm Sorgulanıyor: 21. Yüzyılda Dinin Geleceği*. İstanbul: Ufuk Kitapları.
- Krasikov, P. A. (1970). *İzbrannye Ateisticheskie Proizvedeniya (Избранные Атеистические Произведения)*. Moscow: Mysl.
- Krasnikov, N. P. (1967). *Leninskiy Dekret ob Otdelenii Tserkvi ot Gosudarstva i Ego Mezhdunarodnoe Znachenіye (Ленинский Декрет об Отделении Церкви от Государства и Его Международное Значение)*. Leningrad: Lenizdat.
- Krivova, N. A. (1997). *Vlast i Tserkov v 1922-1925 gg. (Власть и Церковь в 1922-1925 гг.)*. Moscow: AIRO-XX.
- Krupskaya, N. K. (1964). *İz Ateisticheskogo Naslediya (Из Атеистического Наследия)*. Moscow: Science.

- Kultayev, A. (2017). “Auliye Valentin Kuni” Batystan Kelgen (“Әулие Валентин Күні” Батыстан Келген). 30 Haziran 2023 tarihinde https://kaz.tengrinews.kz/kazakhstan_news/aulie-valentin-kun-batyistan-kelgen-tokaev-277481/ adresinden erişildi.
- Kurlyandskiy, I. A. (2011). *Stalin, Vlast, Religiya (Сталин, Власть, Религия)*. Moscow: Kuchkovo pole.
- Kurochkin, P. K. (1970). *K Obshestvu, Svobodnomu ot Religii: Protsess Sekulyarizatsii v Usloviyah Sotsialnogo Obshestva (К Обществу, Свободному от Религии: Процесс Секуляризации в Условиях Социального Общества)*. Moscow: Mysl.
- Kurt, A. ve diğerleri. (2013). *Din Sosyolojisi El Kitabı (2. bs.)*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Küçükcan, T. (2010). Din ve Devlet İlişkileri. T. Küçükcan (Ed.), *Din Sosyolojisi içinde*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Kudyrbayev, K. (2015). «Kazak» Sozinin Magynasy Kandai? (1245 Zhyly Zharyk Korgen Kurshak-Arab Sozdiginin Kolzhazbasy Negizinde («Қазақ» Сөзінің Мағынасы Қандай? (1245 Жылы Жарық Көрген Қыпшақ-Араб Сөздігінің Қолжазбасы Негізінде)). 8 Ekim 2022 tarihinde <https://kazgazeta.kz/news/24420> adresinden erişildi.
- Lenin, V. I. (1980). *V. I. Lenin ob Ateizme, Religii i Tserkvi (В. И. Ленин об Атеизме, Религии и Церкви) (2. bs.)*. Moscow: Mysl.
- Lenin, V. I. (1983). *Sotsializm i Religiya: Ob Otnoshenii Rabochei Partii k Religii (Социализм и Религия: Об Отношении Рабочей Партии к Религии) (2. bs.)*. Moscow: Politizdat.
- Levada, Y. A. (1965). *Sotsialnaya Priroda Religii (Социальная Природа Религии)*. Moscow: Science.
- Litvinov, P. P. (1998). *Gosudarstvo i Islam v Russkom Turkestane (1865-1917) (Государство и Ислам в Русском Туркестане (1865-1917))*. Moscow.
- Luckmann, T. (2003). *Görünmeyen Din*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Makhanbetov, M. (2022). Din men Dastur Sabaktastygy – Ult Usynysy (Дін мен Дәстүр Сабақтастығы – Ұлт Ұстыны). 30 Haziran 2023 tarihinde <https://kazislam.kz/din-men-dastur-sabaqtastyghy-ult-ustyny/> adresinden erişildi.

- Malgazyuly, E. (2013). *Din men Dastur (Дін мен Дәстүр)*. Almaty: Publishing house "Gibrat".
- Marshall, G. (2009). *Sosyoloji Sözlüğü. סוֹשְׁיֹלוֹגְיָה*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayıncılık.
- Maslennikova, N. V. (2007). *Pervye Dekrety Sovetskoi Vlasti ili Poslednyaya Voina Chelovechestva s Diavolom (Первые Декреты Советской Власти или Последняя Война Человечества с Дьяволом)*.
- Matrekov, K. (2014). *Khidzhab – Kazak Aiyelderine Tan Kiyim Emes (Хиджаб – Қазақ Әйелдеріне Тән Киім Емес)*. 30 Haziran 2023 tarihinde <https://365info.kz/2014/08/xidzhab-kazak-ajelderine-tan-kiim-emes> adresinden erişildi.
- Maukhara, Y. (2011). *Siyasi ve Kültürel Açından Kazakistan Hanlığı (1456-1731)*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Meriç, N. (2005). *Modernleşme, Sekülerleşme ve Protestanlaşma Sürecinde Değişen Kentte Dini Hayat ve Fetva Soruları*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Mert, N. (1994). *Laiklik Tartışmasında Kavramsal Bir Bakış: Cumhuriyet Kurulurken Laik Düşünce* (1. bs.). İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan (MISDRK). (2020). «*Kazakhstan Respublikasyndagy Dini Zhagday Turaly» Тақырыбына Арналған Әлеуметтік Зерттеу 2020 Жылдың 4 Тоқсаны («Қазақстан Республикасындағы Діни Жағдай Туралы» Тақырыбына Арналған Әлеуметтік Зерттеу 2020 Жылдың 4 Тоқсаны)*. Astana.
- Mochalova, V. V. (1995). *Totalitarnaya İdeologiya Kak Surrogat Religii (Тоталитарная Идеология Как Суррогат Религии)*. N. M. Kurenayaya (Ed.), *Znakomyy neznacomec: Социалистический реализм как историко-культурная проблема* içinde (ss. 28-38). Moscow: Institute of Slavic Studies and Balkanistics of the Russian Academy of Sciences.
- Mukhametshin, F. M. ve diğerleri. (2013). *Rossiya - Srednyaya Azia: Politika i Islam v Kontse XVIII - Nachale XXI Veka (Россия - Средняя Азия: Политика и Ислам в Конце XVIII - Начале XXI Века)*. Moscow: Publishing house of the Moscow University.
- Mukhtarova, G. D. (2007). *Islam v Sovetskom Kazakhstane (1917-1991 Gody) (Ислам в Советском Казахстане (1917-1991 Годы))*. Uralsk.
- Nabiev, R. A. (2002). *Islam i Gosudarstvo kulturno- Istoricheskaya Evolyutsiya Musulmanskoj Religii na Evropeiskom Vostoke (Ислам и Государство)*

- Культурно-Историческая Эволюция Мусульманской Религии на Европейском Востоке*). Kazan: Kazan State University.
- Nechaev, M. G. (1992). *Krasnyi Terror i Tserkov na Urale (Красный Террор и Церковь на Урале)*. Perm: Perm State Pedagogical Institute.
- Novikov, N. F. ve diğeri. (1932). Protokol №60 Zasedaniya Prezidiuma VTSIK (Протокол №60 Заседания Президиума ВЦИК). *Zasedaniya Prezidiuma VTSIK* içinde . Moscow: The Kremlin Museum.
- Novikova, T. M. (2011). *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov i Vlast v Gody Grazhdanskoi Voiny v Vostochnoi Sibiri: Dekabr 1917 g. - Avgust 1921 g. (Русская Православная Церковь и Власть в Годы Гражданской Войны в Восточной Сибири: Декабрь 1917 г. - Август 1921 г.)*. Irkutsk.
- Nurgalieva, A. M. (2005). Oчерki po Istorii Islama v Kazakhstane (Очерки по Истории Ислама в Казахстане). *Daik Press*, 224.
- Nurlanuly, M. (2022). «Kazak» Sozinin Paida Boluy Turaly Galymdar men Zertteushilerdin Pikirleri («Қазақ» Сөзінің Пайда Болуы Туралы Ғалымдар мен Зерттеушілердің Пікірлері). 8 Ekim 2022 tarihinde <https://e-history.kz/kz/news/show/3107/> adresinden erişildi.
- Nurtazina, N. D. (2009). Nastuplenie na Islam: Antireligioznaya Politika Goloshekina v Kazakhstane i Ee Posledstviya (Наступление на Ислам: Антирелигиозная Политика Голощекина в Казахстане и Ее Последствия). *Kazakhstan-Spectrum*, (4), 80-87.
- Odintsov, M. I. (2014). Russkaya Pravoslavnaya Tserkov Nakanune i v Epokhu Stalinskogo Sotsializma 1917-1953 (Русская Православная Церковь Накануне и в Эпоху Сталинского Социализма 1917-1953). *Politic*. Moscow: ROSSPEN.
- Olgun, H. (2006). *Sekülerliğin Teolojik Kurgusu: Protestanlık*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Omarbekov, T. (2001). *XX Gasyrdagy Kazakhstan Tarihynyn Ozekti Maseleleri (XX Ғасырдағы Қазақстан Тарихының Өзекті Мәселелері)*. Almaty: Kazakparat.
- Omira Aynasy. (2018). Kazaktarga Zhana Zhyldy Nelikten Toilauga Bolmaidy? (Қазақтарға Жаңа Жылды Неліктен Тойлауға Болмайды?). 30 Haziran 2023 tarihinde <https://stan.kz/zhana-zhyldy-nelikten-toylauga-bolmayd/> adresinden erişildi.

- Oshanova, O. (2018). Kazakhstandagy Internet Kenistikti Zandyk Turgydan Retteu (Қазақстандағы Интернет Кеңістікті Заңдық Тұрғыдан Реттеу). *Herald of Journalism*, 2(48).
- Ozganbayuly, O. (2010). *Ruh Kureskeri (Рух Күрескері)*. Almaty: Nurly Alem.
- Özay, M. (2007). *Sekülerleşme ve Din*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Özel, M. (2019). Kültür Emperyalizmi Bağlamında Türkiye’de Cadılar Bayramı. *Anadolu Bil Meslek Yüksekokulu Dergisi* , 14(54), 75-92.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/abmyoder/issue/51704/654695> adresinden erişildi.
- Özkalp, E. (2000). *Sosyolojiye Giriş* (10. bs.). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yayınları.
- Parashevin, M. (2006). Teoriya Sekulyarizatsii v Evropeiskom Nauchnom Diskurse (Теория Секуляризации в Европейском Научном Дискурсе). *Sotsiologiya: Teoriya, Metody, Marketing (Социология: Теория, Методы, Маркетинг)*, 90-102.
- Persits, M. M. (1958). *Otdeleniye Tserkvi ot Gosudarstva i Shkoly ot Tserkvi v SSSR (Отделение Церкви от Государства и Школы от Церкви в СССР (1917-1919 гг.))*. Moscow: Publishing house of the USSR Academy of Sciences.
- Phirsov, S. L. (2018). Mozhet Li Byt «Khristianskiy Kommunizm»? (Может Ли Быть «Христианский Коммунизм»?). 10 Ekim 2022 tarihinde <https://www.pravmir.ru/mozhet-li-byt-xristianskij-kommunizm1/> adresinden erişildi.
- Pokrovskiy. M. N. (1930). *Gosudarstvennoe Soveshanie: Stenograficheskiy Otchet (Государственное Совецание: Стенографический Отчет)*. Gosizdat.
- Pospelovsky, D. V. (1995). *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v XX veke (Русская Православная Церковь в XX веке)*. Respublika.
- Rashimbetov, R. (2020). Dini Tarbiyenin Yadrosy – Otbasynnda (Діни Тәрбиенің Ядросы – Отбасында). 29 Haziran 2023 tarihinde <https://kazislam.kz/dini-tarbiening-yadrosy-otbasynnda/> adresinden erişildi.
- Roudometof, V. (2014). Secularization: In Defense of an Unfashionable Theory. *Social Forces*, 93(1). doi:10.1093/SF/SOS046
- Ryskulov, T. R. (1925). *Revolyutsiya i Korennoe Naselenie Turkestana: Sbornik Glavneyshih Statey, Dokladov, Rechey i Tezisev (Революция и Коренное Население Туркестана: Сборник Главнейших Статей, Докладов, Речей и Тезисов)*. Tashkent: Uzbek State Publishing House.

- Saduakasuly, Z. (2022). Hellouin Zhastarga Ne Beredi? (Хэллоуин Жастарға Не Береді?). 30 Haziran 2023 tarihinde <https://kazislam.kz/hellouin-zhastargha-ne-beredi/> adresinden erişildi.
- Sadykova, A. M. (2013). Kenes Odagyndagy XX g. 20-30 Zhyldaryndagy Dingge Karsy Kures Naukany (Кеңес Одағындағы XX ғ. 20-30 Жылдарындағы Дінге Қарсы Күрес Науқаны). *Bulletin KazNU. History series*, 1(68), 54-59.
- Sadykova, A. M. (2015). *Kenes Okimetinin Din Salasyndagy Sayasaty (1918-1953 zhzh.) (Кеңес Өкіметінің Дін Саласындағы Саясаты (1918-1953 жж.))*. Al-Farabi Kazakh National University, Almaty.
- Sagyntayev, B. (2018). *Kazakhstan Respublikasynyn Dini Ekstremizm men Terrorizmge Karsy Is-Kimyl Zhonindegi 2018 – 2022 Zhyldarga Arnalghan Memlekettik Bagdarlamany Bekitu Turaly (Қазақстан Республикасында Діни Экстремизм мен Терроризмге Қарсы Іс-Қимыл Жөніндегі 2018 – 2022 Жылдарға Арналған Мемлекеттік Бағдарламаны Бекіту Туралы)*. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000124> adresinden erişildi.
- Sakhov, A. S. ve Abdilhakim, B. (2020). Kazak Zherine Islamnyn Kelui zhane “Auliye” Ugymynyn Kalypstasuy (Қазақ Жеріне Исламның Келуі Және “Әулие” Ұғымының Қалыптасуы). *Yasaui Universitetinin Habarshysy*, 1(115), 65-74.
- Saktaganova, A. (2020). Asiredinshiler Azhyrasuga Beiyim (Өсіредіншілдер Ажырасуға Бейім). 30 Haziran 2023 tarihinde <https://kazislam.kz/asiredinshilder-azhyrasugha-bejim/> adresinden erişildi.
- Sarykaska, Z. (2020). Belsendiler “Talim Trendke” Nege Karsy? (Белсенділер “Тәлім Трендке” Неге Қарсы?). 30 Haziran 2023 tarihinde <https://adyrna.kz/post/50176> adresinden erişildi.
- Senbay, Y. (2021). Azhyrasu Azaiygan Zhyl (Ажырасу Азайған Жыл). 30 Haziran 2023 tarihinde <https://aikyn.kz/159298/azhyrasu-azaygan-zhyl> adresinden erişildi.
- Serikzhankyzy, A. (2019). Kazakhstanda Arbir Ekinshi Otbasы Azhyrasady - Statistika (Қазақстанда Әрбір Екінші Отбасы Ажырасады - Статистика). 30 Haziran 2023 tarihinde https://www.inform.kz/kz/kazakstanda-arbir-ekinshi-otbasы-azhyrasady-statistika_a3487098 adresinden erişildi.
- Shapin, Y. N. (1996). *Russkaya Pravoslavnaја Tserkov i Kommunisticheskoe Gosudarstvo, 1917-1941: Dokumenty i Photomaterialy*. Moscow: St. Andrew’s Biblical Theological Institute.

- Shestopalets, D. (2017). İslam'ın Sekülerleşmesi: Kapsamlı Bir Analize Doğru. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, 17(1), 455-479. doi:10.30627/CUILAH.326650
- Shkarovskiy, M. V. (2010). Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v XX veke (Русская Православная Церковь в XX веке). *Politic*. Moscow: Veche.
- Shokay, M. (2011). *Turkestan - Nasha Obshaya Kolybel: T.1: Turkestan v Dokumentah iz Lichnogo Arhiva Mustafy Shokaya (Туркестан - Наша Общая Колыбель: Т.1: Туркестан в Документах из Личного Архива Мустафы Шокая)* (С. 1). Almaty: Kazygurt.
- Shulembaev, K. S. (1983). *Obraz Zhizni. Religiya. Ateizm (Образ Жизни. Религия. Атеизм)*. Almaty.
- Sinelina, Y. Y. (2004). *Sekulyarizatsiya v Sotsialnoi İstorii Rossii (Секуляризация в Социальной Истории России)*. Moscow: Academia.
- Stuchebnikova, M. D. ve Tropkin, N. V. (1959). *Vtoroi S'ezd RSDRP (Второй Съезд РСДРП)*. Moscow: Gospolitizdat.
- Sündal, F. K. (2018). Türkiye'nin Toplumsal Yapısı. Z. S. Taşdemir (Ed.), *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı içinde*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Şener, S. (2009). *Sosyoloji Sosyal Bilimlere Alternatif Yaklaşım* (4. bs.). İstanbul: İnkılab Yayınları.
- Şimşek, H. ve Yıldırım, A. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (8. bs.). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Taizhanov, A. (2009). Khidzhab Tartkan Durys Pa? (Хиджаб Тартқан Дұрыс Па?). <https://aqtobegazeti.kz/?p=4228> adresinden erişildi.
- Tarih Bilimi. (2015). Kazakistan'ın Bağımsızlığını Kazanması. 1 Temmuz 2023 tarihinde <https://www.tarhibilimi.gen.tr/kazakistanin-bagimsizligini-kazanmasi/> adresinden erişildi.
- Tasmagambetov, A. C. (1998). *Politika Sovetskoı Vlasti v Kazakhstane Otnositelno İslama v 1917-1940 gg (Политика Советской Власти в Казахстане Относительно Ислама в 1917-1940 гг)*. Uralsk.
- TDK Sözlük. (2023). 30 Haziran 2023 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden erişildi.

- Tekin, M. (2015). Türkiye’de Sekülerizmin Eski ve Yeni Tezahürleri. L. Sunar (Ed.), *Türkiye de Toplumsal Değişim* içinde (2. bs., ss. 303-326). Ankara: Nobel Yayınları.
- Thompson, I. (2004). *Odadaki Sosyoloji: Din Sosyolojisi*. İstanbul: Birey Yayıncılık.
- Tikhonov, A. K. (2007). *Katoliki, Musulmane i Iudei Rossiyskoy Imperii v Posledney Chetverti XVIII-Nachale XX v. (Католики, Мусульмане и Иудеи Российской Империи в Последней Четверти XVIII - Начале XX в.)* (1. bs.). Saint-Petersburg: Publishing House of St. Petersburg University.
- Tiurin, A. G. ve Sukhanova, M. V. (1988). *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov 988-1988 (Русская Православная Церковь, 988-1988)* (2. bs.). Moscow: Moscow Patriarchy.
- Togan, İ. (2012). Bugünü Anlamak İçin Orta Asya Tarihine Bir Bakış. A. Aydıngün ve Ç. Balım (Ed.), *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri- Türk Dilli Halklar Türkiye ile İlişkiler* içinde (1. bs., s. 21). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Toktarova, G. (2021). *Toplumsal Değişme Sürecinde Dini Hayatın Yeniden Şkillenişi: Batı Kazakistan Örneği*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Toleshova, S. (2022). Kazakhstandagy Azhyrasu Dengeiyi (Қазақстандағы Ажырасу Денгейі). 1 Temmuz 2023 tarihinde https://economy.kz/kz/Novosti_instituta/id=4154 adresinden erişildi.
- Tulepbaev, B. A. ve diğerleri. (1990). *Preodolevaya Religioznoe Vliyanie Islama: 1917 Nachalo 1930-h Godov*. Almaty: Kazakhstan.
- Uludağ, S. (2008). *İslam Siyaset İlişkileri* (2. bs.). İstanbul: Dergah Yayınları.
- USSR. (1942). *Sobranie Uzakoneniyy i Rasporyazheniy Pravitelstva za 1917-1918 gg. (Собрание Узаконений и Распоряжений Правительства за 1917—1918 гг.)*. Moscow: Administration of Affairs of the USSR Council of People ’s Commissars.
- USSR. (1957). *Dekrety Sovetskoï Vlasti (Декреты Советской Власти)*. Moscow: Gospolizdat.
- Uysal, V. (2006). *Türkiye’de Dindarlık ve Kadın* (1. bs.). İstanbul: Dem Yayınları.
- Uzlaner, D. A. (2010). Sovetskaya Model Sekulyarizatsii (Советская Модель Секуляризации). *Sociology of Religion*, 6, 62-69.
- Volgin, V. P., Zhelubovskaya, E. A. ve Molok, A. I. (1959). *Protokoly Zasedaniy Parizhskoi Kommuny (Протоколы Заседаний Парижской Коммуны)* (1. bs.,

- C. 1). Moscow: Publishing house of the USSR Academy of Sciences.
https://archive.org/details/ao40____.__1__1959/page/1/mode/2up adresinden erişildi.
- Wheeler, G. E. (2008). Islam in the USSR. A. J. Arberry (Ed.), *Religion in the Middle East : Three Religions in Concord and conflict* içinde (C. 2, ss. 145-169). Cambridge: Cambridge University Press.
- Wilson, B. (1998). The Secularization Thesis: Criticisms and Rebuttals. R. Laermans, B. Wilson ve J. Billiet (Ed.), *Secularization and Social Integration: Papers in Honor of Karel Dobbelaere* içinde (C. 4, ss. 45-66). Leuven: Leuven University Press.
- Wilson, B. (2016). *Religion in Secular Society: Fifty Years On* (1. bs.). Oxford: Oxford University Press.
- Yamane, D. (1997). Secularization on Trial: In Defense of a Neosecularization Paradigm. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36(1), 122.
 doi:10.2307/1387887
- Yaroslavskiy, E. M. (1933). *Protiv Religii i Tserkvi (Против Религии и Церкви)*. Moscow: Gaiz.
- Yavuz, H. (1999). *Modernleşme, Oryantalizm ve İslam* (2. bs.). İstanbul: Boyut Yayıncılık.
- Yıldırım, S. (2018). Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD) Eurasian Journal of Researches in Social and Economics (EJRSE).
www.asead.com adresinden erişildi.
- Zafer, C. ve Vardarlier, P. (2019). Medya ve Toplum. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 22(2), 355-361.
- Zhankulov, M. (2012). Kazakstannyn Geografıyalyk Orny men Shekarasy (Қазақстанның Географиялық Орны мен Шекарасы). 8 Ekim 2022 tarihinde <https://bilimdiler.kz/geographia/2040-kazakstannyn-geografıyalyk-orny-men-shekarasy.html> adresinden erişildi.
- Zhiromskaya, V. B. ve Polyakov, Yu. A. (2007). *Vsesoyuznaya Perepis Naseleniya 1937 Goda: Obshie Itogi (Всесоюзная Перепись Населения 1937 Года: Общие Итоги)*. Moscow: ROSSPEN.
- Zhorabek, Z. (2023). Aleumettik Zheli Adastyrmasy... (Әлеуметтік Желі Адастырмасы...). 30 Haziran 2023 tarihinde <https://kazislam.kz/aleumettik-zheli-adastyrmasy/> adresinden erişildi.

Zuckerman, P. (2006). *Din Sosyolojisine Giriş*. Ankara: Birleşik Kitabevi.

Zybkovec, V. P. (1975). *Natsionalizatsiya Monastyrskih Imushestv v Sovetskoï Rossii (1917-1921) (Национализация Монастырских Имуществ в Советской России (1917-1921))*. Moscow: Science.

